

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԵՇՔԱՆՔԱՐՅԱՆՍ ԺԻԼԲԵՐԹ ՎԱՀԱՆԻ

**ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIIII Դ. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ**

Ատենախոսություն

**Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի համար**

Գիտական ղեկավար՝

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Պավել Չոբանյան

Երևան-2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ Ա. ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	16
1-1- Սեֆյան հարստության պետականաւարման զարգացման շրջափուլերը	16
1-2- Սեֆյան պետության կառուցվածքը XVIII դարի առաջին քառորդին	24
1-3- Թագքիրաթ-ալ-մուլուք և Դասթուր-ալ-մուլուք աշխատությունների համեմատական քննություն.....	46
ԳԼՈՒԽ Բ. ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ	52
2-1- Սեֆյան Իրանի վարչակառավարական բաժանումները.....	53
2-2- Արևելյան Հայաստանը Սեֆյան Իրանի վարչական համակարգում	61
ԳԼՈՒԽ Գ. ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	67
3-1- Կրոնական ու արդարադատության համակարգ.	67
3-2- Հողատիրություն.....	72
3-3-Հարկահանման գործընթաց.....	81
3-4- Առևտուրը.....	97
3-5- Աշխատավարձեր.	104
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	114
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	117
ՀԱՎԵԼՎԱԾ - ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ	128

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պետականության բազմադարյա ավանդույթներ ունեցող Իրանում Սեֆյան հարստության կողմից նոր պետականության ձևավորման գործընթացի ու նրա անկման պատճառների գիտական ուսումնասիրությունն ունի արդիական նշանակություն ինչպես իրանագիտության, այնպես էլ սեֆյան պետության կառավարման ժամանակաշրջանում այդ պետության կազմում գտնվող Արևելյան Հայաստանի պատմության հետազոտության համար:

Ատենախոսության մեջ գիտական հետազոտության են ենթարկվել Իրանում վարչական համակարգի և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հիմնահարցերը այն ժամանակաշրջանում, երբ Սեֆյան պետական համակարգն արդեն ճգնաժամի մեջ էր, արքունիքը գրավված էր աֆղանների կողմից, ինչի արդյունքում երկրի նոր կառավարում ձևավորելու նպատակով անհրաժեշտություն էր առաջացել անցումային ժամանակաշրջանում համակարգված ուսումնասիրելու և ներկայացնելու սեֆյան ավանդույթի հիմնական սկզբունքները, ձևավորելիք համակարգի վրա քաղաքական ավանդույթի և մտածելակերպի պահպանման անհրաժեշտությունը:

Սեֆյան արքունիքը մշակել էր որոշակի համակարգ, որի շնորհիվ քաղաքական, վարչական և ֆինանսական բնագավառներում վերահսկվում էր տեղական վարչակազմի գործունեությունը: Սեֆյան հարստության ժամանակաշրջանում գոյություն ուներ արքունական բանիմացների խորհուրդ, որն օգնում էր շահին երկրի գլխավոր խնդիրների քննարկման և որոշումների կայացման գործում: Սեֆյան հարստության տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ֆինանսական և կառավարման բնագավառները խիստ միահյուսված են եղել: Այս առումով քննելով սադրերի գործունեությունը՝ աշխատության մեջ լուսաբանվում են այն տնտեսական գործառույթները, որ նրանք կատարում էին վակֆային կոչվող հողատարածքների նկատմամբ: Կառավարման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեին վարչաքաղաքական բաժանումները: Սեֆյանները երկիրը վարչական ավելի փոքր հատվածների բաժանելու յուրահատուկ քաղաքականություն էին վարում:

Ատենախոսության գիտական նորույթը կայանում է նրանում, որ այն հանդիսանում է համալիր ուսումնասիրություն, ուր սեֆյան պետական համակարգի ձևավորումը

գիտական վերլուծության է ենթարկվում զինվորականություն-քաղաքացիական իշխանություններ հարաբերությունների, կենտրոն-ծայրամաս հարաբերությունների, հոգևոր ու պետական իշխանությունների իրավասությունների ու փոխհարաբերությունների համատեքստում:

Ատենախոսությունը շարադրելիս առաջնորդվել ենք պատմագիտական ուսումնասիրության պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդների զուգորդման սկզբունքով: Տեղեկությունները առավել ամբողջական դարձնելու նպատակով հատուկ ուշադրություն է ցուցաբերվել արխիվային անտիպ և նորահայտ վավերագրերի, հրատարակված սկզբնաղբյուրների, մամուլի նյութերի, հուշագրությունների ուսումնասիրությունների համադրման և վերլուծության վրա: Սկզբնաղբյուրների թվարկված խմբերի մեջ սեֆյան իրանի վարչական կառուցվածքը պարզաբանելու հիմնական սկզբնաղբյուրները պարսիկ պատմիչների աշխատություններն են:

Սեֆյան իրանի պետակառավարական համակարգի պատմության հետազոտության պարսկական սկզբնաղբյուրների շարքում, առավել մեծ արժեք է ներկայացնում 1726 թվականին Աշրաֆ աֆղանի հանձնարարությամբ Միրզա Սամիայի¹ պատրաստած Թագքիրաթ-ալ-մուլուք աշխատությունը, ուր ներկայացված են Սեֆյան իրանի վարչական կառուցվածքը, արքունական պաշտոնները, հասարակության մեջ եղած բաժանումները, արձանագրումներ են կատարվել ժամանակի տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ, նշվում են մարզերի հաքիմների եկամուտները և նրանց կողմից վճարվող հարկերը, տեղեկություններ և վիճակագրական տվյալներ են հաղորդվում քաղաքներում տեղակայված զինվորական ուժերի և կառույցների եկամուտների, ծախսերի և պաշտոնյաներին վճարվող աշխատավարձերի մասին:

¹ Պարսիկ գիտնական դոկտ. Մուհամմեդ Դաբիր Սիադին գրքի հեղինակ Միրզա Սամիա-ի մասին գրում է՝ «Հավանաբար Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի անհայտ հեղինակ Միրզա Սամիան նույն ինքը Ամիր Մուհամմեդ Սամի Քարխանեն է, Ռոսթամ ալ-թավարիխի հեղինակ Ամիր Շամսեդդին Մուհամմեդ Քարխանեի եղբայրը, որի տղան Ամիր Մուհամմեդ Հոսեյնը և թոռը Աղա Մուհամմեդ Հաշեմ Ասեֆ Հոսեյնին հայտնի էր Ռոսթամ ալ հոքամա անունով»: Այսպիսով Դաբիր Սիադին ցանկանում է բացահայտել, որ Միրզա Սամիան Ռոսթամ ալ-Թավարիխի հեղինակի հետ անմիջական ազգակցական կապ է ունեցել: 1368 هـ، ميرزا سميعا، تذكره الملوك، تهران، انتشارات اميرکبير، 1368

հրատարակության նախաբան:

Դասթուր-ալ-մուլուք² աշխատությունը ևս անգնահատելի արժեք է ներկայացնում վարչական պատմության հետազոտության դիտանկյունից: Նրա հեղինակ Մուհամմեդ Ռաֆի Անսարին կամ Միրզա Ռաֆիան գիրքը պատրաստել էր մինչև աֆղանների կողմից Սպահանի գրավումը Շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության ժամանակաշրջանում և նրա անունից: Աշխատությունը հանդիսանում է սեֆյան Իրանի պետականավարման կառուցվածքի համապարփակ տեղեկագիր:

Սեֆյան Իրանի վարչական կարգավիճակին առնչվող բազմաթիվ տեղեկություններ է պարունակում նաև «Սեֆյան սուլթանների ժամանակաշրջանի պաշտոնների անվանումները և վարձատրությունները»³ անունը կրող աշխատությունը: Գրքի հեղինակը Միրզա Ալինադի Նասիրին է: Գիրքը ամբողջությամբ չի պահպանվել, նրա սկզբնական բաժնի որոշ էջեր պակասում են:

Սեֆյան պետության ձևավորման գործընթացի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր է «Ալլամարայե Աբբասի»⁴ աշխատությունը, որը գրվել է Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակակից սեֆյան արքունիքի դպիր Իսկանդար Բեկ Թորքաման Մոնշիի կողմից: Ապրելով և ստեղծագործելով սեֆյան արքունիքում, նա կատարվող իրադարձությունների ականատես ու մասնակիցն է եղել: Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակաշրջանի դեպքերը նկարագրվում են ամենայն բժախնդրությամբ և մանրամասնորեն: «Ալլամարայե Աբբասի»-ի մեջ բազմաթիվ անգամներ հիշատակվել են ժամանակի պաշտոնները, ուր խոսվում է ավարեջենեկիների, խարաջի, մուսթովֆիների, յուզբաշիների, վեզիրների, մուֆթիների և սադրերի վերաբերյալ:

Ջամեյե Մոֆիդիի «Մոխթասար Մոֆիդ, Սեֆյան Իրանի աշխարհագրություն» գրքի հիմնական թեման վերաբերում է սեֆյան Իրանի աշխարհագրությանը: Գրքում

² میرزا رفیعا، دستور الملوك، به کوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردآبادی، با مقدمه منصور صفت گل، به سفارش مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، تهران، 5: (Միրզա Ռաֆիա, Դասթուր-ալ-մուլուք, քե քուշեշ վա թասիհիե Մուհամմեդ Էսմաիլե Մարչինքովսքի, թարգման Ալի Քորդաբադի, քա մողադամե Մանսուր Սեֆաթգոլ, քե սեֆարեշե մարկազե ասնադե թարիխե դիփլոմասի, Թեհրան, վեզարաթե օմուրե խարեշե, մարկազե չափ վա էնթեշարաթ, 1385):

³ میرزا علی نقی نصیری، القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تصحیح دکتر یوسف رحیم لو، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد، 1371 (Միրզա Ալինադիե Նասիրի, Ալղաբ վա մավաջեթե դորե սալաթիսե Սաֆավի, թասիհիե դոքթոր Եուսեֆե Ռահիմլու, էնթեշարաթե դանեշգահե Ֆերդոսի, Մեշհեդ, 1371):

⁴ اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، 1392 (Իսքանդար Բեկ Թորքաման, Թարիխե Ալլամ Արայե Աբասի, Մոասեսե էնթեշարաթե Ամիրքաբիր, Թեհրան, 1392):

հեղինակը իր ուշադրությունը կենտրոնացրել է երկրի վիլայեթների, քաղաքների և ավելի փոքր շրջանների աշխարհագրության վրա: «Մոխթասար Մոֆիդ»-ը, ինչպես գրքում է նշվել, գրվել է 1676 թվականին:⁵

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են նաև հայ պատմիչների աշխատությունները. Հայ պատմագրության մեջ XVII դ. իրադարձություններն արտացոլվել են հիմնականում ձեռագիր հիշատակարաններում, մանր ժամանակագրություններում և ականատես պատմիչների երկերում:

Սեֆյան իրանին առնչվող բազմաբնույթ տեղեկություններ է պարունակում Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք Պատմությանց» աշխատությունը, որ առաջին անգամ հրատարակվել է 1669 թ.:⁶ Դավրիժեցու «Գիրք Պատմությանց» աշխատությունը համեմատելով Իսկանդար Բեկ Թորքաման Մոնշիի «Ալլամարայե Աբբասի» գրքի հետ նկատելի է, որ Դավրիժեցու տեղեկությունները հավաստի են և համընկնում են «Ալլամարայե Աբբասի» հեղինակի մոտ պահպանված տեղեկություններին: «Պատմության» տվյալները Իրանի քաղաքների, արհեստների, շահի պալատի, վարչական և հարկային համակարգերի ու հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ կարևոր են Իրանի պատմության համար:⁷

Սեֆյան իրանի վարչական պատմության վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Եսայի Հասան Զալալյանցի «Պատմութին համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատությունը:⁸

Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն», աշխատությունը ընդգրկում է 1721-1736 թվականների ժամանակաշրջանը՝ սկսած աղվանների Իրան կատարած արշավանքից մինչև Նադիր շահի ընտրությունը Մուղանում:⁹ այն է՝ սեֆյան հարստության անկման ժամանակաշրջանի պատմությունը, ուստի այդ դիտանկյունից էլ կարևորվում են գրքում պահպանված տեղեկությունները:

⁵ ایرج افشار با همکاری محمد رضا ابوئی مهریزی، مختصر مفید (جغرافیای ایران زمین در 1390، تهران، عصر صفوی) (Իրաջե Աֆշար բա համքարիե Մուհամմեդե Աբուիյե Մեհրիզի, Մոխթասար Մոֆիդ (ջողրաֆիեայե Իրան զամին դար ասրե Սաֆավի), Թեհրան, 1390):

⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմությանց, աշխատասիրությամբ Լ.Ա. Խանլարյանի, Երևան 1990:

⁷ Դանեղյան Լ. Գ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, էջ 20:

⁸ Եսայի Հասան Զալալեանց, Պատմութին համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868:

⁹ Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն Պատերազմացն 1721-1736թ., Երևան, 1938:

18-րդ դարի 30-ական թվականների բուռն իրադարձությունների ժամանակակից և ականատես Էջմիածնի կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու (1734-1737 թթ.) թողած մեծարժեք «Պատմություն»-ը¹⁰ հիմնականում վերաբերվում է սեֆյան պետության անկման ժամանակաշրջանին, ուր հիշատակումներ կան ժամանակի բնակավայրերի և վիլայեթների մասին, ինչպես նաև այն «ռախամ»-ներին (հրաման), որոնք տրվել են ժամանակի ղեկավարների կողմից:

1718-1724 թվականների վերաբերյալ կարևոր փաստեր են արձանագրված նաև Եղիա Կարնեցի Մուշեղյանի «Դիվանում»:¹¹

Սկզբնաղբյուրների շարքում արժեքավոր է Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»¹² աշխատությունը, ուր հեղինակը Էջմիածնում եղած վավերագրերի հիման վրա նշում է պարսից արքունիքի հարկային և դատական քաղաքականության մասին:

Հայ պատմագիրներից Միքայել Չամչյանի 1784 թ. հրատարակված «Պատմություն Հայոց»¹³ աշխատության երրորդ հատորի մեջ հանդիպում ենք նյութերի սեֆյան պետության մեջ հայ ժողովրդի սոցիալական կարգավիճակի վերաբերյալ:

Կարևոր սկզբնաղբյուրներ են նաև եվրոպացի ճանապարհորդների հուշագրությունները, որոնցում վկայություններ կան պետական պաշտոնների և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ: Նշված աշխատությունների մեջ կարևոր տեղ է գրավում Շերլի եղբայրների¹⁴ կողմից գրված աշխատությունը: Լինելով Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակակիցը՝ նրանք եղել են շահի մի շարք կարևոր գործողությունների անմիջական մասնակիցը, խորհրդատուն ու ականատեսը:

¹⁰ Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Երևան, 1973:

¹¹ Մուշեղյան Եղիա Կարնեցի, Եղիա Կարնեցու «Դիվանը» (Նյութեր Մերձավոր արևելքի և Անդրկովկասի պատմության), Երևան, «Միտք», 1968:

¹² Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003 :

¹³ Միքայել Չամչյանց, Պատմություն Հայոց, (սկզբից մինչև 1784 թվականը) , Գ հատոր, Երևան 1985, (վերահրատարակություն):

¹⁴ سير آنتوان و رابرت شرلي. ترجمه آوانس، به اهتمام على قلى سردار اسعد. طهران، 1330 (Սեր Անթուան վա Ռաբերթ Շերլի, թարգման Ավանես քէ էհթեմամե Ալիդոլի Սարդար Ասադ, Թեհրան, 1330): The Three Brothers; Or, the Travels and Adventures of Sir Anthony, Sir Robert, and Sir Thomas Sherley, in Persia, Russia, Turkey, Spain, Etc. with Portraits, This Elibron Classics title is a reprint of the original edition published by Hurst, Robinson, & Co. in London, 1825.

Եվրոպացի ճանապարհորդներից հայտնի է Ժան Բապթիստ Թավերնիեն¹⁵: Նա 1632-1668 թթ. ընթացքում երկու անգամ այցելել է Իրան: Նրա այցելությունները համընկել են սեֆյան Շահ Սաֆիի, Շահ Աբբաս 2-րդի և Շահ Սուլեյմանի ժամանակաշրջաններին: Նա յուրովի է ներկայացնում, սեֆյան Իրանի աշխարհագրությունը և երկրի բաժանումների շուրջ փոխանցում կարևոր տեղեկություններ:

Պիեթրո Դելավալեն¹⁶, լինելով շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակակիցը, իր հուշագրությունների գրքում նամակների եղանակով հանգամանորեն նկարագրում է սեֆյան Իրանի, մասնավորապես շահ Աբբաս Ա-ի գահակալության ժամանակաշրջանը, երկրի քաղաքական և հասարակական դրվածքը:

Ժամանակաշրջանի կարևոր աղբյուրներից է Թադեոս Հուդա Կրուսինսկու¹⁷ աշխատությունը: Նա շուրջ տասնութ տարի 1707-1725 թթ.-ի ընթացքում ապրեց Իրանում՝ լինելով այդ հզոր հարստության անկման ականատեսը: Նրա աշխատությունը բաժանված է երեք գլխավոր հատվածների: Նա պարզաբանում է սեֆյան հարստության անկման պատճառները, աֆղանների ուժեղացման նախադրյալները, Սպահան քաղաքի գրավումը, անդրադառնում է Մուհամեդ Աֆղանի գահ բարձրանալուն և երկրի իշխանության փոխանցմանը Աշրաֆ Աֆղանին:

Արժեքավոր է Ֆրանսիացի ասպետ Ժան Շարդենի¹⁸ աշխատությունը, ուր նա ներկայացնում է Իրանում իր տասնմեկամյա կեցության մանրամասները, մանրակրկիտ և համակողմանի ուսումնասիրության է ենթարկել Իրանին վերաբերող

¹⁵1382 (Սաֆարնամե Թավերնիեն, *سفرنامه تاورنیه، ترجمه: حمید ارباب شیرانی، تهران، 1382*): Jean Baptiste Tavernier, “Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, ecuyer baron D’ Aubonne, qu’il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes”, A Paris, 1676.

¹⁶1381 (Սաֆարնամե Դելավալեն, *سفرنامه پیترو دلاواله، مترجم: شعاع الدین شفاء، تهران، 1381*): Pietro Della Valle, “Viaggi” di Pietro Della Valle, Il Pellegrino descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano divisi in tre parti cioè: la Turchia, la Persia e l’India, 2 vols, Brighton, 1843.

¹⁷1363 (Սաֆարնամե Կրուսինսկի, *سفرنامه کروسینسکی (یادداشت های کشیش لهستانی عصر صفوی)، ترجمه: عبدالرزاق دنبلی، تهران، 1363*): *سفرنامه کروسینسکی (یادداشت های کشیش لهستانی عصر صفوی)، ترجمه: عبدالرزاق دنبلی، تهران، 1363*: Արդարեպաղե Դենթելի մաֆթուն, Թեհրան, 1363):

¹⁸1388 (Շարդեն, *سفرنامه شاردين، تهران، 1388*): *سفرنامه شاردين، تهران، 1388*: Շարդեն, 1388 (Շարդեն, *سفرنامه شاردين، تهران، 1388*): *سفرنامه شاردين، تهران، 1388*: Շարդեն, 1388):

1372 (Շարդեն, *سفرنامه شاردين، تهران، 1372*): *سفرنامه شاردين، تهران، 1372*: Շարդեն, 1372):

Jean Chardin, “Journal du voyage du chevalier Chardin en Perse et aux Indes orientales la Mer Noire et par la colchide: Qui catient le voyage de Paris á Ispahan”, London, 1686.

խնդիրները: Շարդենը իր գրքի 5-րդ և 6-րդ հատորներում մանրամասնորեն ներկայացրել է երկրի պետականավարման համակարգը, երկրի վարչական կառույցներն ու պաշտոնները:

Իր գրքում տեղեկություններ է փոխանցում սեֆյան ժամանակաշրջանի պաշտոնների վերաբերյալ Եվրոպացի ճանապարհորդ Սանսոնը¹⁹:

Հետաքրքիր աշխատություն է գերմանացի գիտնական Էնգելբերտ Քենփերի²⁰ գիրքը, ով 1684 թվականին գալով Իրան, որպես բժիշկ շուրջ չորս տարի ծառայել է Պարսից ծոցի մոտ տեղակայված Հոլանդական նավատորմում:

Բարձրաստիճան հոգևորական և գիտնական Ռաֆայել Դյումանը²¹, կատարյալ տիրապետելով պարսկերենին, հաճախ կարևոր բանակցությունների ու հանդիպումների ժամանակ Իրանի շահին ծառայել է որպես թարգմանիչ: Նա նկարագրել է Սպահանում իր տասնչորսամյա բնակության մանրամասները: Դյումանի աշխատությունը չափազանց արժեքավոր է, քանի որ նա անձամբ ականատեսն է եղել բազմաթիվ կարևոր իրադարձությունների:

Թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր տեղ են գրավում նաև եվրոպացի և պարսիկ հետազոտողների աշխատությունները: 1930-ական թվականներին Սեֆյան Իրանի պատմության ուսումնասիրությունը ձեռնարկեցին Վալտեր Հենիթսը²² և Վլադիմիր Մինորսկին²³: Նրանք եղած աղբյուրների ժամանակագրության հիման վրա վերլուծության ենթարկեցին տվյալ ժամանակաշրջանի պատմությունը, որի արդյունքում 1936 թվականին Վալտեր Հենիթսը հրատարակեց «Իրանի ազգային պետության կազմավորում»-ը վերնագրով աշխատությունը, այնուհետև Մինորսկին՝

¹⁹ سانسون، وضع ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، به اهتمام تقی تفضلی، تهران، 1985، (Սանսոն, Վազե Իրան դար զամանե շահ Սոլեյմանե Սաֆավի, քե էիթեմամե Թադի Թաֆազուլի, Թեհրան 1985): Francois Sanson, Voyage ou relation de l'estat présent du royaume de Perse, Paris, 1694:

²⁰ انگلبرت کمپفر، سفرنامه، ترجمه کیکاووس جهانداری، چاپ سوم، تهران، انتشارات 1363 (Էնգելբերթ Քենփեր, Սաֆարնամե, Թարջոմե Քեյքավուսե Ջահանդարի, չափե սեվոմ, Թեհրան, էյթեշարաթե Խարազմի, 1363):

²¹ ریشارد فرانسيس، رافائل دومان (ميسيونري به ايران در سده هفدهم)، پاریس، 1374 (Ռիշարդ Ֆրանսիս, Ռաֆայել Դուման(Միսիոնների քե Իրան դար սադեհե հեֆդահոմ), Փարիս, 1374):

²² هنييتس والتر، تشكيل دولت ملي (حکومت آق قوينلو و ظهور دولت صفوی)، مترجم: کیکاووس 1378 (Հենիթս Վալթեր, Թաշքիլե դոլաթե մելլի (հոքումաթե Աղդոյունլու վա Ջոհուրե դոլաթե Սաֆավի), Մոթարջեմ: Քեյկավուսե Ջահանդարի, Թեհրան, 1378):

²³ Minorsky, V., Ed. And trs, Tadhkirat al-Muluk, "A Manual of Safavid Administration", London, 1943:

1943 թվականին հրատարակեց «Ձեռնարկ Սեֆյան վարչական կառույցի վերաբերյալ» աշխատությունը:

Վիլեմ Ֆլորի²⁴ հեղինակած գրքերում, որոնք հիմնականում պատրաստվել են Հոլանդական աղբյուրների ուսումնասիրման արդյունքում, նկարագրվել են սեֆյան իրանի անկման պատճառները, սեֆյան պետության վարչական կառույցներն ու իրանի վարչական կառույցի փոփոխությունները: Անդրադառնալով հողի սեփականության եղանակներին, նա նկարագրում է մամալիքից՝ խասսեի փոփոխության գործընթացը:

Սեֆյան իրանին վերաբերող բազմաթիվ գիտական հոդվածներով և կարևոր աշխատասիրություններով հայտնի է Ռոջեր Սևորին²⁵:

Սեֆյան իրանի վարչական պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել են ժամանակակից իրանցի հեղինակներ դոկտ. Մոհամադ Դաբիր Սիադին՝ իր «Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի ուղղում եւ հրապարակումը» աշխատությամբ (Թասիհի վա նաշրե Թագքիրաթ-ալ-մուլուք)²⁶, Նասրոլահ Ֆալսաֆին՝ «Շահ Աբբաս Ա-ի կենսագրությունը» (Չենդեգանիե Շահաբբաս ավալ)²⁷, Դանեշվաժուիդ՝ «Սեֆյան ժամանակաշրջանի ճամբորդական գրականության ուսումնասիրությունը» (Բարրեսիե սաֆարնամեհայե դորե սաֆավի)²⁸, Բասթանի Փարիզին՝ «Քաղաքականությունը և տնտեսությունը սեֆյան ժամանակաշրջանում» (Սիասաթ վա էլթեսադե ասրե Սաֆավի)²⁹, Դարիուշ Նավիդին՝ «Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Սեյֆան իրանում» (Թադիրաթե էջթեմայի վա էլթեսադի դար իրանե ասրե սաֆավի)³⁰, Ռասուլ

²⁴ Floor W., “Safavid Government Institutions”, Mazda publisher, Costamesta, California, 2001:

²⁵ سیوری، سیوری راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، 1385 راجر، تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (مجموعه مقالات)، ترجمه: عباسقلی غفاری فرد/ 1382 (Սիուրի Ռաջեր, Իրանե Ասրե Սաֆավի, Թարջումե Քամբիզե Ազիզի, Թեհրան, Նաշրե Մարքազ, 1385), (Սիուրի Ռաջեր, Թահիդիդաթի դար թարիխե Իրանե ասրե Սաֆավի(Մաջմուե մադալաթ), Թարջումե: Աբասզուլի Ղաֆարիֆարդ/ Մուհամմեդ Բադեր Արամ, Թեհրան, 1382):

²⁶ دکتر محمد دبیر سیاقی، تصحیح و نشر تذکره الملوك، انتشارات امیر کبیر، تهران، 1378 (Դոքթոր Մուհամմեդ Դաբիրսիադի, Թասիհի վա նաշր Թագքիրաթ-ալ-մուլուք վա սազեմանե էդարիե հոքումաթե Սաֆավի, Էնթեշարաթե Ամիրքաբիր, Թեհրան 1378):

²⁷ 1352 نصراله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، تهران، 1352 (Նասրոլահե Սաֆավի, Չենդեգանիե Շահաբբասե Ավալ, Թեհրան, 1352):

²⁸ 1385 سفرنامه های دوره صفوی، تهران، 1385 منوچهر دانش پژوه، 1378 (Բարրեսիե սաֆարնամեհայե դորեհե սաֆավի, Թեհրան, 1385):

²⁹ 1362 باستانی پاریزی محمد ابراهیم، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران، 1362 (Բասթանիե Փարիզի Մուհամմեդ Էբրահիմ, Սիասաթ վա էլթեսադե ասրե Սաֆավի, Թեհրան, 1362):

³⁰ نویدی داریوش، تغییرات اجتماعی- اقتصادی در ایران عصر صفوی (قرن شانزدهم و هفدهم میلادی)، ترجمه هاشم آقاجری، تهران، 1368 (Նավիդի Դարիուշ, Թադիրաթե էջթեմաի-էլթեսադի

Ջաֆարիան՝ «Սեֆյան հարստությունը ծնունդից մինչև անկում» (Սաֆավիյե ազ զոհուր թա զավալ)³¹ և Դոկտ. Աբդ-ալ-Հուսեյն Նավային՝ իր ուշագրավ մի քանի աշխատանքներով, որոնք հիմնականում վերաբերվում են սեֆյան Իրանի վավերագրերի ուսումնասիրությանը, «1038-1105 թթ. սեֆյան Իրանի վավերագրերը» (Ասնադ վա մոքաթեբաթե սիասի Իրան ազ սալե 1038 թա 1105 հ.դ.)³², «Սեֆյան շահ Թահմասբի նամականին ու նրանց վերլուծությունները» (Շահ Թահմասբե Սաֆավի մաջմուե ասնադ վա մոքաթեբաթե թարիխի համրահ բա յադդաշիայե թաֆսիլի)³³ և Սեֆյան «Շահ Աբբասի նամականին ու նրանց վերլուծությունները» (Շահ Աբբաս մաջմուե ասնադ վա մոքաթեբաթե թարիխի համրահ բա եադդաշիայե թաֆսիլի)³⁴ գրքերը: Նշված հեղինակները պատկանում են իրանցի գիտնականների այն փաղանգին, որոնք իրենց մեծ ներդրումն են ունեցել ժամանակաշրջանի վարչական պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Սեֆյան Իրանի պետականավարման համակարգի վերաբերյալ պահպանված փաստաթղթերի ուսումնասիրման գործում մեծ վաստակ ունի Հակոբ Փափազյանը³⁵:

դար Իրանե ասրե Սաֆավի(դարնե շանզդահոմ վա հեֆդահոմե միլադի), թարջոմե Հաշեմե Աղաջարի, Թեհրան, 1368):

³¹ جعفریان رسول، صفویه از ظهور تا زوال، موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، چاپ ۱۳۷۸ (Ջաֆարիան Ռասուլ, Սաֆավիյե ազ Զոհուր թա զավալ, Մոասեսե ֆրահանգի դանեշ վա անդիշե մոասեբ, չափե ավալ, Թեհրան, 1378):

³² نوایی عبدالحسین، اسناد و مکاتبات ایران از سال 1038 تا 1105 ه. ق همراه با 1360 (Նավայի ԱբդալՀուսեյն, Ասնադ վա մոքաթեբաթե Իրան ազ սալե 1038 թա 1105 հ.դ. համրահ բա եադդաշիայե թաֆսիլի, Էնթեշարաթե բոնյեադե ֆարհանգե Իրան, Թեհրան, 1360):

³³ نوایی عبدالحسین، شاه طهماسب صفوی مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با 1350 (Նավայի ԱբդալՀուսեյն, Շահ Թահմասբե Սաֆավի մաջմուե ասնադ վա մոքաթեբաթե թարիխի համրահ բա եադդաշիայե թաֆսիլի, Էնթեշարաթե բոնյեադե ֆարհանգե Իրան, Թեհրան, 1350):

³⁴ نوایی عبدالحسین، شاه عباس، اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی، 1366 (Նավայի ԱբդալՀուսեյն, Շահ Աբբաս, Ասնադ վա մոքաթեբաթե թարիխի համրահ բա եադդաշիայե թաֆսիլի, ջելդե սեվոմ, Էնթեշարաթե Զադին, Թեհրան, 1366):

³⁵ Փափազյան Հ.Դ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականեր, Պրակ առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ-), Երևան, 1956: Փափազյան Հ.Դ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, Կալվաճագրեր, Պրակ առաջին (ԺԴ-ԺԶ դդ-), Երևան, 1968:

Ուշագրավ է նրա «Հողային հարաբերությունները Արևելյան Հայաստանում XVI-XVII դարերում» ռուսերեն աշխատությունը:³⁶

Սեֆյան ժամանակաշրջանի վերաբերյալ կարևոր աշխատանք է կատարել Վահան Բայբուրդյանը հրատարակելով «Իրանի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)»³⁷, «Նոր Զուղա»³⁸, «Հայ վաճառականությունը 17-րդ դարում» արժեքավոր աշխատությունները:³⁹ Հեղինակը «Իրանի պատմություն» հետազոտության Սեֆյան Պետությունը գլխում հանգամանորեն ներկայացրել է սեֆյան Իրանի պատմությունը, ուր նաև անդրադարձ է կատարել սեֆյան վարչական կառույցներին:

Լորենտա Դանեդյանը իր «Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր»⁴⁰ գրքում, ուսումնասիրության է ենթարկել Դավրիժեցու երկը ուր հեղինակը առանձին գլխով անդրադարձել է Սեֆյան Իրանի սոցիալ-տնտեսական հարցերին:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվող աղբյուրների ուսումնասիրությունը իրականացնում է Քրիստինե Կոստիկյանը:⁴¹ Նա հրատարակել է սեֆյան ժամանակաշրջանի Երևանի Մատենադարանում պահպանվող պարսկերեն հրովարտականները՝ նրանց հայերեն և անգլերեն թարգմանություններով, որոնք արժեքավոր են սեֆյան ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի քաղաքական և կրոնական պատմության հարցերի ուսումնասիրման համար:

Ներկա ատենախոսության մեջ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել մի շարք վավերագրեր, որոնք պահպանվում են Իրանի ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի կենտրոնում, ինչպես նաև Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանում, որոնց ուսումնասիրությունը լրացնում է հայ

³⁶Г. Д. Папазян, Земельные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1972:

³⁷Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2005:

³⁸Բայբուրդյան Վ., Նոր Զուղա, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2007:

³⁹Բայբուրդյան Վ., Հայ վաճառականությունը 17-րդ դարում, Դեհլի, 2004,(օգտագործվել է նաև պարսկերեն թարգմանությունը՝ Թեհրան 1375):

⁴⁰ Դանեդյան Լ. Գ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1978:

⁴¹ Կոստիկյան Ք., «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները», Երևան, 2005:

իրանագիտության, ինչպես նաև վավերագրերի ուսումնասիրման ուղղությամբ մինչ այժմ կատարված աշխատանքները:

Ատենախոսության առաջին գլուխը նվիրված է սեֆյան Իրանի պետակառավարման համակարգի ուսումնասիրությանը, ուր ներկայացվել են հարստության պետակառավարման զարգացման շրջափուլերը, կառուցվածքը և պաշտոնները, ինչպես նաև կատարել ենք Դասթուր-ալ-մուլուք և Թագքիրաթ-ալ-մուլուք աշխատությունների համեմատական ուսումնասիրություն: Երկրորդ գլխում՝ ներկայացրել ենք սեֆյան Իրանի վարչա-քաղաքական բաժանումները, ինչպես նաև սեֆյան Իրանի վարչական միավոր հանդիսացող Արևելյան Հայաստանի վարչական բաժանումները: Ատենախոսության երրորդ գլխում՝ անդրադարձել ենք սեֆյան Իրանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հիմնախնդիրներին:

Աշխատության գլխավոր խնդիրներն են եղել, ուսումնասիրել վարչական պատմությունը, որը հնարավորություն է ընձեռում հստակեցնել պետության զանազան կառույցներում դերակատար պաշտոնյաների ազդեցության մակարդակը և թույլ է տալիս անդրադառնալ այդ կառույցների փոխհարաբերություններին: Սեֆյան Իրանի վարչական պատմության բազմակողմանի լուսաբանումը համաշխարհային պատմության և, մասնավորապես, իրանագիտության խնդիրներից մեկն է: Այն հատկապես կարևորվում է ներկայումս պետությունների վարչական կառույցների ձևավորման և կայացման հոլովույթի դիտանկյունից:

Ուսումնասիրել և հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել սեֆյան Իրանի պետակառավարման համակարգը ներկայացնող աղբյուրների, մասնավորապես ժամանակաշրջանի վարչական կառույցին վերաբերող երկու երկերի՝ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի և Դասթուր-ալ-մուլուքի հարաբերակցությանը և հանգել այն եզրակացությանը, որ երկու երկերն էլ ունեցել են միևնույն հիմքը և պատրաստվել են մայր աշխատությունից, որը հավանաբար եղել է ավելի ծավալուն:

Պարզաբանել ենք սեֆյան վարչական կառույցի ստորաբաժանումների համակարգը, սկզբնաղբյուրների տվյալների համադրման և վերլուծության միջոցով բացահայտել վարչական բաժանումների սկզբունքները, սեֆյան վարչական ստորաբաժանումների կարգավիճակը, տեղը և դերը սեֆյան Իրանի վարչական կառույցում: Խնդիրը

ամբողջության մեջ լուսաբանելու համար դիտարկել ենք ժամանակաշրջանի հայ և պարսիկ պատմաբանների աշխատությունները: Պատմիչների վկայությունները քննելու միջոցով բացահայտել կամ արձանագրել ենք սեֆյան վարչական կառույցի վերաբերյալ յուրաքանչյուրի կողմից կատարված հիշատակությունների հավաստիությունը:

Հետազոտության ենք ենթարկել սեֆյան Իրանի տնտեսական համակարգը՝ կարևորելով հետևյալ խնդիրները՝ կրոնական ու արդարադատության համակարգը, հողատիրության եղանակները, հարկահանման գործընթացը, առևտուրը և պաշտոնյաների վարձատրությունները:

Սեֆյան վարչական կառուցվածքի բոլոր բնագավառների պաշտոնների, երկրի վարչական բաժանումների, արդարադատության, հարկահանման և հողատիրության եղանակների և տնտեսական համակարգի մասին ուշագրավ և արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել հայ պատմագիրների աշխատություններում և վավերագրերում, որոնք իրենց հերթին կարևոր են ժամանակաշրջանի վարչական պատմության լիարժեք և համակողմանի ուսումնասիրության դիտանկյունից: Բնականաբար հայկական աղբյուրների նշված շրջանակը այն ոլորտն է, որին եվրոպացի և պարսիկ հեղինակները ձեռնհասություն չունենալով չեն ներառել իրենց կողմից կատարված ուսումնասիրությունների և աշխատասիրությունների մեջ: Սեֆյան վարչական կառուցվածքի ուսումնասիրումը սեֆյան Իրանի հպատակ ժողովուրդների և մասնավորապես Հայաստանի վարչական պատմության ուսումնասիրության տեսակետից մեծ նշանակություն ունի:

Ատենախոսության թեման հայագիտության մեջ ոչ համակողմանի ուսումնասիրված խնդիրներից է, որոնց ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն Իրանի, այլ նաև նշված ժամանակաշրջանում Իրանի կազմի մեջ գտնվող Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումների ուսումնասիրման դիտանկյունից:

Ատենախոսությունը սեֆյան Իրանի նշված ժամանակաշրջանի վարչատարածքային և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությանը նվիրված հայերեն լեզվով կատարված և գիտականորեն ներկայացնող առաջին մենագրական հետազոտական աշխատությունն է:

Ատենախոսության մեջ ձգտել ենք բացահայտել սեֆյան Իրանի վարչական պատմության կարևորագույն և առանցքային կողմերը: Սկզբնաղբյուրների վկայությունները բազմակողմանիորեն քննելու և համադրելու միջոցով հիմնավորել ենք սեֆյան Իրանի վարչական բաժանումների պատմության և կառույցի վերաբերյալ մեր տեսակետները: Ատենախոսության վերջում ներկայացվել է օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկը: Իսկ հավելվածի մեջ ներկայացվել են օգտագործված վավերագրերի լուսանկարները, նրանց պարսկերեն ընթերցումներն ու հայերեն թարգմանությունները: Վավերագրերի ընթերցման գործում մեր համար օգտակար և կարևոր ուղեցույց են ծառայել պարսկերեն վավերագրերի վերծանումների նախորդ հրատարակություններն ու ուսումնասիրությունները:

Ատենախոսության մեջ վերլուծության են ենթարկվել ժամանակաշրջանի հիմնահարցերը, քննարկվել ու վերագնահատվել են նոր մոտեցումներով և փաստարկներով: Ատենախոսության հետազոտության արդյունքներն ու եզրահանգումները կարող են օգտագործվել առաջադրված հիմնախնդիրների հետագա գիտական ուսումնասիրությունների և Իրանի պատմության բուհական դասընթացների պատրաստման ժամանակ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

1-1- Սեֆյան հարստության պետականացման զարգացման շրջափուլերը

Էթնիկ բազմազանության պայմաններում Իրանում պետականության ստեղծումը ուղեկցվել է ոչ միայն ռազմական պարտադրանքի, այլև տարբեր կարգավիճակների շուրջ բնակչության միավորման միջոցով: Թե ինչպիսի գաղափարախոսական սկզբունքի և հիմքի վրա էր ձևավորվել Սեֆյան հարստության ղեկավարման կառույցը, Ռոջեր Սևորին հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Սեֆյան հարստությունը ձևավորվեց երեք գլխավոր սկզբունքների հիման վրա, առաջինն այն էր, որ սեֆյան շահերը նախախլամական շրջանի թագավորների նմանությամբ իրենց Աստծու ներկայացուցիչը կամ, ինչպես իրենք էին անվանում, սայեյե խոդավանդ բար զամին՝ Աստծու ստվերը երկրի վրա (ظل الله فى الارض كآية خداوند بر زمین) էին կոչում, երկրորդ՝ ընդունելով շիիզմը, որպես պետական կրոն, իրենց նաև համարում էին շիաների փրկչի՝ Մահդիի ներկայացուցիչը երկրի վրա և երրորդ, որպես սուֆիական ուսմունքի առաջնորդներ իրենց ենթակաների, ինչպես ընդունված էր սուֆիական ուսմունքին հետևողների մոտ, նրանց փիրը կամ առաջնորդն էին: Այս երեք պատճառներով էլ նրանց պիտի ենթարկվեին երկրի հոգևոր և զինվորական բոլոր կառույցները, իսկ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ղզլբաշները սուֆիզմի գլխավոր հետևորդներն էին, ուստի պիտի ենթարկվեին շահերին, այլապես նասուֆի կհամարվեին»:⁴²

Սեֆյան հասարակության կառույցը բրգաձև է եղել, որի գլխավոր մասում շահն էր, որպես «արդար» իշխանավոր, որի ենթակաները նրա հովանու ներքո «երջանիկ» ապրում էին: Դովլաթ (دولت), բառի սկզբնական իմաստը իրենից ներկայացնում էր՝

⁴² سیوری راجر، تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (Սիուրի Ռաջեր, Թահիդիզաթի դար թարիխե Իրանե ասրե Սաֆավի(Մաջմուե մադալաթ), նշվ. աշխ., էջ 242-243:

օրհնություն և երջանկություն, սակայն հետագա դարերում իմաստափոխվելով՝ պետության և երկրի իմաստ է ստանում: Այդ դիտանկյունից էլ երկրի ղեկավար խավը կոչվել է արքանե դովլաթ (اركان دولت), իսկ գլխավոր վեզիրը կոչվում էր է՛թեմադ ալ-դովլե (اعتماد الدولة): Բուրգի ներքնի հատվածում հասարակության զանազան խավերի ներկայացուցիչներն էին՝ առևտրականներ, արհեստավորներ, գյուղացիներ և այլն:⁴³ Սեֆյան հարստությունը ներկայացնելու համար նաև օգտագործվել է «Մամալիքե Մահրուսե» (ممالك محروسه)⁴⁴ արտահայտությունը:⁴⁵

Երկրի գլխավոր խնդիրների քննարկման և որոշումների կայացման գործում շահին օգնում էր բանիմացների խորհուրդը (էմիրների խորհուրդ): Երկրի առօրյա բազմաթիվ հարցերով զբաղվում էին արքունական վեզիրները և դատարանների ղեկավարները, որոնք ամենօրյա ներկայություն ունեին արքունիքում: Էմիրները կոչված էին կատարել հատուկ հանձնարարությունները: Արքունիքում գործող այդ էմիրներից չորսը օժտված էին «Հզորագույն պետության սյուներ» տիտղոսով: Դրանք էին ղուրչի-բաշին (նահանգների բոլոր ցեղերի ու այմակների գլխավորը), ղուլլար-աղասին (բոլոր ղուլամների, այսինքն՝ շահական թիկնազորի ղեկավարը), իշիկ աղասի բաշին (դիվանի բոլոր իշիկ աղասիների, թիկնապահների, ներքինիների, բարապանների, եսավուլների և մունետիկների գլխավորը) և թուֆանգչի-աղասին (բոլոր մին-բաշիների (հազարապետների), յուզբաշիների (հարյուրապետների), ջարչիների (մունետիկ) և բոլոր թուֆանգչիների (հրացանակիր զինվորների գլխավորը): Այս չորս էմիրները մեծ վեզիրի «նախոսք վեզիրի» (առաջին նախարար), դիվան-բեկի (ֆինանսական վարչության կառավարիչ) և «վաղե նեվիսի» (պալատական տարեգիր) հետ մտնում էին այն յոթ անձանց կազմի մեջ, որոնք կազմում էին «էմիրների խորհուրդը»:⁴⁶

Հարստության նախնական շրջանում երկիրը ղեկավարվել է կրոնապետական եղանակով, որի հետևանքով էլ հնարավոր չէր բաժանում սահմանել պետական և կրոնական պաշտոնների մեջ, որով և բացատրվում է քաղաքական և զինվորական բնագավառներում հոգևորականության ակտիվության պատճառը, նրանք բնական էին համարում ունենալ զինվորական և աշխարհիկ պաշտոններ:

⁴³ سیوری راجر، ایران عصر صفوی (Սիւրի Ռաջեր, Իրանե Ասրե Սաֆավի), նշվ. աշխ., էջ 174:

⁴⁴ پادشاهی تحت نظر خداوند (Փաշահի թագավորություն Աստծո հովանու ներքո):

⁴⁵ پيتر جکسون / لورنس لاکهارت, (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ), նշվ. աշխ., էջ 212:

⁴⁶ Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն, էջ 326 - 327:

Ինչպես նահանգներում, այնպես էլ քաղաքներում հոգևորականության ներկայացուցիչներն օժտված էին մեծ իրավունքներով ու իշխանությամբ: Սադրերի ու ղազիների իրավասության ներքո էին գտնվում շարիաթական դատարանները, վակուֆային գործերով զբաղվելը: «Խասսե» համարվող շրջանները վերահսկվում էին շահական հատուկ աստիճանավորների՝ «վեզիրների» կողմից: Պետության կենտրոնացման քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն էր հանդիսանում շահապատկան և պետական հողերի հարաճուն ավելացումը: Դա հնարավորություն էր տալիս, որ շահի գանձարան հոսեն հսկայական հարստություններ:⁴⁷

Իրանի պատմության մեջ առանձնացվում է Սեֆյան հարստության վարչական կառույցի զարգացման երեք շրջան:⁴⁸

Առաջին շրջանը ընդգրկում է Շահ Իսմայիլի գահակալությունից մինչև Շահ Աբբաս Ա-ի գահակալությունն ընկած տարիները, երբ վարչական համակարգը գտնվում էր փոփոխությունների և կազմավորման փուլում: Այդ ընթացքում պետության պաշտոնյաների պարտականությունները հստակ որոշված չէին և հաճախ իրար էին խաչաձևվում: Երկրորդ շրջանը ներառում է Շահ Աբբաս Ա-ի ողջ գահակալությունը, երբ վերջինս փոփոխության ենթարկելով երկրի վարչական կառույցը՝ հիմնականում նոր հիմքերի վրա դրեց այն: Իսկ երրորդը աստիճանական թուլացման և վերջնական անկման շրջանն է, որ սկսվում է Շահ Սաֆիի գահակալությունից և ձգվում մինչև Սեֆյան հարստության անկումը:

Առաջին շրջանում իշխանությունները առավելաբար վարում էին նվաճողական ու ինքնահաստատման քաղաքականություն: Իշխող համակարգը ռազմական կողմնորոշում ուներ, որով համեմատաբար պակաս դերակատարություն էր վերապահում երկրի վարչական կառուցակարգի զարգացման գործընթացին: Սեֆյան հարստության սկզբնավորման ու ձևավորման ժամանակաշրջանում կրոնական, քաղաքական և զինվորական կառույցները հստակ տարանջատված չէին և շարունակ միջամտում էին միմյանց գործունեությանը:⁴⁹ Սեֆյան շահ Իսմայիլի գահակալության վերջին տարիներից սկսած, ինչպես նաև նրա հաջորդների իշխանության

⁴⁷ Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն, էջ 327-328:

⁴⁸ پيتر جکسون / لورنس لاکهارت, (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ), նշվ. աշխ., էջ 218:

⁴⁹ پيتر جکسون / لورنس لاکهارت, (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ), նշվ. աշխ., էջ 219:

Ժամանակաշրջանում այդ կառույցները աստիճանաբար ընդարձակվեցին, ձևավորվեցին զանազան պաշտոններ, որոնք ունեին իրենց որոշակի պարտականությունները: Սեֆյան հարստությունը հիմնադրվեց ղզլբաշների սրերի ուժի միջոցով, և սկզբնական ժամանակաշրջանում զինվորական, կրոնական, ինչպես նաև քաղաքական պարտականությունները հանձնարարվում էր ղզլբաշներին: Վաքիլե նաֆսե, նաֆիսե հոմայունի և սադրի պաշտոնները, որպես կրոնական պաշտոններ հանձնարարվում էին ղզլբաշներին: Սեֆյան շահ Թահմասբի ժամանակաշրջանում ևս երկրի կառավարման գործով հիմնականում զբաղվում էին ղզլբաշները: Այդ ժամանակաշրջանում ամիր ալ ումարայի պաշտոնը համարվում էր ամենից կարևոր պաշտոններից մեկը:

Սեֆյան հարստության կազմավորման ընթացքում բազմաթիվ բարդություններ առաջացրին Իրանի արևելյան սահմաններին ուզբեկները և արևմտյան մասում օսմանները, որի արդյունքում սեֆյան իշխանավորները չկարողացան անմիջապես ամրապնդել իրենց դիրքերը երկրի ամբողջ տարածքի վրա, մասնավորապես սահմանային և հարավ արևելյան շրջաններում, ինչպիսին էր, օրինակ՝ Բելուչեստանի վիլայեթը: Հարստության կազմավորման ժամանակաշրջանում Շահ Իսմայիլը հիմնականում կարողացել էր իր ազդեցության ոլորտը հաստատել Ադրբեջանի վիլայեթի վրա: Տասը տարի պահանջվեց մինչև երկրի այլ շրջաններում ևս Սեֆյան իշխանավորները իրենց ազդեցությունը հաստատեն: Հիջրայի 908 թվականին Սեֆյան իշխանավորները գրավեցին Քիրմանը, որով այդ շրջանը ևս մտավ ղզլբաշների ազդեցության տակ: Քիրմանի հարևանությամբ էր գտնվում Բելուչեստանի վիլայեթը, իսկ կենտրոնական իշխանության թույլ դիրքերի պատճառով էլ նրանք Մոքրանի⁵⁰ գրավման նկատմամբ որևէ գործողություն չձեռնարկեցին:

Երկրորդ շրջանում շահ Աբբաս Ա-ն իր գահակալության ժամանակ ջախջախեց ղզլբաշներին (կարմրագլուխներ)՝ ուժեղացնելով երկրի կենտրոնական իշխանությունը և վարչական կառույցը: Նա կատարեց աշխարհիկ և կրոնական ուժերի բաժանում, որով վարչական կառույցը ստացավ ամբողջական տեսք: Զինվորական ուժերը, սակայն, այլևս անկարող էին դիմադրելու Բելուչեստանի և Աֆղանստանի

⁵⁰ Մոքրան Բելուչեստանի հին անվանումն է:

հարձակումներին: Ղզլբաշական ուժերի թուլացման հետ զուգընթաց ուժեղացան վարչական կառույցները, որոնք կարճ ժամանակահատվածում վերածվեցին բարդ կառույցների:⁵¹ Շահ Աբբասը ձգտում էր երկրում ստեղծել հասարակական և վարչական նպատակասլաց կառույցներ:⁵²

Շահ Աբբաս Ա-ի իշխանության տարիներին կրոնական սուֆիական ուսմունքը կորցրել էր իր նախկին ազդեցությունը: Շահը գիտակցում էր, որ միմիայն սուֆիական ուսմունքի հիմունքներով չէր կարող իրականացնել իր ծրագրերը: Շահ Աբբաս Ա-ն ղզլբաշ ցեղերի զինվորական ուժի կրճատման համար ստեղծեց չերքեզ և վրացի ղուլամներից կազմված զինվորական խմբեր, որոնք գտնվում էին իր ուղղակի հսկողության տակ:⁵³ Նա ստեղծեց հսկայական վարչական կառուցվածք, որը պիտի նպաստեր հարկերի հավաքմանը: Շահ Աբբաս Ա-ն իր տնտեսական ծրագրերի իրականացման ծիրում արտաքին առևտրի մենաշնորհը և արքունական արհեստանոցների հսկողությունը ևս կենտրոնացրեց իր ձեռքում:

Շահ Աբբաս Ա-ն իր ձեռքում կենտրոնացնելով երկրի ղեկավարությունը, ստեղծեց վարչական հզոր կառուցվածքով համակարգ, որը շատ էր հեռացել շահ Իսմայիլի կողմից սուֆիական ուսմունքի հիման վրա կառուցված իշխանությունից: Ղզլբաշների իշխանությունից պետությունը վերածվել էր շահ Աբբաս Ա-ի միջոցով կառուցված շահսևենների (շահին սիրողներ) իշխանության:⁵⁴

Շահ Աբբաս Ա-ն գիտակցում էր, որ եթե երկրի հնագույն հզոր զինվորական բազուկի՝ ղզլբաշների թուլացումն ու վերացումը երկարաձգվի կամ հետաձգվի, ապա այն վնասելու էր պետության հզորությանը և կայունությանը: Ուստի նա ստեղծեց մի այլ կառույց ևս, որ բխում էր ղզլբաշների կառույցի ընդմիջից: Նա ցանկանում էր ստեղծել իրեն ենթարկվող նվիրյալների վստահելի կառույց, որի համար օգտվեց զանազան միջոցներից և կազմավորեց զինվորական խմբեր շահսևեն (շահին սիրողներ) անունով, որը կարելի էր ընկալել նաև այն առումով, որ այդ կերպ ճանաչում

⁵¹ پيتر جکسون / لورنس لاکهارت, (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ), նշվ. աշխ., էջ 230:

⁵² 1387 خلی نسیم، تاریخ صفویه، تهران، انتشارات ققنوس، 72: (Խալիլի Նասիմ, Թարիխե Սաֆավիյե, Թեհրան, Էնթեշարաթե Ղողնուս, 1387), էջ 72:

⁵³ پيتر جکسون / لورنس لاکهارت, (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ), նշվ. աշխ., էջ 226:

⁵⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 316:

էր գահին հավատարիմ ղըզըլբաշներին և նրանց ևս ընդգրկում այդ կառույցների մեջ:⁵⁵ Շուտով շահսևենները վերածվեցին արտոնյալ մի խմբի, որն օգտվում էր շահի հատուկ հովանավորությունից և անմիջականորեն ենթարկվում էր նրան: Ատրպատականում, Մուղանի դաշտավայրում, Սավեի շրջանում և այլուր նրանց շնորհվեցին հողային խոշոր տիրույթներ:⁵⁶

Շահ Աբբաս Ա-ի կառավարման տարիներին Սեֆյան Իրանը դարձավ ավելի կենտրոնացված պետություն, քան իր նախորդների ու հաջորդների ժամանակ, թեև նրան չհաջողվեց մինչև վերջ հաղթահարել երկրի ավատական տրոհվածությունը, որը պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում անհնարին էր: Աբբաս Մեծի օրոք ևս Սեֆյան պետությունն իրենից ներկայացնում էր տիպիկ արևելյան բռնապետություն, որտեղ առաջին և վերջին խոսքը պատկանում էր ինքնակալին: Նա անսահմանափակ իրավունքներով օժտված տիրակալ էր: Թեև երկրում գործում էր «բարձրագույն խորհուրդ» կոչված խորհրդակցական մարմինը, սակայն նրա անդամները նշանակվում էին շահի կողմից և, բնականաբար, չէին կարող դեմ գնալ նրա կամքին:⁵⁷

Նահանգների կառավարումն իրականացվում էր շահի կողմից նշանակված բեկլարբեկերի կողմից: Այդ հանգուցային և կարևոր պաշտոնում սովորաբար նշանակվում էին կա՛մ շահի մերձավորագույն ազգականները, կա՛մ շահսևենյան ազնվականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչները, որոնք տարիների ընթացքում ապացուցել էին իրենց անձնական նվիրվածությունը շահին: Բեկլարբեկներն իրենց ձեռքերում էին կենտրոնացնում ինչպես նահանգների վարչական, այնպես էլ ռազմական իշխանությունը՝ հանդիսանալով տեղի զինված ուժերի հրամանատար: Հետևելով հին իրանական ավանդույթներին՝ շահը բեկլարբեկերի իշխանությունը սահմանափակելու և նրանց մշտական հսկողության տակ պահելու նպատակով վերջիններիս մոտ նշանակում էր տեղակալ («ջանիշին»), որն անմիջականորեն ենթարկվում էր ո՛չ թե բեկլարբեկին, այլ շահին և հանդիսանում էր նրա «աչքը», «ականջը» և «լեզուն»: Նա բեկլարբեկի վարքագծի և նահանգում ամեն մի անցուդարձի մասին գաղտնի տեղեկություններ էր հաղորդում շահին: Ի դեպ, նման ֆունկցիա

⁵⁵ تاريخ صفويه، خليلي نسيم، (Խալիլի Նասիմ, Թարիխե Սաֆավիյե), էջ 68:

⁵⁶ Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն, էջ 316:

⁵⁷ Բայբուրդյան Վ., նույն տեղում, էջ 325:

կատարող մարդկանցից ջանիշինը միակը չէր: Բեկլարբեկի շրջապատում կային մեծ թվով հայտնի ու անհայտ աստիճանավորներ, որոնց գործը լրտեսելն ու շահին ամեն ինչի մասին իրազեկ դարձնելն էր:⁵⁸ Այդ համակարգի շնորհիվ շահը ժամանակին կարողանում էր ճնշել բեկլարբեկերի կողմից ամեն մի խռովության կամ ապստամբության փորձ:

Շարդենը գնահատանքով է արտահայտվում Շահ Աբբասի կողմից երկրի ղեկավարման համար կիրառված եղանակի ու ափսոսանքով՝ նրա կորստի կապակցությամբ. «Նա արդար թագավոր էր, որ աշխատում էր իր երկրի և ժողովրդի բարօրության և երջանկության համար: Նա երկրի ղեկավարությունը ստանձնեց այն ժամանակ, երբ երկիրը ավիրված և թալանված էր: Այդուհանդերձ այն ձեռքբերումները, որ նա կարողացավ ունենալ իր թագավորության ընթացքում, անգնահատելի էր, սակայն, դժբախտաբար երբ այս հզոր թագավորը հեռացավ կյանքից, երջանկությունը ևս երես թեքեց երկրից»:⁵⁹

Շահ Աբբասի մահից մինչև աֆղանների կողմից Սպահանի գրավման իրականացումը սեֆյան հարստությունը աստիճանաբար մոտենում էր իր անկմանը: Շահ Աբբաս երկրորդին թեև հաջողվեց որոշ ժամանակով հետաձգել, սակայն նա չկարողացավ կասեցնել հարստության անկումը:⁶⁰

Երրորդ շրջանում երկրի ուժերի վերադասավորումը ամբողջացավ: Զինվորական ուժերը թուլացել էին և այլևս անընդունակ էին դիմակայել բելուջների և աֆղանների հարձակումներին: Զինվորական ուժերի թուլացմանը զուգահեռ թուլացել ու անգործունակ մեքենայի էին վերածվել նաև երկրի վարչական կառույցները:⁶¹

Իրանական պետության զարգացման երրորդ շրջանում զգալիորեն տարանջատվեցին կրոնական և աշխարհիկ կառույցները: Կրոնական դասը, որն այլևս լիովին չէր գտնվում աշխարհիկ հսկողության ներքո, սկսեց ամրապնդել իր դիրքերը: Նրանց դերակատարության ուժեղացումը ավելի նկատելի դարձավ Սեֆյան երկու թույլ գահակալներ շահ Սուլեյմանի և շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության օրոք, որոնց

⁵⁸ Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն, էջ 325 և 326:

⁵⁹ فرير رانلد دبليو ، برگزیده شرح سفرنامه شاردن ، (Ֆրիդերիկ Րանելդ Դաբլյու, բարգոգիդե Շարդեն սաֆարնամե Շարդեն), էջ 158-159 :

⁶⁰ پیتر جکسون / لورنس لاکهارت (Փիթեր Զաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ), էջ 229:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 230:

միասնական գահակալությունը կազմում է շուրջ քառասունվեց տարի (1077/1135-1666/1722):⁶²

Շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության օրոք հոգևորականությունը ակտիվացել և ղեկավարության գլուխ անցնելու փորձեր էր կատարում: Նրանք, որ դժկամությամբ էին ընդունել սեֆյան շահերի շիաների փրկիչ Մահդիի ներկայացուցիչ լինելու հանգամանքը, այս անգամ, երկրի քաղաքական անկայուն վիճակը պատեհ համարելով իրենք իրենց ներկայացնում էին Մահդիի օրինական ներկայացուցիչ՝ փորձելով երկրի ղեկավարությունը վերցնել իրենց ձեռքը:⁶³

Սեֆյան հարստությունը տասնութերորդ դարի առաջին տասնամյակներում տնտեսական, քաղաքական և գաղափարական դիտանկյունից ճգնաժամի մեջ էր գտնվում: Երկրի բյուջեի պակասի խնդիրները և իշխող խավի մեջ տեղի ունեցող հակամարտությունները թուլացրել էին երկրի ռազմական ուժերի նկատմամբ ուշադրությունը: Հասարակության մեջ ձևավորված ոչ շիա, այլ աղանդավորական շարժումները թուլացրել էին երկրի հասարակական կառույցները: Վրացի բարձրաստիճան զինվորական ղեկավարները, հայ առևտրականները, հնդիկների և զրադաշտների համայնքները, սունի քոչվոր ցեղերը, որոնք ապրում էին կայսրության սահմաններում և կովկասյան վիլայեթներում, Բելուջստանում, Խուզստանում և Աֆղանեստանում արդեն օտարվել էին և չէին ենթարկվում կենտրոնական իշխանությանը: Մի փոքրիկ աֆղանական բանակը կարողացավ 1722 թվականին կործանել սեֆյան հարստության հիմքերը, և վիլայեթներում տեղակայված բանակներից ոչ մեկը չօժանդակեց և օգնության ձեռք չմեկնեց շրջափակման մեջ գտնվող սեֆյան շահին: Վերջին տասնամյակների ընթացքում անուշադրության մատնված բանակը, կուտակված ներքին անհանդուրժողականության պատճառով որևէ միջոցի ձեռնարկելը անիմաստ էր համարում:⁶⁴

Թեև սեֆյան հարստության անկումը վերագրվել է աֆղաններին, սակայն կարելի է ասել, որ ամբողջությամբ չի ուսումնասիրվել բելուջների դերը սեֆյան հարստության անկման գործում: Մատնանշելի է, որ նախքան աֆղանների հարձակումը բելուջների

⁶² پيتر جکسون / لورنس لاکهارت (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լափհարթ), նշվ. աշխ., էջ 230-231:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 231:

⁶⁴ فوران جان، مقاومت شکننده تاريخ تحولات اجتماعي ايران (Ֆորան Ջան, Թահափոլաթե էջթեմաիե Իրան), նշվ. աշխ., էջ 159:

անջատողական ակտիվության պատճառով նվազել էր կենտրոնական իշխանության ազդեցությունը երկրի արևելյան շրջաններում, որն իր հերթին դուրացրեց աֆղանների մուտքը դեպի երկրի կենտրոնական շրջաններ:

Վիլայեթների իշխանավորները կենտրոնական իշխանության կողմից կիրառվող վարչական համակարգի օրինակով են ղեկավարել իրենց շրջանները, այնպես որ վիլայեթների և երկրի կենտրոնական ապարատի մեջ գործող վարչական կառույցներում միևնույն անվանումներով և հանգամանքներով պաշտոնյաներ էին աշխատում: Սեֆյան վարչական կառույցը հարստության կազմավորման սկզբնական տասնամյակներից սկսած իշխանության հիմքերի ամրապնդմանը համընթաց վարել է հետևողական կենտրոնաձիգ քաղաքականություն, փորձելով կրճատել վալիների իրավունքները:

Սեֆյան իշխանության հարկային քաղաքականության կապակցությամբ Եսայի Հասան Զալալյանցի «Պատմութին Համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատության մեջ հանդիպում ենք հետևյալ տեղեկության, ուր հեղինակը ժամանակի պարսիկ իշխանավորների վերաբերմունքի վերաբերյալ նկատում է. «Զայս ամենայն, զոր գրեցաք՝ նորահնար չարիք էր, զոր եղին ի վերայ առաջնոյ սահմանեալ հարկացն, որ և առաջինն եւս ծանրագոյն էր բեռն ի վերայ ժողովրդեան, այժմս փոխանակ թեթեւացուցանելոյ, զայս քան ևս յաւելին ի վերայ»:⁶⁵ Իրանական պետության կառավարման համակարգի թուլացման պատճառների վերաբերյալ Եսայի Հասան Զալալյանի դիտարկած հանգամանքը համակարգի ուռճացման գործընթացի պայմաններում հանդիսացավ այն գործոնը, որն արագացրեց պետության կազմաքանդման գործընթացը:

1-2- Սեֆյան պետության կառուցվածքը XVIII դարի առաջին քառորդին

Թավերնիեն իր աշխատության մեջ Իրանի վարչական կառույցի կապակցությամբ հետևյալ հիշատակումն է թողել. «Իրանի պետական կառույցներում աշխատողները ինչպես մեր, այնպես էլ եվրոպական պետությունների մեջ կարելի է բաժանել երեք տարբեր խմբերի: Առաջինը սրի մարդիկ են, որոնք կազմված են ժողովրդի սերուցքից, արքունիքի անդամներից, խաններից և վիլայեթների վալիներից և բոլոր

⁶⁵ Եսայի Հասան Զալալյանց, Պատմութին Համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ 1868, էջ 16:

զինվորականներից: Երկրորդը գրչի մարդիկ են՝ կրոնականները և դատավորները: Իսկ երրորդ խավը մեր երրորդ խավի նման բաղկացած է առևտրականներից, արհեստավորներից և գյուղացիներից»:⁶⁶

Իրանում պետության կառավարման գործը կազմակերպելու համար գոյություն է ունեցել ուղեցույցների պատրաստման ավանդույթը: Պարսկական այդօրինակ հին աղբյուրներից են Խաչեշամսեդին Թուսիի «Հարկահավաքման գործընթաց»-ը, ինչպես նաև Համդոլահե Մութաֆիի կողմից գրված «Նազհաթ ալ-դոլուք»ը, որը վերաբերվում է Իրանի աշխարհագրական բաժանումներին և հարկահանման եղանակին: Պարսկական պատմագրության այդ աշխատություններից զատ երկրի կառավարման վերաբերյալ հին ժամանակներից չի պահպանվել որևէ այլ աշխատություն:

Սեֆյան հարստության գահին տիրացած աֆղանների համար խիստ անհրաժեշտ էր պետական կառույցի ղեկավարման և վարչական բաժանումների շուրջ ձեռք բերել համապատասխան գիտելիքներ և տեղեկություններ: Նմանօրինակ պահանջից ելնելով գրի առնվեց Թագքիրաթ-ալ-մուլուք աշխատությունը: Աշխատությունը պատրաստվել է 1726 թվականին Աշրաֆ Աֆղանի հրամանով և գրի առնվել Սեֆյան Իրանի վարչական կառույցի ծալքերին լավատեղյակ պաշտոնյա Միրզա Սամիայի կողմից՝ սեֆյան հարստության անկման և աֆղանների իշխանության սկզբնական տարիներին, որի բովանդակությունը վերաբերում է սեֆյան Իրանի վարչական կառուցվածքին, արքունական պաշտոններին, հասարակության մեջ եղած բաժանումներին, արհեստներին: Գրքում բացատրվում են մարզերի հաքիմների պարտականությունները, խոսվում նրանց եկամուտների մասին, որը բաղկացած է հինգ գլխավոր բաժիններից, ուր խոսվում է պաշտոնատար անձանց և նրանց ենթակաների աշխատանքների և պատասխանատվությունների մասին, նաև տրվում են տեղեկություններ պաշտոնյաների, նրանց աշխատանքների, աշխատավարձերի և վճարումների ծավալի մասին:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը կրոնական կառույցների ուսումնասիրության դիտանկյունից ևս կարևոր աղբյուր է: Կրոնական պաշտոնների և դրանց առանձնահատկությունների վերաբերյալ նրանում եղած բացատրությունները հակիրճ

⁶⁶ سفرنامه، تاوړنيه (Սաֆարնամե Թավերնիե), նշվ. աշխ., էջ 243:

են, սակայն բավականաչափ լուսաբանող: Գիրքը արտացոլում է հարստության անկման ժամանակաշրջանը, քանի որ դիվանական պաշտոնների բաժանումների մեջ նշվում է մոլլաբաշի պաշտոնը, այդ պաշտոնը ձևավորվել է Սեֆյան շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության վերջին տարիներին:⁶⁷

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի առաջին գլուխը պարունակում է բացատրություններ մոլլաբաշիի (մոլլաների-հոգևորականների գլխավոր), սեդարաթե խասսե և ամմե (կրոնական գերագույն առաջնորդ, հոգևոր բարձրագույն ատյանի պետ: Գլխավոր սադրերն երկուսն էին՝ սադր-ե խասսե և սադր-ե ամմե), ղազիե դարոլսալթանե Էսֆահանի (Սպահանի արքունական դիվանի դատավոր), Շեյխուլիսլամե դարոլսալթանե Էսֆահան (Սպահանի արքունիքի շեյխուլիսլամ (կրոնապետ)) և ղազիե ասաքերի (զինվորական դատավոր) պաշտոնների կապակցությամբ, որոնք ժամանակաշրջանի արքունիքի ամենից կարևոր պաշտոններից էին համարվում: Երկրորդ գլխում տեղեկություններ են պահպանվել գլխավոր մարզերի և նրանց ենթակա շրջանների մասին: Հաղորդվում է նաև մայրաքաղաքում հաստատված Ալիջահ տիտղոսը կրող տասնչորս գլխավոր էմիրների մասին, որոնք անդամակցում էին արքայական խորհրդին: Երրորդ գլուխը տեղեկություններ է պահպանել մողարաբ ալ-խաղան (շահին մոտ կանգնած անհատներ) և մողարաբ ալ-հազրաթ (արքունիքին մոտ կանգնած անհատներ) պաշտոնների մասին, որոնք բաղկացած են երկու գլխավոր հոդվածներից: Թագքիրաթ-ալ-մուլուք-ի չորրորդ գլուխը վերաբերվում է ֆինանսական աշխատակիցների կազմին՝ քարտուղարներին, հաշվապահներին և այն պաշտոնյաներին, որոնք իրենց ղեկավարների միջոցով կապված էին շահին: Գրքի հինգերորդ գլխում ներկայացվում է տասնչորս գլխավոր գործակալների (վեզիրներ և մուսթովֆիներ) պարտականությունները: Առավելապես ներկայացված է երկրի կենտրոնական իշխանության կառուցվածքը, իսկ մյուս քաղաքների մասին տրվում են համառոտ բացատրություններ: Եղած բացերը հեղինակը փորձում է լրացնել գրքի վերջում տրված հավելվածների միջոցով: Առաջին հավելվածը ընդգրկում է տեղեկություններ ութսուն գլխավոր պաշտոնյաների աշխատավարձերի մասին: Երկրորդ հավելվածը պարունակում է վիլայեթների ղեկավարների, նրանց

⁶⁷ ميرزا رفيعا، دستور الملوك (Միրզա Ռաֆիա, Դասթուր-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 9:

աշխատավարձերի և աշխատակիցների ցանկերը: Երրորդ հավելվածը պետական բյուջեի աղյուսակն է, որտեղ նախ նշվել են եկամուտները, ապա ծախսերը:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի չորրորդ գլխի երկրորդ մաղսադը, անդրադառնում է արքունական տների կամ արհեստանոցների (բոյութաթի), դարուղեի և ազաբաշիի աշխատանքին: Այն բաղկացած է քսան ենթագլխից, այդ հատվածի ծավալը նկատի ունենալով կարելի է հասկանալ, որ նշված ժամանակաշրջանում սեֆյան արքունիքում վեզիրների գործունեությանը ինչպիսի կարևոր դեր էր հատկացվում:

Սեֆյան Իրանի վարչական համակարգում վեզիրների գործունեությունը մեծապես կարևորվել է: Շահից հետո առաջին և գլխավոր պետական պաշտոնյան է'թեմադ ալ-դովլեն էր⁶⁸ (կամ վեզիր-ե ազամ, որ նույնն է ինչ մեծ վեզիր): Է'թեմադ ալ-դովլեի պաշտոնը Իրանի արքունիքում շահից հետո առաջին պաշտոնն էր: Է'թեմադ ալ-դովլեն էին ենթարկվում ավելի ցածր պաշտոն ունեցող վեզիրները, գրագիրները և մնացյալ պաշտոնյաները: Նա նաև արքունի գրասենյակների պատասխանատուն էր: Դիվանում պատրաստված ոչ մի նամակ առանց նրա ստորագրության և կնիքի վավերական չէր համարվում: Նրա միջոցով էին որոշվում և հաստատվում եկամուտների բաշխման, աշխատավարձերի հաստատման հարցերը, որի հարցում նա գրեթե անսահմանափակ իրավունքներ ուներ: Նա էր վերահսկում բանակում աշխատավարձերի վճարման և նրանց ներկայության, ինչպես նաև զինվորական փաստաթղթերի և արխիվների պահպանության հարցերը: Երկրի ֆինանսական միջոցների տրամադրումը ամբողջովին նրա կողմից էին կարգավորվում: Հարկերի և տուրքերի որոշումը, եկամուտների հավաքագրման աշխատանքի կազմակերպումը, երկրի ֆինանսներին վերաբերվող և ֆինանսական ապարատի գործունեությունը նրա միջոցով և հսկողությամբ էին կատարվում⁶⁹:

Համաձայն եղած կարգի նա էր ընդունում օտար երկրներից Իրան ժամանած դեսպաններին և պատվիրակություններին, հիմնականում նրա միջոցով էին վարվում բանակցությունները և պատրաստվում գործարքների համաձայնագրերը: Նա շահի վստահված անձն էր, առանց որի համաձայնության չաիլ որևէ համաձայնագրի

⁶⁸Բառացի նշանակում էր պետության վստահելի:

⁶⁹ پيتر جکسون / لورنس لاکهارت، تاريخ ايران کمبریج (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ, Թարիխե Իրան Քամբրիջ, նշվ. աշխ., էջ 215:

հաստատմանը իր հավանությունը չէր տալիս⁷⁰: Գոյություն ունեւր սակայն մի հանգամանք, որը խանգարում էր նրա գործունեությունը և դա այն էր, որ հաճախ նրա որոշումները կարող էին փոփոխվել հարեմի ներքինիների կամ շահի սիրելի կանանց միջամտության հետևանքով⁷¹: Նշված պարտականություններից բացի նա կատարում էր մի շարք այլ աշխատանքներ, որոնք շահի կողմից իրեն էին հանձնարարվում. օրինակ, մայրաքաղաքի անվտանգության ապահովումը. թէև իրականում դա դարուղայի պարտականությունների սահմաններում էր⁷²:

Է'թեմադ ալ-դովլեն որոշված աշխատավարձ չունեւր, սակայն պաշտոնը ստանալուն պես, երբ նրան էին հանձնվում համապատասխան զարդաքանդակ կնիքը և թանաքը, նա ստանում էր մի շարք արտոնություններ: Է'թեմադ ալ-դովլեն հատկացվող նովրուզի (պարսկական նոր տարի) նվերները, որոնք անպայման ստուգվում և հաստատվում էին շահի կողմից, կազմում էին՝ 1000 աշրաֆի ու 12 ձի և զամբիկ: Փաստորեն նա աշխատավարձ հասկացողությամբ որևէ գումար չէր ստանում, սակայն մի շարք գումարներ էր ստանում ցիրե⁷³, մահալներից ռասմ ալ-վոզարա⁷⁴ և անամե համեսալե⁷⁵ անվան տակ, որոնց ընդհանուրի գումարը իրար հետ վերցրած ներկայանալի թիվ էր կազմում: Ռասմալվոզարան կազմում էր 803 թուման և 3943 դինար, Սպահանից ստացվող անամե համեսալեն կազմում էր 20 թուման, դրան գումարած զանազան տեսակի մթերքներ (բրինձ, յուղ և այլն), ռոսում անվան տակ ամեն անգամ ամիրներին և բարձրաստիճան պաշտոնյաներին տրվող թիուլի յուրաքանչյուր թումանի համար ստանում էր 330 դինար, ինչպես նաև նրանց տրվող տարեկան վճարներից 220 դինար, տրվող բարաթներից 110 դինար և

⁷⁰ شوستر والسر سيبلا، ايران صفوى از دیدگاه سفرنامه های اروپائیان (پژوهشی در روابط سیاسی و اقتصادی ایران 1502-1722)، ترجمه و حواشی دکتر غلامرضا ورهرا، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1364.

(Շուսթեր Վալսեր Սիբիլա, Իրան ազ դիդգահե սաֆարնամեհայե ուրուփախյան, Թեհրան, Էնթեշարաթե Ամիրքաբիր, 1364), էջ 29:

⁷¹ سفرنامه تاورنیه (Սաֆարնամե Թավերնիե), նշվ. աշխ., էջ 244:

⁷² سفرنامه پیتر دلاواله (Սաֆարնամե Փիեթրոդելավալե), նշվ. աշխ., էջ 86 և 126:

⁷³ Զիրե բառացի նշանակում է պարեն, սակայն այս պարագային նշանակում է պարենից վեզիրին հատկացվող բաժինը:

⁷⁴ Վեզիրի համար շրջաններից գանձվող գումար:

⁷⁵ Տարեկան նվերներ:

վարձակալությունների համար 500 դինար, իսկ ամիրների սոյուրդալներից, եկամուտներից և հաղուսայից և աղթաից 660 դինար⁷⁶:

Վեզիրների գործունեությանը ևս սեֆյան համակարգում կարևոր տեղ է հատկացվել: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում վեզիր-ե ազամի պաշտոնի բացատրության գլխի ներքո ընթերցում ենք հետևյալ բացատրությունը, որը ամբողջությամբ համապատասխանում է ժամանակի այլ սկզբնաղբյուրների մեջ պահպանված նյութերի հետ. «Վեզիր-ե ազամը գլխավոր դիվանի և Իրանի պետության գլխավոր վստահված անձնավորությունն էր երկրի բազմաթիվ և գլխավոր հարցերի լուծման գործում՝ երկրի բոլոր ամիրների աշխատանքների, սահմանային վիլայեթների, առևտրի, պետական հարկերի, արքունական գանձարանից ծախսված գումարների պատասխանատուն էր: Իրանի այլ շրջաններից ինչպես նաև մայրաքաղաք Սպահանից գանձված գումարները ու բոլոր առևտրական գործողությունները առանց հարգարժան վեզիր-ե ազամի իմացության տեղի չի ունենում: Պաշտոնների համար հատկացվող գումարները և այլ գումարներ ևս պիտի առաջին հերթին նրա կնիքով հաստատվեն, այնուհետև արքայական կնիքով զարդարվեն.....»⁷⁷:

Վեզիրների գլխավոր պարտականությունը ֆինանսական հարցերով զբաղվելն էր: Երբ վեզիրը գործուղվում էր որևէ վիլայեթ, նրան էին հանձնում գործունեության ուղեցույց, որի համաձայն նա պիտի ղեկավարեր տվյալ վիլայեթը:⁷⁸ Վեզիրը անձամբ պիտի ներկայանար իր աշխատանքի վայրը, սակայն հաճախ նրանք մնում էին արքունիքում և իրենց փոխարինող օգնականներին էին ուղարկում շրջաններ, որի հիմնական պատճառը արքունիքում մշտական ներկայություն ապահովելը և հակառակորդների հետ մրցակցությունն էր:

Վեզիրն էր նշանակում այն պաշտոնյաներին, որոնք վերահսկում էին դիվանի ֆինանսական գործընթացներին, այդ պաշտոնյաները կոչվում էին զաբեթներ, նրանք էին գանձում հարկերը և տարին մեկ անգամ այն հանձնում արքունական

⁷⁶ باستانی پاریزی محمد ابراهیم (Բասթանիե Փարիզի), նշվ. աշխ., էջ 180-181:

⁷⁷ میرزا سميعا تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), էջ 5-6:

⁷⁸ ترجمه: حسین هژیریان/ حسن اسدی، تهران، 1388 فریر رانلد دبلیو، برگزیده شرح سفرنامه شاردن، (Ֆրիեյր Րանելդ Դաբլյու, բարգոգիղե Շարիե սաֆարնամե Շարդեն, թարգմեն: Հուսեյնե Հափիրիան/ Հասանե Ասադի, Թեհրան, 1388), էջ 176:

գանձարանին⁷⁹: Վեզիրը ոչ միայն հարկերի գանձման պատասխանատուն էր, այլ նաև պետք է հետամուտ լիներ, վիլայեթի տնտեսության զարգացմանը: Գյուղատնտեսության զարգացմանը նպաստելու համար նա վերահսկում էր գյուղացուն սերմացուի տրամադրումը, ջրանցքների կառուցման և վերանորոգման գործերը: Սովորաբար Սեֆյան շահերը յուրաքանչյուր վիլայեթում ունեին իրենց անձնական կալվածքը (խասսե կամ խալեսե), վեզիրները պարտավոր էին վերահսկել նաև դրանց աշխատանքները⁸⁰:

Քաղաքային կյանքի վերահսկման տեսակետից վեզիրն ուներ քաղաքի շուկայի (բազարի) առևտրի և նրանց եկամուտներից հասանելիք տուրքերի գանձման պարտականությունը: Վեզիրները քաղաքի ոստիկանապետի հետ համաձայնեցված նշանակում էին համքարությունների ներկայացուցիչներին: Ֆինանսական հարցերի կարգավորումից զատ վեզիրները պարտականություն ունեին հսկել զանազան բնակավայրերի հաքիմների գործունեությունը, որպեսզի նրանց կողմից ցուցաբերված անարդարությունների արդյունքում գյուղացին և հողագործը չտուժեին: Այդ հանգամանքը հավանաբար պայմանավորված էր նրանով, որ շահը մտահոգված էր երկրի ներքաղաքական իրավիճակով, որպեսզի ապստամբություն և բողոքներ չլինեին, հարկերը ժամանակին հավաքվեին, և արքունական գանձարանը լիքը լիներ, նա պաշտպանում էր գյուղացիներին, որպեսզի գյուղացին չլքեր իրեն տրամադրված հողատարածքը:⁸¹ Վեզիրների կարևոր պարտականություններից էր շահի հյուրերին ընդունելը և հյուրասիրելը⁸²: Վեզիրները շահի ներկայացուցիչ փոխանորդն էին վիլայեթներում: Վեզիրները համարվում էին շահի գործակալները, որի համար էլ շահը նրանց նկատմամբ բարեհամբույր վերաբերմունք էր ցուցաբերում՝ ցանկանալով

⁷⁹ میرزا علی نقی نصیری، القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تصحیح دکتر یوسف رحیم لو، 1371 (Միրզա Ալինազիե Նասիրի, Աղաք վա մավաջերե դորե սալաթինե Սաֆավի, թասիհիե դոքթոր Եուսեֆե Ռահիմլու, էնթեշարաթե դանեշգահե Ֆերդուսի, Մեշհեդ, 1371), էջ 850:

⁸⁰ میرزا اسماعیل تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ էջ 45:

⁸¹ سانسون، وضع ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، (Սանսոն, Վազե Իրան դար զամանե շահ Սոլեյմանե Սաֆավի), նշվ. աշխ., էջ 178-179:

⁸² سفرنامه پیترو دلاواله، (Սաֆարնամե, Փիեթրոդելավալե), էջ 208:

վիլայեթների հսկողությունը ամբողջությամբ կենտրոնացնել նրանց ձեռքում: Իրականում պետական գանձարանը լցվում էր վեզիրների ջանքերի շնորհիվ⁸³:

Իսկանդար բեկ Թորքաման Մոնշին իր պատմության մեջ նշել է վեզիրների թվի մասին՝ գրելով. «Դրախտավայել արքայի մահվան ժամանակ գրագիրներից որևէ մեկը վեզիրի պարտականություն չուներ, իսկ նախկին վեզիրները, դրախտավայել արքայի կենդանության օրոք տասներկու հոգի էին»⁸⁴: Մոնշին հիշատակում է այն անհատներին անունները, որոնք զբաղեցնում են վեզիրների պաշտոնները՝ նշելով, թե յուրաքանչյուրը ինչպես է դրսևորել իրեն հանձնարարված պաշտոնում:

Թեև նազիրների (կամ վեզիրների)⁸⁵ աշխատանքի էությունը կայանում էր նրանում, որ ուղղակիորեն վերահսկեին պետության կողմից ընդունված որոշումների իրականացումը, սակայն, բնակչությունը տնտեսական և հասարակական առումներով մեծ կորուստներ էր ունենում և ճնշման ենթարկվում, իսկ այդ բոլորը կատարվում էր շահի անունից: Շարդենը այդ կապակցությամբ հիշատակում է «....այդ նազիրները անկուշտ էին, որոնք իրենց պաշտոնները ստանում էին շահի մոր կամ նրա կանանց մեծ նվերներ վճարելու գնով, որի պահպանման համար ևս ավելին էին խոստանում և հարստահարում հասարակ ժողովրդին»⁸⁶:

Փոքր շրջանների վեզիրները իրենց աշխատանքային ծրագիրը կարգավորում էին համաձայն այն ուղեցույցի, որ հանձնարարվել էր գլխավոր վեզիրին և նրա հսկողությամբ կատարում էին իրենց պարտականությունները: Վեզիրների պաշտոնի կարգերը և հեռացնելը շահի անմիջական վերահսկողությամբ ու միջոցով էր կատարվում:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ մի քանի ենթագլուխ է հատկացվել զանազան բնագավառներում վեզիրների գործունեությանը և նշվել վեզիրների կոչումների

⁸³ کمپفر انگلبرت ، سفرنامه ، 224. 225. 226-227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

⁸⁴ اسکندر بیگ ترکمان ، تاریخ عالم آرای عباسی (Իսքանդար Բեկ Թորքաման, Թարիխե Ալամ Արայե Աբասի), 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

⁸⁵ Վեզիր հասկացությունը պաշտոնի անվանումն է, իսկ նազիր նշանակում է այն աշխատանքը, որ կատարում է վեզիրը այսինքն՝ վերահսկիչ, վերակացու: Վեզիրը իր կողմից վերակացու էր ընտրում, որ իրականում կատարում էին այն աշխատանքը, որ իրեն էր հանձնարարված, որոնց նազիր էին կոչում: Ժամանակաշրջանի գրականության մեջ հաճախ պաշտոնի անվանումը փոխարինվել է նրա միջոցով կատարվող աշխատանքի հետ և նույնանալով օգտագործվել է մեկը մյուսի փոխարեն:

⁸⁶ برگزیده و شرح سفرنامه شاردن (Բարգոճիդեի վա շարիե սաֆարնամե Շարդեն), 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815.

անվանումները, որոնք են՝ 1)Ալիջահ վեզիր-ե բոյութաթ, 2)վեզիր-ե սարքարե ղուրչի, 3)վեզիր-ե սարքարե ղուլաման, 4)վեզիր-ե թուֆենգչիան, 5)վեզիր-ե թուփխանեն, 6)վեզիր-ե սարքարե ֆեյզ-ե ասար, 7)վեզիր-ե դարուլսալթանե Էսֆահան, 8)վեզիր-ե սարքար-ե Էնթեղալի: Նշված վեզիրներից գլխավորը վեզիր-ե բոյութաթն է, որը արքունական արհեստանոցների (տների) պատասխանատուն էր, պաշտոնի կարևորությունից ելնելով նրան ալիջահ տիտղոսն էին տվել: Վեզիր-ե բոյութաթը շահի վստահված անձն էր, նա յուրաքանչյուր օր ստուգում էր արհեստանոցների մատյանները, կնքում և ստուգում աշխատանքների կապակցությամբ պատրաստված հաշվետվությունները, վերահսկում էր սահեբջամների միջոցով կատարվող հարկերի գանձման գործընթացը, նա էր որոշում և վճարում արհեստանոցներում (բոյութաթում) աշխատող բանվորների աշխատավարձերը⁸⁷:

Վեզիր-ե սարքարե ղուրչին⁸⁸, վեզիր-ե թուֆենգչիան⁸⁹ և վեզիր-ե թուփխանեն⁹⁰, երեք վեզիրներ էին, որոնք զբաղվում էին բանակին վերաբերող հարցերի կարգավորմամբ, յուրաքանչյուրը բանակի մի հատվածի հարցերով:

Վեզիր-ե սարքարե ղուրչին սպարապետներին, զորքի գլխավորներին, ղուրչիներին, յուզբաշիներին, եասավոլներին վերաբերող ֆինանսական հարցերի կարգավորման պատասխանատուն էր, որոնց հատկացվող թիուլի և այլ եկամուտների կապակցությամբ Ալիջահ վեզիր-ե ազամի հրամանը ստանալով ալիջահ ղուրչի բաշին հաստատում և գործադրում էր:

Վեզիր-ե թուֆենգչիանը, թուֆենգչիներին (հրացանակիրներին) վերաբերող բոլոր ֆինանսական հարցերով էին զբաղվում թուֆենգչիներին, յուզբաշիներին, մինբաշիներին և մունետիկներին հասանելիք աշխատավարձի, համեսալեի և թիուլի կարգավորման հարցերը նրա միջոցով էր կատարվում: Նա թուֆենգչիների ստուգման օրը, որը կատարվում էր շահի ներկայությամբ արքունիքին հաշվետվություն էր ներկայացնում:

Վեզիր-ե թուփխանեն իր հերթին զբաղվում էր թուփխանեին (հրետանիի) վերաբերող բոլոր ֆինանսական հարցերով, ինչպես նաև թուփչիներին,

⁸⁷ الملوک سمیعا تذکره (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 34-35:

⁸⁸ الملوک سمیعا تذکره (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 36-37:

⁸⁹ الملوک سمیعا تذکره (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 38-39:

⁹⁰ الملوک سمیعا تذکره (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 39-40:

յուզբաշիներին, մինբաշիներին և թուփխանեի մունետիկներին հասանելիք աշխատավարձի, համեսալեի և թիուլի կարգավորման հարցերը նրա միջոցով էր կատարվում: Նա թուփչիների ստուգման օրը, որը կատարվում էր շահի ներկայությամբ արքունիքին հաշվետվություն էր ներկայացնում:

Վեզիր-ե սարքարե ղուլամանը⁹¹, իր հերթին զբաղվում էր ղուլամներին(ծառաներին) վերաբերող բոլոր ֆինանսական հարցերով: Յուզբաշիների ղուլամների, եասավուլանե ղուրի, ջազայերի մունետիկների, վեզիրների ղուլամներին հասանելիք աշխատավարձի, համեսալեի և թիուլի հարցերը նրա միջոցով էր կարգավորվում: Նա ղուլամների ստուգման օրը, որը կատարվում էր շահի ներկայությամբ արքունիքին հաշվետվություն էր ներկայացնում:

Վեզիր-ե սարքար-ե ֆեյզ-ե ասարի⁹² աշխատանքը հողագործական տարածքների, այգիների, ջրուղիների, անշարժ գույքի, ջրմուղների խնդիրներով զբաղվելն էր, որոնց եկամուտների մեկ չորրորդը ստանում էին ենթականերից և վարձակալներից և եկամուտը ստանալուց և կնքելուց հետո հանձնում արքունիքին: Նա պիտի հետամուտ լիներ շրջանների բարեկարգման հարցերով:

Վեզիր-ե դար ալ-սալթանե Էսֆահանը⁹³ կազմակերպում է խալեսե տարածքներին վերաբերող գումարները և խանութներին վերաբերող հարցերը: Նա հետևում էր, որ որևէ տարածք անմշակ չմնա և հողի մշակման, սերմնացուի հանձնման, աշխատողների վճարման և հողագործին օժանդակելու պարտականություն ուներ: Խասսե շարիֆեի հողագործական գույքերի և տարածքների համար վարձակալներ ու հսկիչներ գտնելու և հողագործության համար աշխատող ուժ հայթաթելու պատասխանատվություն էր: Նաև հսկում էր, որպեսզի ժամանակին հավաքվեին դիվանի համար գանձվող հարկերը: Սպահանին վերաբերող առևտրի կազմակերպումը և այդ գործունեության փաստաթղթերը հանձնում էր բոյութաթի սահեբջամներին: Նրա պարտականությունն էր ղեկավարների որոշման գործը, որը կատարվում էր քալանթարին տեղեկացնելուց հետո: Սպահանի վեզիրը գումար էր ստանում, որը

⁹¹ میرزا سمیعا تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 37-38:

⁹² میرزا سمیعا تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 44:

⁹³ میرزا سمیعا تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 44-45-46:

ծախսում էր դիվանում եղած կարիքների համար, և տարվա վերջում ծախսերին կապվող իր ձեռքին եղած փաստաթղթերը հանձնում էր դիվանե ալաի վեզիրին:

Վեզիր-ե սարքար-ե էնթեղալի⁹⁴-ի աշխատանքը այն է, որ կազմակերպում և հսկում էր հողագործության հատկացված հողատարածքների, այգիների, շենքերի, ջրամբարների, ջրմուղների և հողագործական այլ կառույցների աշխատանքին, որոնց եկամուտների մեկ չորրորդը նա գանձում էր գյուղացիներից կամ այդ տարածքները վարձակալության վերցրած հողագործներից: Հողագործության կազմակերպման համար հարկերի հաշվին հողագործներին սերմնացու հանձնելու և օժանդակելու գործը նրա պարտականությունների մեջ էր մտնում: Վնասների, հողային կամ բնական աղետների ժամանակ նա էր ստուգում և հաստատում վնասների հասցրած չափը և հայտնում վեզիր-ե դիվանե ալային: Նա էր որոշում բերքի խորհրդատուին, հողի չափագրողին և հաշվապահ գրագիրներին, որոնք տեղյակ էին տարածքների խնդիրներին և որոնց հետ այդ վայրեր այցելելով, քննում էին հողագործության ցանքերի վիճակը: Նա ընդունված կարգի համաձայն գյուղացուն հասանելիք հատվածը հանձնելուց հետո դիվանին հասանելիք մասը վերցնելով, հանձնում էր դիվանին: Հողագործներին համախմբելու, հողագործության զարգացման, շենքերի և կառույցների վերանորոգման, ջրմուղների վերանորոգման և նորերի պատրաստման, խանութների, խաների և խալեսե տարածքների ինչպես նաև ենթակաների և աշխատողների պաշտպանությունը, ամբողջությամբ մտնում էին նրա պարտականությունների մեջ:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ նազիրե (վեզիր-ե) բոյութաթի աշխատավարձը 360 թուման ու 1000 դինար և քասրի⁹⁵ էր նշված, բացի դրանից նրան նաև թիուլ և համեսալե է հատկացվել⁹⁶: Վեզիրների աշխատավարձի կապակցությամբ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը տեղեկացնում է, որ վեզիր-ե սարքարե ղուրչիանը՝ 100 թուման, վեզիր-ե սարքարե ղուլամանը՝ 100 թուման, վեզիր-ե թուֆենգչիանը՝ 50 թուման, վեզիր-ե թուփխանեն՝ 50 թուման էին ստանում, իսկ նրանց եկամուտների կապակցությամբ ավելացնում, որ նրանց անամը, թիուլը յուրաքանչյուրի համար 200 դինար, իսկ

⁹⁴ میرزا سمیعا تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 46:

⁹⁵ Այստեղ նշանակում է՝ և մի քիչ:

⁹⁶ میرزا سمیعا تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 55:

յեքսալե և համեսալե թանխահից 45 դինար ռոսում էին ստանում: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում հիշատակված մնացյալ վեզիրների եկամուտի կապակցությամբ գրքում որևէ հիշատակության չենք հանդիպում⁹⁷: Վերը նշված թվերը, որոնք պաշտոնապես արձանագրվել են Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում, պաշտոնական այն աշխատավարձերն էին, որ վեզիրները ստանում էին դիվանից:

Մուսթովֆիները սեֆյան վարչական կառույցի մեջ կատարում էին հաշվապահական պարտականություններ ինչպես աշխատավարձերի վճարում, հավաքված հարկերի հաշվարկներ և այլ հաշվապահական գործողությունների վերահասություն: Յուրաքանչյուր վեզիր իր ենթակայության ներքո ուներ մի մուսթովֆի, իսկ մուսթովֆիե խասեն արքունիքի և երկրի գլխավոր հաշվապահն էր համարվում, նա էր պահպանում և վերահասություն տալիս արքունի հաշիվներին: Մուսթովֆիները սեֆյան ժամանակաշրջանում կատարել են ներքին գործերի նախարարի պաշտոն ևս: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում թվով իննը մուսթովֆիների պաշտոնների վերաբերյալ բացատրությունների ենք հանդիպում: Նշված մուսթովֆիներն են մուսթովֆիե արբաբե թահավիլ, մուսթովֆիե սարքարե դուրչիան, մուսթովֆիե սարքարե դուլաման, մուսթովֆիե սարքարե թուֆենգչիան, մուսթովֆիե սարքարե թուփխանե, մուսթովֆիե մոդուֆաթե մամալիքե մահրուսե, մուսթովֆիե սարքարե ենթեղալիի, մուսթովֆիե սարքարե ֆեյզե ասար, մուսթովֆիե էսֆահան:

Մուսթովֆի պաշտոնի կապակցությամբ տեղեկություններ են պահպանվել նաև Իսկանդար բեկ Թորքաման Մոնշիի «Ալամարայե Աբբասի» աշխատության մեջ, ուր հեղինակը մի գլուխ է հատկացրել մուսթովֆիանե էզամի և ասհաբե դաֆթարխանեի վերաբերյալ: ⁹⁸ Նա գրքի տվյալ գլխի սկզբում նշում է՝ «Դիվան-ե ալլայի մուսթովֆիները ինչպես որոշվել էր դրախտավայել շահի ժամանակ, տաս հոգի էին, որոնցից յոթը կոչվում են մուսթովֆի-ուլ-մամալիք, իսկ երկուսը՝ մուսթովֆիանը բողայան⁹⁹»:

Մուսթովֆիանե բողայանի աշխատանքի կապակցությամբ Մոնշին հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «....մուսթովֆիանե բողայան-ի պարտականությունը

⁹⁷ میرزا سميعا تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 60:

⁹⁸ اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، (Իսկանդար բեկ Թորքաման, Ալամարայե Աբասի), նշվ. աշխ., էջ 162:

⁹⁹ Մուսթովֆիանե բողայանի պաշտոնը նույն բացատրությունը ունի ինչ մուսթովֆի-ուլ-մամալիքը այն տարբերությամբ միայն, որ նրա պարտականությունը վերաբերում էր միայն սրբավայրերին:

առևտուրը և տնտեսական գործունեությունը, որ կատարվում էին մուսթովֆիանե մամալիքի փոխարեն, արձանագրում և տարվա վերջում մամալիքի մասը առանձնացնում և հանձնում էր նրանց»¹⁰⁰: Մուսթովֆիանե բողայանի մասին մենք Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում որևէ մատնանշման չենք հանդիպում:¹⁰¹

Սեֆյան իշխանավորները առավել արտոնություններ և ինքնավարություն ունեցող շրջանները անվանում էին վիլայեթներ: Վիլայեթները հարկեր վճարելու եղանակի առումով տարբեր կարգավիճակում էին գտնվում: Վիլայեթների հաքիմները կամ վալիները իրենց հանձնարարված տարածքներում շատ լայն իրավունքներ ունեին, նրանք կիսաինքնավար կերպով էին ղեկավարում այդ շրջանները: Թեև նրանց գործողությունները հսկվում էին արքունիքի կողմից նշանակված վեզիրների և տեսուչների միջոցով, սակայն այդ հսկումը հիմնականում վերաբերում էր ֆինանսական հարցերին: Վարչական սիստեմի մեջ վալին, իհարկե, իր մասնավոր, տեղական իշխանության սահմաններում, ամենաբարձր պաշտոնյան էր, թագավորի երկրորդը:¹⁰² Հաքիմները իրենց վիլայեթների տարածքներում պաշտոնյաների նշանակման հարցում ինքնուրույն կերպով էին որոշումներ կայացնում: Կենտրոնական իշխանությունը օգտվում էր զանազան միջոցներից արքունիքում գտնվող պաշտոնատար անձանց կամ վիլայեթների հաքիմների գործունեությունը հսկելու համար: Մշակվել էր յուրահատուկ մեխանիզմ, որի միջոցով հսկվում էին հաքիմների քաղաքական, վարչական և տնտեսական գործողությունները: Վիլայեթների համար նշանակված վալիներից բացի, յուրաքանչյուր վիլայեթի համար շահը նշանակում էր երեք կարգի այլ պաշտոնյաների ևս: Նրանցից մեկը կատարում էր հաքիմի փոխարինողի պաշտոնը, որը սովորաբար հաստատվում էր վիլայեթի կենտրոնական քաղաքում: Երկրորդը շահի նազիրը կամ վեզիրն էր, իսկ երրորդը՝ քարտուղարը կամ զեկուցագրողն էր, որը վիլայեթում տեղի ունեցող բոլոր իրադարձությունները արձանագրելու և այն արքունիք փոխանցելու պարտականությունն ուներ:¹⁰³ Այս երեք պաշտոնյաները միասնաբար հսկում էին հաքիմների բոլոր քայլերը, իսկ եթե նրանց

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 1013:

¹⁰¹ Մուսթովֆիի աշխատանքի և Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ այդ կապակցությամբ եղած բացատրությունը տեսնել ստորև:

¹⁰² Լեո, Երկերի ժողովածու, Երրորդ հատոր, Երևան, «Հայաստան», 1969, էջ 53:

¹⁰³ شرح شاردن سفرنامه (Բարգոզիդեի վա շարիե սաֆարնամե Շարդեն), նշվ. աշխ., էջ 175:

գործողությունները ի վնաս վիլայեթի կամ բնակչության շահերի լինելը, պարտավոր էին դրանց առաջն առնել: Բացի այս երեք կարգի պաշտոնյաներից, նաև գոյություն ուներ դարուղեն, որին էր հանձնարարված զինվորական կառույցների և վիլայեթի զորքի գործունեության հսկումը:

Վիլայեթների ղեկավարությունը հանձնարարված էր վալիներին, որը նրանց և նրանց տոհմերի համար լավ հնարավորություն էր առավել ուժի տիրանալու տեսակետից: Պատերազմի ժամանակ նրանք զորքի հավաքագրման և ղեկավարելու առումով մեծ դերակատարություն ունեին: Նրանցից ավելի ցածր պաշտոն էր համարվում սուլթանների պաշտոնը, որոնք ենթակա էին վիլայեթների հաքիմներին, որոնք երբեմն էլ կարողանում էին ավելի ազատ աշխատել և արտոնություններ ունենալ:¹⁰⁴

Մոայերբաշին կամ մոիր ալ-մամալիքը, որպես տեսուչ հսկում էր դրամի պատրաստման որակին ու գործընթացին, նա նաև հսկում էր ոսկերիչների և արծաթագործների աշխատանքը: Մոիր ալ-մամալիքի աշխատանքի մասին Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ կարդում ենք. «Աշխատանք, որը վերաբերում է ոսկու և արծաթի որակի որոշողներին, նրանք վարպետներ էին, որոնք տեղյակ էին ոսկու և արծաթի որակի որոշման եղանակին և տիրապետում էին այդ գիտությանը: Նրանք որոշում էին ոսկու որակը, որից հետո աշխատանքը ավարտվում էր դրամահատարանում, դրամը այնուհետև ներկայացվում էր ազնվափայլ արքային, դրամ հատողը նաև դա զարդարում էր դիվանի նախշերով: Այդ հարցում նրանք վստահում էին դրամի որակը որոշողին: Այսպիսով այդ աշխատանքով զբաղվողներին ամբողջությամբ վստահում էին, և նրանք վայելում էին արքաների վստահությունը: Այն բոլոր աշխատանքները, որոնք վերաբերվում էին արքունի դրամահատարանին, կազմակերպվում էր նրա միջոցով, նա նաև ներկա էր լինում արքունական դիվանի բոլոր կարևոր հանդիպումներին: Նա իր խնդիրները առանց միջնորդի ուղղակիորեն փոխանցում էր արքային: Իսկ արքաները ևս դրամահատարանի բոլոր գործերը կազմակերպում էին մոիրալմամալիքի միջոցով և նրանից էին պահանջում: Եթե զարաբի բաշիի և մոիրալմամալիքի աշխատանքը կատարվում էր երկու հոգու միջոցով,

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 174-175:

զարաբի բաշիի ընդունելու կամ աշխատանքից հեռացնելու գործը կազմակերպվում էր մոիրալմամալիքի միջոցով, ինչպես նաև մոշրեֆների (հսկիչների) հաստատումը, հեռացումը և պատժի ներկայացումը նրա միջոցով էր կատարվում: Դրամահատների, փորագիրների, դրամի առք ու վաճառքով զբաղվողների, ոսկերիչների և դրամահատարանի ինն գործիքների վարպետների և բոլոր աշխատողների գործունեության հսկողությամբ, զբաղվում էր մոիր ալ-մամալիքը»¹⁰⁵: Մոիր ալ-մամալիքի պաշտոնը համարվում էր կարևոր, որի աշխատանքի և դրամի հատման արհեստանոցների գործունեության կապակցությամբ ծավալուն բացատրություն է տրվել Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ:

Շահը իր վեզիրների միջոցով հսկում էր նաև թանկարժեք քարերի և գոհարեղենի առևտրին, որից ստացված եկամուտների մեկ երրորդը պատկանում էր իրեն: Շահի նշանակած վեզիրների պարտականություններից էին զորքի և զինվորականների աշխատավարձերի վճարումը, որը կատարվում էր արքունական կալվածքներից ստացված եկամուտների հաշվին: Երևույթի տրամաբանությունը կայանում է նրանում, որ աշխատավարձերը հաքիմների միջոցով վճարվելու դեպքում զորքը կենթարկվեր հաքիմներին, և այդ կերպ նրանց հեշտությամբ կհաջողվեր զորքին ապստամբության դրդել: Վեզիրների միջոցով աշխատավարձի վճարման այդ եղանակով շահին հաջողվում էր զորքի ղեկավարությունը ամբողջությամբ պահել իր ձեռքում և կանխել նմանօրինակ վտանգները:

Բացի գործակատարներից, նաև շահի կողմից նշանակված դարուղեններ էին աշխատում, որոնք վերահսկում էին ոստիկանության և տեղական հասարակ գործակատարների աշխատանքները և պարտավոր էին կազմել տեղական բանակը:

¹⁰⁵ میرزا سميعا تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 21-24:

در بیان شغل مقرب الخاقان معیر الممالک است: شغل متعلق بمعیران از قدیم الایام الی الان آنست که استادان، بوقوف و اطلاع ایشان طلا و نقره را بعیار و وزن مقرر بدون غل و غش در ضرابخانه باتمام رسانیده، بسکه ایکه بنظر آفتاب اثر رسیده، سکه کنان ملازم دیوانی منقوش نموده باشند، زر و سیم را مسکوک. و چون رونق و رواج امور سلطنت منوط بخطبه و سکه خلافت و اعتماد سکه را بمعیران نموده اند، باین تقریب صاحبان این خدمت در کمال اعتماد و اعزاز و احترام بوده، جمیع امور متعلقه بضرابخانه را سلاطین خلافت مکین بمعیران رجوع، و محرم مجلس خاص و عام، و در عرض مطلب از شرف بوسی مجالس خاص و عام ممنوع نبوده، مستدعیات خود را بدون واسطه مشافهه عرض، و پادشاهان سابق هر گونه خدمتی و رجوعی بضرابخانه میداشته اند، معیران را بحضور طلب فرموده مرجوع میساخته اند. و اگر ضرابی باشی بغیر معیر دیگر بوده تصدیق و تجویز معیران را در عزل و نصب ضرابی باشیان و مشرفان مناط و معتبر می دانسته اند و عزل و نصب و تنبیه و بازخواست سکه کنان و حکاکان و صرافان و زرکشان و استادان نه دستگاه مفصله ذیل و کل عمله ضرابخانه.

Այնուամենայնիվ հասարակ գործակատարները իրավասություն ունեին շահի նազիրներից անկախ աշխատել և կարող էին դատական գործերով զբաղվել և նույնիսկ բանտարկյալներին առանց այլևայլի ազատ արձակել:¹⁰⁶

Սեֆյան Իրանի քաղաքները կառավարվում էին քալանթարների կամ քաղաքապետների կողմից, որոնք նշանակվում էին տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներից: Քալանթարների պարտականությունների մեջ էին մտնում հարկերի հավաքման ու արքունի գանձարանին հանձնելու, ինչպես նաև քաղաքի խնդիրների կարգավորմամբ զբաղվելու աշխատանքները: Քալանթարը պարտավոր էր քաղաքի բնակիչների շահերը պաշտպանել պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների կամայականություններից: Նա միջնորդի դեր էր խաղում քաղաքի բնակիչների, երկրի պետական-քաղաքական կենտրոնական իշխանության և վիլայեթների իշխանության միջև: Նրա հիմնական պարտականությունը քաղաքի բնակիչների և արհեստավորների համքարությունների միջև տուրքերի բաշխումն էր: Նա նաև հարկերի ու տուրքերի գանձման պատասխանատուն էր: Նմանօրինակ պարտականություն ուներ գյուղապետը գյուղերում: Մանր առևտրականները և զանազան գիլդերի¹⁰⁷ աշխատողները պարտավոր էին անվճար աշխատել ինչպես նաև բռնիչե¹⁰⁸ կոչվող հարկ վճարել, յուրաքանչյուր գիլդի համար բռնիչեի չափը որոշվում էր քալանթարի կողմից¹⁰⁹: Թեև քալանթարը ընտրվում էր տեղական ընտանիքներից, սակայն նրան պաշտոնի նշանակելու և աշխատանքի անցնելու իրավունքը հաստատվում էր անմիջապես շահի կողմից, փաստորեն քալանթարը համարվում էր պետական պաշտոնյա¹¹⁰:

¹⁰⁶ برگزیده شرح سفرنامه شاردن (Բարգոզիդե Շարհե սաֆարնամե Շարդեն), նշվ. աշխ., էջ 179:

¹⁰⁷ Համքարություն:

¹⁰⁸ Արհեստավորների համար որոշված հարկեր:

¹⁰⁹ سیوری راجر، تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (مجموعه مقالات: مقاله: ظهور دولت نوین ایران در دوره صفویه)، ترجمه: عباسقلی غفاری فرد / محمد باقر آرام، تهران، 1382: (Սիուրի Ռոջեր, Թահիդիլաթի դար թարիխե Իրանե ասրե Սաֆավի, (մաջմուե մադալաթ, մադալե, Զոհուրե դոլաթե նովինե Իրան դար դորե Սաֆավիյե, թարջումե Աբասղոլիե Ղաֆարի ֆարդ/ Մուհամմեդ Բադերե Արամ, Թեհրան, 1382), էջ 186:

¹¹⁰ نویدی داریوش، تغییرات اجتماعی- اقتصادی در ایران عصر صفوی (قرن شانزدهم و هفدهم میلادی)، ترجمه هاشم آقاجری، تهران، 1368 (Նավիդի Դարիուշ, Թադիրաթե էջթեմաի-էդթեսադի դար Իրանե ասրե Սաֆավի (դարնե շանզդահում վա հեֆդահումե միլադի), թարջումե Հաշեմե Աղաջարի, Թեհրան, 1368), էջ 176:

Շահ Աբբասը իր կողմից Սպահան բռնագաղթեցված հայերին հատուկ արտոնություններ շնորհեց՝ թույլատրելով, որպեսզի նրանք առանց արգելքի կատարեն իրենց քրիստոնեական և հոգևոր ծեսերը, գումար հատկացրեց եկեղեցիների կառուցման ու վերանորոգման համար, նաև որոշ ինքնավարություն տվեց Նոր Ջուղայի հայությանը՝ նրանց անմիջական ղեկավարի պաշտոն հատկացնելով ի դեմս հայ քալանթարի: Վերջինս շատ բարձր եկամուտ ուներ: Թավերնիեն հիշատակում է, որ Խոջա Պետրոսի¹¹¹ ունեցվածքը, որը վարում էր այս պաշտոնը, բացի բազմաթիվ տներից, հողաբաժիններից, գոհարեղենից ոսկյա իրերից, ամբողջությամբ կազմում էր շուրջ 40000 թուման¹¹²:

Ջուղայի հայ քալանթարների գործունեության կապակցությամբ Տեր Յովհանյանը նշում է. «Խոջա Սաֆարը և նրա եղբայր Խոջա Նազարը արքայական հրովարտակով վերակացուներ էին նշանակել հայ ժողովրդի վրայ և որովհետև նրանք անանի մարդիկ էին և թագավորի աչքում սիրելի, ուղղակի շահ Աբբասին յայտնում էին ինչ խնդիր և գործ, որ լինում էր ժողովրդի վերաբերյալ և թագավորը նրանց խնդրանքով և միջնորդությամբ ամեն բարեշնորհումներ անում էր հայ ազգին, և եթե պատահում էր, որ շահ Աբբասը հեռանար Սպահանից կամ պատերազմի էր գնում, Խոջա Նազարը գտնում էր նրա սպասարկության մեջ՝ իբրև բարեկամ խորհրդական և Ջուղայի ժողովրդի մեջ ծանր խնդիր կամ որևէ գործ լինելու դեպքում, Խոջա Սաֆարը յայտնում էր իր եղբորը՝ Խոջա Նազարին, նա ևս տեղեկացնում էր թագաւորին և նրա բարեհաճ հրամանն էր ձեռք բերում՝ ի նպաստ խնդրին կամ ժողովրդին: Ուստի մեծամեծներից կամ օտարազգիներից ո՛չ ոք չէր համարձակում որևէ նեղութիւն հասցնել հայ ժողովրդին՝ ակնածելով նրանից»¹¹³: Ջուղայի առաջին հայ քալանթարներ Խոջա Սաֆարը և Խոջա Նազարը մոտ կանգնած լինելով շահին և արքունիքին, կարողացել են օգտակար լինել Նոր Ջուղայում հաստատված հայկական համայնքին և պաշտպանել նրանց շահերը:

¹¹¹ Իրականում Խոջա Պետրոսի եկամուտների մի մասը վերաբերում էր իր վաճառականական գործունեությանը:

¹¹² سیوری راجر، تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (Սիւրի Ռաջեր, Թահիլիդաթի դար թարիխե Իրանե ասրե Սաֆավի(Մաջմուե մաղալաթ), նշվ. աշխ., էջ 70-171:

¹¹³ Տէր Յովհաննէան Յարութիւն Թ., Պատմություն Նոր Ջուղայի (Սպահան), աշխարհաբարի թարգմանեց Պողոս ԱԻ. Քիւյ. Պետրոսեան, Նոր Ջուղա, Նաշրե Սալամ Հրատարակչություն, 2008, էջ 72:

Յովհանյանը Նոր Զուղայի հայ քալանթարների ծագման կապակցությամբ նշում է. «Սարֆրազյանները կամ Շաֆրազեանները, սերած Խոջա Նազարից, Նոր Զուղայի իշխանապետներն ու կառավարիչներն էին»¹¹⁴: Զուղայի հայ քալանթարների ծագման վերաբերյալ բացատրության շարունակության մեջ հեղինակը նշում է. «Խոջա Սաֆարը և Խոջա Նազարը այս ազգատոհմի նահապետներն էին, որ երկու եղբայրներ էին և զավակները Խոջա Խաչիկի, որ հին Զուղայում երեք օր շահ Աբբաս մեծին ընդունեց իր տան մեջ և արքայավայել պատշաճությամբ հիւրընկալեց նրան: Յիշեալ եղբայրները երկուսն էլ շահ Աբբասի հաւատարիմ խորհրդատուներն էին և յոյժ սիրելի նրա աչքում, որի համար շահ Աբբասի հրամանով Հայաստանի գաղթականների ժամանումից յետոյ նրանք Զուղայի ժողովրդի իշխանապետները, կառավարիչները կամ խնամակալներն եղան: Նրանք վաճառականապետներ էին և առաւելագոյն առևտուրն ունեին քան ուրիշ վաճառականները: Նրանք եղել են ազգասեր մարդիկ, և հաստատուն հաւատի բարեպաշտության մեջ և բոլոր կարելի դեպքերում թէ՛ արքայի մօտ միջնորդելով և թէ՛ օգնականությամբ՝ զօրավիգ և պաշտպան էին հանդիսանում Զուղայի բնակիչներին»:¹¹⁵ «Նրանց տունը մինչև այսօր «Նազար պողոտայ» կոչող - թերևս Խոջա Նազար իշխանապետի անունից առնաձ-լայնարձակ պողոտայի արևմտյան կողմի ծայրամասում էր»:¹¹⁶

Իրականում սեֆյան իշխանավորների միջոցով ձևավորված պաշտոններից վեզիրի և քալանթարի պաշտոնները սեֆյան վարչական ղեկավարման համակարգում խիստ կարևոր տեղ են զբաղեցրել, իսկ հայ քալանթարները իրենց կարևոր դերն են ունեցել Նոր Զուղայի ներքին կյանքի կազմակերպման մեջ: Նշված պաշտոնների աշխատանքների կապակցությամբ ծավալուն տեղեկություններ է պահպանել Թազքիրաթ-ալ-մուլուք գիրքը:

Աբրահամ Երևանցու Պատմություն պատերազմացն գրքի հինգերորդ գլխում հիշատակություն է պահպանել Զուղայի հայ քալանթարների մասին նշելով «Եւ եղև ի յերկարել խրախութեան, յորժամ ուրախութեամբ ուտէին, և շահն զուարճացեալ էր, ասէ ցնա Ղուլի խանն. «Զխնդիր մի ունիմ խնդրել ի տեառնէ իմմէ արքայէ և աղաչեմ, մի

¹¹⁴ Տէր Յովհանեան Յարութին Թ., նշվ. աշխ., էջ 80:

¹¹⁵ Տէր Յովհանեան Յարութին Թ., նշվ. աշխ., էջ 81:

¹¹⁶ Տէր Յովհանեան Յարութին Թ., նշվ. աշխ., էջ 82:

անտես առնիցես զհայցուածս ծառայի քոյ:» Եւ նա ասէ. «Ինդրեա, և կատարեցից զայն:» Ասէ Ղուլի խանն. «Ես լուեալ եմ ի քէն, տէր իմ արքայ, զի ըմպես զգինի. և արդ, եթէ կամք իցեն տէրութեանդ, հրաման տուր մեզ բերել զսակաւ մի գինի ի սեղանս, զի առաւել լիցի ուրախութիւնս մեր:» Ասաց շահն.«Բարութ ասացեր, բերիցի գինի:» Եւ առաքեաց Ղուլի խանն Ջուղա առ հայս և ԶԼ[30] դորակ գինի բերին ի տանէ քալանդար Յօհաննիսի»¹¹⁷: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Աբրահամ Երևանցու երկը հիմնականաւ վերաբերում է Սեֆյան ժամանակշրջանի անկման և Թահմասպ Ղուլի խանի (Նադիր) ժամանակաշրջանին, կարելի է եզրակացնել, որ այդ ժամանակաշրջանում դեռևս Նոր Ջուղայի քալանթարն էր այս պարագային Յօհաննես անունով հայ անձնավորություն:

Ժամանակաշրջանի պաշտոնների և նրանց գործառույթների մասին բազմաթիվ հետաքրքրական տեղեկություններ են պահպանվել ժամանակաշրջանի վավերագրերում, որոնք մեծ արժեք ունեն պատմական իրականության ոչ միայն բնութագրման, այլև վերարժեքավորման և ժամանակաշրջանի վարչական պատմության իրականության արտացոլման տեսակետից: Քալանթարի պաշտոնի վերաբերյալ հետաքրքրական մանրամասներ է բովանդակում Իրանի ազգային գրադարանի վավերագրերի ազգային կենտրոնում պահպանվող շահ Սուլթան Հուսեյնի հրովարտակը, որով Միրզա Մուհամմեդ Ջաբերին նշանակվում է Սպահանի Քալանթար: Հրովարտակը կարևոր է սեֆյան շահերի կողմից ենթականերին պաշտոնի նշանակման եղանակի և պարտականությունների զատորոշման ու նրանց պարտականություններին ծանոթանալու տեսանկյունից: Նշանակելով վերոհիշյալին այդ պաշտոնում՝ նրան հրահանգվում էր՝ «.... որպեսզի նա, կատարելով իր պարտականությունները, բարեխղճորեն վերահսկի, որ ուժեղների կողմից թույլերը և ենթակաները ճնշման չենթարկվեն.... Իսկ մայրաքաղաքի բոլոր ղազիները (դատավորները) և բնակիչները, պետք է նշված քալանթարին իրենց գլխավորը համարելով, ենթարկվեն նրա խոսքին ու որոշումներին և չհրաժարվեն այդ բոլորից, ինչպես նաև արհեստների վարպետները, գյուղապետերը և շրջանների գլխավորները առանց նրա գրավոր իրավունքի որևէ հարցում իրենց ենթակաների նկատմամբ

¹¹⁷ Աբրահամ Երևանցի, նշվ. աշխ., էջ 65-66:

անձնական որոշումներ չկայացնեն, քանի որ նրա միջոցով է կատարվում այդ անհատների պաշտոնների փոփոխության իրավունքը....»¹¹⁸:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ Սպահանի քալանթարի պարտականությունների վերաբերյալ նույնպես տեսնում ենք մոտավորապես նույն բացատրությունը, ինչ վերը մեջ բերված վավերագրում. «Եվ եթե որևէ կերպ ենթակաների և գյուղացիների նկատմամբ բռնություն գործադրվեր, այն բանից հետո, երբ բողոքարկուն գալիս էր քալանթարի մոտ, վերջինիս պարտականությունն էր, որպեսզի բողոք ներկայացնող գյուղացու խնդիրը, եթե իր իրավասության սահմաններում էր գտնվում, քններ և լուծում տար, այլապես ներկայացնում էր դիվանի վեքիլներին: Թույլ չտար, որ ուժեղները թույլերի նկատմամբ բռնություն գործադրեն, որպեսզի անեծքի պատճառ չլինի: Եվ շարունակ նա պիտի հաշտարարի դերում լինի, որպեսզի ենթակաների կողմից թագավորի համար կարողանա բարի աղոթքներ շահել»: Փաստորեն վավերագիրը գալիս է հաստատելու ժամանակաշրջանի սկզբնաղբյուր Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ պահպանված տեղեկությունը այդ կապակցությամբ:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում պահպանվել է քալանթարի և, մասնավորապես մայրաքաղաք Սպահանի քալանթարի պարտականությունների առավել լիարժեք բացատրությունը, ուր կարդում ենք. «Գյուղապետների¹¹⁹ և համայնքների վստահված անձանց նշանակումը կատարվում է վերոնշյալի¹²⁰ կողմից: Այս եղանակով յուրաքանչյուր շրջանի բնակիչները ներկայացնում են իրենց համայնքի վստահված անձանց, իրենք իրենց կողմից ընտրում են նրա համար աշխատավարձը, նշում գրությամբ և նաղիբի¹²¹ կողմից կնքված հանձնում են քալանթարին: Նրա համար հրաման և խալաթ (պաշտոնի համար տրվող հագուստ, թիկնոց, նվեր) են ստանում: Այնուհետև նա զբաղվում է նրանց վերաբերող հարցերի կարգավորմամբ, տարվա առաջին երեք ամիսը քալանթարը և նաղիբը, բոլոր համքարությունների ներկայացուցիչներից ընտրելով գնում են Սպահանի արքունիքի նաղիբի (ղեկավարի) մոտ և յուրաքանչյուրի համար որոշում էին բռնիչե, և այն հաստատելով հանձնում

¹¹⁸ Իրանի ազգային գրադարանի վավերագրերի ազգային կենտրոնում վավերագիր համար 997-61:

¹¹⁹ Սպահանի քալանթարի պարտականությունների մեջ էին մտնում, ոչ միայն Սպահան քաղաքի այլ նաև մայրաքաղաքի շրջակա գյուղերի աշխատանքների վերահասությունը ևս:

¹²⁰ Իմա՝ քալանթարի կողմից:

¹²¹ Քալանթարի փոխանորդին կամ ներկայացուցչին նաղիբ էին կոչում:

քալանթարին: Այնուհետև վեզիրի, քալանթարի և մուսթուֆիի կողմից կնքված բարաթներով, փոխանցման գրասենյակների միջոցով նրանց համար նշանակված բոնիչները հաստատվում և քալանթարի կողմից նշանակված դիվանի մի քանի գործակատարների կողմից, հավաքվում և հանձնվում էին քալանթարին: Համքարությունների կողմից բոնիչի և իրենց աշխատանքային հարցերի քննարկումը կատարվում էր քալանթարի միջոցով: Նա էլ, պետության շահերը հաշվի առնելով քննում և հարցին լուծում էր տալիս: Եթե որևէ կերպ ենթակաների և գյուղացիների նկատմամբ բռնություն գործադրվեր, բողոքարկուն գալիս էր քալանթարի մոտ, վերջինս պարտավոր էր բողոք ներկայացնող գյուղացու խնդիրը, որ իր իրավասության սահմաններում էր գտնվում, քննել և լուծում տալ, այլապես բողոքը ներկայացվում էր դիվանի վեքիլներին: Նրա պարտականությունն էր թույլ չտալ, որ ուժեղները թույլերի նկատմամբ բռնություն գործադրեն, որպեսզի անեծքի (բադ դոայի) պատճառ չլինի: Նա շարունակ պիտի հաշտարարի դերում լինի, որպեսզի ենթակաների կողմից թագավորի համար կարողանա բարի աղոթքներ շահել»:¹²²

Ժամանակի հայ հեղինակների մոտ ևս վարչական պատմության և Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի բովանդակությանը կապվող նյութերի կապակցությամբ հանդիպում ենք որոշ ակնարկների: Հայ հեղինակները հիշատակություններ են կատարել ժամանակի մի շարք պաշտոնների հետ կապված: Եսայի Հասան Զալալյանցը իր աշխատության մեջ անդրադարձել է դրանցից մի քանիսին, որոնց մենք հանդիպում ենք նաև Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ. «Եւ դարձեալ որպէս սովորութիւն է Պարսից իշխանութեան՝ յամենայն

¹²² میرزا سمیعاً تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 47:

"در بیان شغل عالیحضرت کلانتر: تعیین کدخدایان محلات و ریش سفیدان اصناف با مشارالیه است، باین نحو که سکنه هر محله و هر صنف و هر قریه را که امین و معتمد دانند فیما بین خود تعیین و رضانامچه باسم او نوشته و مواجبی در وجه او تعیین نموده و بمهر نقیب معتبر نموده بحضور کلانتر آورده تعلیقه و خلعت از مشارالیه بجهت او بازیافت مینمایند. بعد از آن متوجه رتق و فتق مهمات آنها می گردد. و در سه ماه اول هر سال کلانتر و نقیب کس تعیین و همگی اصناف را جمع نموده نزد نقیب دارالسلطنه اصفهان می برند و بنیچه هر کس مشخص و نقیب مهر نموده، بسر رشته کلانتر می رسانند، بعد از آن بموجب بروات مهر وزیر و کلانتر و مستوفی متوجهات دیوانی هر یک از دفتر حواله و محصص کلانتر موافق بنیچه فیما بین هر صنف توجیه، و محصلان دیوانی از آن قرار بازیافت می نمایند و چند نفر از ملازمان دیوانی بتابینی کلانتر مقرر بوده اند که خدمات دیوانی را بتقدیم رسانند، و تمیز و تشخیص گفتگویی که اصناف در باب قدر بنیچه و سایر امور متعلق بکسب و کار خود با یکدیگر داشته باشند با کلانتر است که بهر نحو مقرون بحق و حساب و معمول مملکت باشد از آنقرار بعمل آورند و از هر کس که برعیت جبری و تعدی واقع شود بعد از آنکه بکلانتر شکوه نمایند بر ذمه اوست که از جانب رعیت مدعی شده اگر خود تواند رفع نمود فیها والا بوکلاء دیوانیان عرض نموده، نگذارد که از اقویا بر ضعفا جبر و تعدی واقع شده موجب "بد دعائی" گردد و همیشه باید در مقام اصلاح حال رعایا بوده دعای خیر بجهت ذات اقدس و وجود مقدس حاصل نماید."

քաղաքս տէրութեան իւրեանց, և ի վերայ ամենայն երկրի, պետս և գլխաւորս զօրաց կացուցանել, որպէս խան, սուլդան, ղուբեկի, վէզիր, դարուլայ, և թուիլտար»:¹²³

Հայ պատմագիրներից Աբրահամ Կրետացու աշխատության մեջ ևս հանդիպում ենք Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ հիշատակված մի շարք պաշտոնների, թեև հեղինակը բացատրություն չի տալիս պաշտոնների գործառույթների մասին, այնուամենայնիվ նա ևս նշում է ժամանակի պաշտոնների վերաբերյալ. «Գլուխ քառասուն և իններորդ-Յաղագս գնալոյ Արարատեան երկրի գապիթներաց, իւզպաշոց, աղայներաց, քալանթարաց, մէլիքներաց ի Թավրէզ շնորհաւորելոյ զգալուստն և զպասալարութիւնն Իպրահիմ խանին և տալ զհամար վասն հասից թագաւորական դիւանին - Ապա հրաւիրեաց զԵրևանայ գապիթներն մալիդիւանին, այլև՝ զաղայներն և զքալանթարներն, զմէլիքներն և զքէտխուտայք: Յորմէ տեսեալ զպատրաստութիւն իւրեանց ճանապարհին և ընծայից աճապարեցին գնալ ի Թարվէզ»:¹²⁴

Աբրահամ Երևանցու Պատմություն Պատերազմացն (1721-1736թ) գրքի հինգերորդ և վեցերորդ գլուխներում հանդիպում ենք մատնանշումների այդ պաշտոնների մասին. «Եւ վասն այսորիկ այսպիսի բանիւք ժամանակ պայմանէր, որպէս զի նա ի յանցանել ժամանակին վառեալ ի պատերազմ եկեսցէ զօրօք, յանդիման լիցի քաղաքին և ապա ըստ բանի գրելոյ վէզիրին՝ տացէ զՀամատան: Իսկ պատճառն այսպիսի ծածուկ տալոյն զհրաման՝ այս էր, զի եթէ յայտնապէս զայս հրաման տայցէր վէզիրն, ենդվզեալ յառնէին ընդդէմ նմա և հարկադրէին զսուլտանն դատապարտել զնա, և եթէ ոչ, զնա ևս յաթոռոյ իջուցանէին: Վասն այն ի ծածուկ արար նա զհրաման զայս»¹²⁵: Այսպիսով, ժամանակի հայ հեղինակների մոտ ևս պահպանվել են հիշատակումներ սեֆյան վարչական համակարգի պաշտոնների կապակցությամբ:

Ժամանակի կարևոր պաշտոններից էր բեկլարբեկի պաշտոնը: Պատմության մեջ ընդունված է, որ նրանք իշխանության ներքո գտնվող շրջաններում համարյա անսահմանափակ տիրակալներ էին: Նրանք ոչ միայն օրենքով, այլ հաճախ նաև քմահաճ կամքով էին աշխատում: Եթե շահը ամբողջ երկրի տիրակալն էր, ապա բեկլարբեկը՝ երկրի իրեն հանձնված բեկլարբեկիության տիրակալն էր իրեն համարում:

¹²³ Եսայի Հասան Զալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹²⁴ Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Երևան 1973, էջ 159-160:

¹²⁵ Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն Պատերազմացն 1721-1736թ., Երևան 1938, էջ 50-51:

Բեկլարբեկներից յուրաքանչյուրը, շահական արքունիքի օրինակով, ուներ իր սեփական արքունիքը, հարեմը և այլն: Նահանգից հավաքված հարկերի ու տուրքերի մի զգալի մասը բեկլարբեկները չէին հանձնում պետական գանձարան, այլ պահում էին իրենց:¹²⁶

Երկրի ղեկավարման համար սեֆյան տիրակալների ձևավորված իշխանության նպատակն էր կառավարումը ամբողջությամբ կենտրոնացնել շահի ձեռքում՝ սահմանելով ներքին և արտաքին խիստ հսկողություն, ձևակերպել վարչական ղեկավարման համար նոր և կազմակերպված համակարգ: Այդ համակարգի օգնությամբ վերահսկել երկրի ներքին կյանքը ամենայն բծախնդրությամբ, որի շնորհիվ ավելի քան երկու դար սեֆյան իշխանավորներին հաջողվեց ղեկավարել երկիրը: Այսպիսով, այդ համակարգը արտացոլող և ժամանակի սկզբնաղբյուրների մեջ լավագույն կերպով նկարագրող վավերագիրներից է Թագքիրաթ-ալ-մուլուք երկը:

1-3- Թագքիրաթ-ալ-մուլուք և Դասթուր-ալ-մուլուք աշխատությունների համեմատական քննություն

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքից զատ սեֆյան ժամանակաշրջանից պահպանվել է Դասթուր-ալ-մուլուք¹²⁷ անունը կրող աշխատությունը, որը ևս ներկայացնում է ժամանակաշրջանի վարչակառավարման համակարգը:

Պարսիկ հետազոտող և գիտնական Դանեշ Փաժուիի կարծիքով Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի, Դասթուր-ալ-մուլուքի և «նմանօրինակ գրքերի կազմումը տարածված է եղել սեֆյան իշխանության սկզբնավորման ժամանակաշրջանից ի վեր: Նմանատիպ աշխատություններ ընդունված է եղել կազմել իշխող համակարգի առանձնահատկությունների նկարագրման համար և յուրաքանչյուր գահակալի օրոք դրանք գրվել են գահակալող շահի անունից»:¹²⁸

¹²⁶ Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն, էջ 326:

¹²⁷ Անսարիի Դասթուր-ալ-մուլուք գիրքը թարգմանվել է նաև ռուսերեն և հրատարակվել Տաշքենդում 1990թ.: Գրքի պարսկերեն հրատարակությունն է, «Միրզա Ռաֆիա, Դասթուր-ալ-մուլուք, բե քուշեշ վա թասիհիե Մուհամմեդ Էսմաիլե Մարչինքուվսքի, թարջումե Ալի Քորդաբադի, բա մողադամե Մանսուր Սեֆաթգոլ, բե սեֆարեշե մարքազե ասնադե թարիխե դիփլոմասի, Թեհրան, վեզարաթե օմուրե խարեշե, մարկազե չափ վա էնթեշարաթ, 1385»:

¹²⁸ دانش پژوه محمد تقی، مقاله: دستورالملوک میرزا رفیعا و تذکره الملوك میرزا سمیعا، منبع: زبان و ادبیات مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مرداد 63 و 64، 1347، էջ 484: (Դանեշփաժուի Մուհամմեդ Թադի, Դասթուր-ալ-մուլուքե Միրզա Ռաֆիա վա Թագքիրաթ-ալ-մուլուքե Միրզա Սամիա, Մանբա: Զարան վա Ադաբիյաթ մաջալե

Ձույգ երկերը ուսումնասիրելով հնարավոր է դառնում ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել Սեֆյան Իրանի վարչական պատմության և նրա զարգացման գործընթացի վերաբերյալ, որոնցում պահպանվել է տվյալ կարևոր պատմական ժամանակաշրջանում պետության վարչական կառուցվածքի համակարգված նկարագրությունը:

Սեֆյան Իրանի պետակառավարման կապակցությամբ գոյություն ունեցող Դասթուր-ալ-մուլուքը, առաջին անգամ Դոկտ. Դանեշ Փաժուհի աշխատասիրությամբ պարբերաբար (երեք հատվածներով) հրատարակվել է «Թեհրանի պետական համալսարանի» բանասիրական ֆակուլտետի պարբերականի մեջ: Դասթուր-ալ-մուլուքի հեղինակն է եղել Մուհամմեդ Ռաֆի Անսարին, կամ ինչպես նրան կոչել են ժամանակին՝ Միրզա Ռաֆիան: Նա գիրքը պատրաստել է Շահ Սուլթան Հուսեյնի¹²⁹ ժամանակաշրջանում և նրա անունից: Միրզա Ռաֆիան ունեցել է մուսթովֆի ալ մամալիքի պաշտոն:

Դասթուր-ալ-մուլուքը ժամանակաշրջանի հասարակական, տնտեսական և քաղաքական բազմաթիվ հարցեր ընդգրկող աշխատություն է, որը հանդիսանում է Սեֆյան Իրանի պետակառավարման կառուցվածքի համապարփակ տեղեկագիր, ներկայացնելով ղեկավարման կառույցի գործընթացներն ու ծանրանալով հիմնականում հետևյալ խնդիրների վրա՝ երկրի տնտեսության և երկրագործության վիճակի բարելավման, ղեկավարման, վարչական գործընթացի և զինվորական կառույցի ու նրա աստիճանակարգության վերաբերյալ: Այն անհրաժեշտ է ինչպես նաև երկրի քաղաքական աշխարհագրության նկարագրության մասին իր կարևոր և օգտակար մանրամասների ու տեղեկությունների պարունակությամբ ժամանակաշրջանի պաշտոնների և աշխատանքների, ինչպես նաև նրանց եկամուտների և տնտեսական իրավիճակի շուրջ:¹³⁰

Վերջին շրջանում այդ երկու աշխատություններից զատ, նմանօրինակ թեմայով մի այլ կարևոր աղբյուր ևս երևան է եկել և շրջանառության մեջ դրվել: Գիրքը հրատարակվել է Դոկտ. Յուսեֆ Ռահիմլուի ջանքերով, 1992 թվականին Թավրիզի և

Դանեշխադեհ Ադաբիյաթ վա օլումե էնսանի դանեշգահե Թեհրան, մորդադե 1347, շոմարե 63 վա 64, էջ 484):

¹²⁹ 1694-1722:

¹³⁰ دانش پژوه محمد تقی (Դանեշպիաժուհ Մուհամմեդ Թադի), նշվ. աշխ., էջ 484, 495, 504:

Մեշհեդի «Ֆիրդոլսու» անվան համալսարանների համատեղ ջանքերով ու հրատարակչությամբ, որը կոչվում է «Սեֆյան սուլթանների ժամանակաշրջանի պաշտոնների անվանումները և վարձատրությունները»:¹³¹ Դոկտ. Ռահիմլուի կողմից կատարված ուսումնասիրությունների համաձայն, գրքի հեղինակը Միրզա Ալինադի Նասիրին է, որը շահի¹³² մաջլիսնեվիսն¹³³ է եղել: Գիրքը ամբողջությամբ չի պահպանվել, ու նրա սկզբնական բաժնի էջերից որոշ հատվածներ պակասում են: Այնուամենայնիվ երկը մյուս երկու աշխատությունների համեմատությամբ զանազանվում է նրանով, որ տվյալ աշխատության մեջ կատարվում են արժեվորումներ պաշտոնը կրող անհատների և նրանց ժամանակաշրջանի ու իրավիճակի վերաբերյալ: Այդ աշխատության մեջ ևս գոյություն ունեն կարևոր տվյալներ, որոնք Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի և Դասթուր-ալ-մուլուքի նյութերի հետ կարևոր են ժամանակաշրջանի պաշտոնների կապակցությամբ առավել ճշգրիտ բացահայտումներ կատարելու համար:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի և Դասթուր-ալ-մուլուքի բովանդակությունների համեմատությունից պարզվում է, որ իրոք երկուսն էլ քաղվածաբար կամ լրացումներով պատրաստվել են միևնույն հիմքը ունեցող մայր աշխատությունից: Երկուսի մեջ գոյություն ունեն զանազան հատվածներ, որոնք բացակայում են մյուս աշխատության մեջ: Լեզվական առումով ևս կարելի է ասել, որ երկու գրքերի մեջ օգտագործվել են թե՛ թրքական և թե՛ մոնղոլական բառեր: Երկու աշխատությունների պատրաստման պատճառը եղել է երկրի պետակառավարման համակարգի հսկման գործառույթները կազմակերպելու նպատակը:

Համեմատելով երկու գրքերի նախաբանները, նկատելի են հետևյալ տարբերությունները: Դասթուր-ալ-մուլուքի հեղինակը գրքի նախաբանը նվիրում է ժամանակի շահին և հանդես գալիս մի քանի բանաստեղծություններով, սակայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը սկսվում է շատ կարճ գոհաբանությամբ առ ամենակարող

¹³¹ میرزا علی نقی نصیری ، القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تصحیح دکتر یوسف رحیم لو، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد، 1371 (Նսիրի Միրզա Ալի Նադի, Ալղաբ վա մավաջերե դորեի սալաթինե Սաֆավի, Թասիհի դոքթոր Եուսեֆե Ռահիմլու, էնթեշարաթե դանեշգահե Ֆերդոսի, Մեշհեդ, 1371):

¹³² Սեֆյան վերջին շահի Շահ Սուլթան Հուսեյնի մաջլեսնեվիսն է եղել (1105/1135-1694/1722):

¹³³ Մաջլիսնեվիս(مجلس نویس): Քարտուղար:

տիրոջ Աստծուն, իսլամի մարգարեին ու նրա ընտանիքին, որից հետո Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի հեղինակը՝ Միրզա Սամիան, անմիջապես, առանց ժամանակի իշխանավորների մասին հիշատակություն կատարելու, անցնում է գրքի բուն թեմային, ուր մատնանշում է, որ իր հեղինակած գիրքը պատրաստվել է պատվերով:

Դասթուր-ալ-մուլուքի մեջ պակասում է վերջաբանը, որի մասին նախապես հեղինակի կողմից նշվել էր գրքի նախաբանում: Գիրքը ավարտվում է միանգամից, այնինչ Թազքիրաթ-ալ-մուլուքը իր մեջ պարունակում է ծավալուն վերջաբան, ուր տվյալներ են ներկայացվում երկրի վիլայեթների եկամուտների և ծախսերի, ինչպես նաև ռազմական և հասարակական կառույցների ղեկավարների եկամուտների շուրջ:

Թազքիրաթ-ալ-մուլուքը, ինչպես արդեն նշել ենք, կազմված է առաջաբանից, հինգ գլուխներից և վերջաբանից, իսկ Դասթուր-ալ-մուլուքը կազմվել է առաջաբանից և վեց գլուխներից՝ առանց վերջաբանի, որը երկու գրքերի ներքին բաժանումների գլխավոր տարբերությունը կարելի է համարել: Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի հեղինակը գիրքը երկու գլխավոր հատվածների է բաժանել՝ վարչական պաշտոնների բացատրության և տնտեսական թեմաների, սակայն Դասթուր-ալ-մուլուքի մեջ նմանօրինակ բաժանում գոյություն չունի:

Դասթուր-ալ-մուլուքում ավելի շատ մանրամասնություններ են ներառվել, և տեղեկությունների մի հատվածը նվազ կարևոր կառույցների մասին է, օրինակ՝ խոհանոցների, որոնց վերաբերյալ Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ նշումներ չկան Դասթուր-ալ-մուլուքը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև ժամանակաշրջանի հասարակության ստորին խավերի վերաբերյալ: Դասթուր-ալ-մուլուքի մեջ գրքի գլուխների բաժանումները թվով ավելի շատ են, սակայն Դասթուր-ալ-մուլուքի մեջ ևս գոյություն ունեն բաժիններ, որոնք Թազքիրաթ-ալ-մուլուքում առանձին գլուխներով են ներկայացվել, որոնք սակայն այստեղ մեկտեղվել են: Մատնանշելի է այն փաստը, որ Դասթուր-ալ-մուլուքում ևս Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի օրինակով կրոնական պաշտոնների և աստիճանակարգության մասին նյութեր են պահպանվել, սակայն Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի համեմատ Դասթուր-ալ-մուլուքում պահպանված տեղեկությունները կրոնական պաշտոնների և տեղեկությունների վերաբերյալ ավելի ծավալուն են, ուր տեղեկություններ կան կրոնական կառույցների և

նրանց եկամուտների կապակցությամբ, որի մասին նյութերի չենք հանդիպում Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ: Կրոնական պաշտոններից խալիֆաթ ալ-խուլաֆա-ի պաշտոնը մեկն է այն պաշտոններից, որ երկու աշխատությունների մեջ ևս նրա մասին համառոտ անդրադարձ կա: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում այս պաշտոնի մասին գոյություն ունի ընդամենը վեց տող բացատրություն, իսկ Դասթուր ալ-մուլուքի մեջ չորս տող, որը վերաբերում է խալիֆաթ ալ-խուլաֆա պաշտոնի և նրա նշանակման պատճառներին ու իրավասություններին: Այդ կապակցությամբ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ կարդում ենք. «Նրանց աշխատանքը կայանում է նրանում, որ ժամանակին կատարված Շեյխ Սաֆիալդին Իսհաղի հրամանով նա յուրաքանչյուր ուրբաթ գիշեր բոլոր սուֆիներին և դերվիշներին պիտի աղոթավայրում հավաքեր, որպեսզի բոլորը միասին հետևյալ նախադասությունը ¹³⁴ طيبه لاله الا الله շատ պարզ ձևով կրկնեին: Եվ ուրբաթ գիշերները հաց և հալվա բաժաներ նրանց մեջ, իսկ առօրյայում էլ նրանց հաց և ուտելիք բաժաներ, նաև վճարեր նրանց աշխատավարձերը: Երկու հոգի էլ ներկայացուցիչ ու ծառա, մի քանի այլ աշխատող էլ նրանց տանը աշխատեին: Թագավորության ամբողջ տարածքում խալիֆեի հրամանով էին կարգավորվում բոլոր կրոնական հարցերը»:¹³⁵

Դասթուր-ալ-մուլուք և Թագքիրաթ-ալ-մուլուք զույգ գրքերի առաջին գլուխների պաշտոնների բաժանումների և նրանց անվանումների շուրջ առավել ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար ներքևի աղյուսակի մեջ ներկայացնում ենք երկու գրքերի առաջին գլուխներում նշված պաշտոնները:

Աղյուսակ 1

Գլուխ առաջին Կրոնական Պաշտոններ

Համար	Պաշտոնների անվանումներ	Դասթուր	Թագքիրաթ
-------	------------------------	---------	----------

¹³⁴ : پاک نیست خدایی جز خدای یکتا. «طيبه لاله الا الله»

¹³⁵ 18 էջ: (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք),

فصل چهاردهم از باب دوم در بیان تفصیل شغل عالیجاه خلیفه الخلفاست: شغل مشارالیه آنست که بدستور زمان شیخ صفی الدین اسحق در شبهای جمعه درویشان و صوفیان را در توحید خانه جمع و بذكر کلمه طيبه لاله الا الله بطریق ذکر جلی اشتغال و در شب جمعه نان و حلوا و طعام و سایر اوقات نان و طعام، مقرری درویشانرا صرف مینمایند و دو نفر خلیفه و خادم باشی و چند نفر عمله توحید خانه و خلیفه، در کل ممالک محروسه، بجهت امر معروف و نهی منکر تعیین میشود بتعلیقہ خلفا تعیین و در رقم بر طبق آن شرف صدور مییابد.

Ալիջահ խալիֆաթ ալ-խուլաֆայի (خلیفه الخلفا) աշխատանքը իրականում, մի կենտրոն կամ գրասենյակ էր, ուր զբաղվում էր սուֆիներին վերաբերող հարցերի կարգավորմամբ:

Գլուխ առաջին Կրոնական Պաշտոններ

Համար	Պաշտոնների անվանումներ	Դասթուր	Թագքիրաթ
1	Մոլաբաշի	✓	✓
2	Սեդարաթե Խասսե և Ամմե	✓	✓
3	Մոթվալիե արամգահե Էմամ Ռեզա դար	✓	-
4	Մոթվալիե արամգահե Հազրաթե	✓	-
5	Մոթվալիե արամգահե Շահե Աբդուլազիմ	✓	-
6	Մոթվալիաթե մազարաթե Սաֆավիյե	✓	-
7	Շեյխուլ իսլամե Դարուսալթանե Էսֆահան	✓	✓
8	Ղազիե Դարուսալթանե Էսֆահան	✓	✓
9	Ղազիե Ասաքերե Էսֆահան	✓	✓

Աղյուսակի 3, 4, 5 և 6-րդ տողերը կրոնական այն պաշտոններն են, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են շիա դավանանքին և հիմնականում վերաբերում են Մեշիեդ, Ղոմ, Թեհրան և Արդաբիլ քաղաքներում գտնվող շիա դավանանքի սրբավայրերի աշխատանքները տնօրինող պաշտոնյաներին, որոնք Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում նկարագրված պաշտոնների ցանկում չեն ներգրավել որովհետև այդ տարածքները աֆղանների տիրապետության տակ չէին: Պատճառն այն է, որ տվյալ ուղեցույցը պատրաստվել էր Իրան ներխուժած սունի դավանանքին հետևող աֆղանների պատվերով, իսկ նշված տարածքները դեռևս սեֆյանների տիրապետության տակ էին:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Սեֆյան հարստության կազմավորման արդյունքում առաջացել էր նաև երկրի վարչական բաժանումների կարգավորման խնդիրը: Սեֆյան իշխանավորները ձգտում էին երկրի վարչական բաժանման հարցը իրենց ղեկավարման ներքո կառավարման գործընթացը կազմակերպել պարսկական ավանդույթների օրինակով:

Նահանգները համահավասար և միատեսակ չէին, այլ բաժանվում էին ըստ կարևորության, որի աստիճանը կախված էր պետական ռազմավարական նկատառումներից¹³⁶:

Սեֆյան գահակալների համար երկրի տարածքների ընդլայնումը կարևոր նշանակություն է ունեցել: Այդ կապակցությամբ Ռոջեր Սևորին իր «Սեֆյան Իրանի

¹³⁶ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 54:

պատմության ուսումնասիրություն» գրքում գրում է. «Իրականում պետություն հասկացությունը երկրների սահմանների որոշմամբ է իմաստավորվում, ինչն, անկասկած, բնորոշ էր նաև Սեֆյան կայսրությանը: Շահ Աբբաս Ա-ն յուրահատուկ գիտակցված մոտեցում է ցուցաբերել նրան, ինչը կոչում են նախնիներից ժառանգած տարածքներ, որը հստակորեն արտացոլված է հարևան պետությունների հետ պահպանվող նրա դիվանագիտական և արտաքին նամակագրության մեջ ևս: Որևէ տարածք զավթելու իր քաղաքականությունը շահ Աբբաս Ա-ն ներկայացնում էր, որպես իր նախնիների տարածքային ժառանգության վերադարձ, որը անհանգստության և վրդովմունքի առիթ չպիտի առաջացներ հակառակորդ կողմի մոտ, քանի որ օրենքով այդ տարածքները իր երկրին էին պատկանել:

Նմանօրինակ տրամաբանության և մոտեցման կիրառման արդյունք պետք է համարել մողոլների տիրապետությունից Ղանդահարի 1622 թ., ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունից Բաղդադի 1624 թ. վերագրավումները: Սեֆյան կայսրության հյուսիս-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան շրջանները շարունակ վիճահարույց են եղել, ինչի պատճառը ոչ այնքան պետության աշխարհագրական սահմանների անորոշությունն էր, որքան իշխող հարստության ռազմական ուժերի թուլությունը...»:¹³⁷

Այդուհանդերձ, որքանով, որ ընդլայնվում էին երկրի սահմանները, ընդգրկելով նորանոր տարածքներ, առավել կարևորվում էր երկրի վարչական բաժանումների իրականացումը: Սեֆյան շահերը իրենց հռչակում էին էլ ավելի հզոր և լայնածավալ կայսրության տիրակալներ: Այսպիսին էր սեֆյան շահերի մոտեցումը երկրի սահմանների ճշտման կապակցությամբ:

2-1- Սեֆյան Իրանի վարչակառավարական բաժանումները

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի ուսումնասիրությունը, որպես սեֆյան անկման ժամանակաշրջանի վարչական գործունեության գլխավոր աղբյուր հնարավորություն է ընձեռնում առավել համակողմանի լուսաբանելու սեֆյան ժամանակաշրջանի երկրի վարչական բաժանումները: Իրականում աղբյուրի մեջ եղած բաժանումները կապված

¹³⁷ سیوری راجر (Սիրուրի Ռոջեր), նշվ. աշխ., էջ 239-240:

են երկրի տնտեսական գործունեության հետ, որի համաձայն երկիրը բաժանված է եղել չորս գլխավոր վիլայեթների և տասներեք բեկլարբեկիությունների:

Գրքի երկրորդ գլխի նախաբանում հիշատակվել են երկրի վիլայեթների և տասներեք բեկլարբեկիությունների անունները ըստ հերթականության և կարևորության, ուր հեղինակը նշում է. «Եվ վալիները Իրանում չորսն են, որոնց անունները համաձայն իրենց դիրքին և կարևորության հետևյալ հերթականությունն ունեն: Առաջինը Արաքստանի վալին է, որ իր դիրքով, քաջությամբ և իր ցեղախմբերով, համեմատությամբ այլ վալիների, ավելի կարևոր էին և բարձր տեղ էին գրավում: Այնուհետև Լուրիստանի վալին էր, որը իսլամի հարգանքը վայելելով, ավելի բարձր տեղում էր գտնվում Գուրջիստանի(Վրաստանի) վալիության համեմատությամբ և Վրաստանի վիլայեթը, որը կապվում է Իրանին, բաղկացած է Քարթլ և Կախեթ-ից: Իսկ դիրքի առումով Վրաստանի վալիից հետո Քուրդիստանի վալին էր, որի նստավայրը Սանանդաջ քաղաքն էր, իսկ նրանից հետո Բախտիարի ցեղն էր, որոնք վաղ ժամանակներից հարգանք էին վայելում:¹³⁸

«Իսկ հարգարժան բեկլարբեկիությունները տասներեքն էին: Առաջին՝ Ղանդահար, երկրորդ՝ Շիրվան, երրորդ՝ Հարաթ, չորրորդ՝ Ադրբեջան, հինգերորդ՝ Չուխուր-Սա'դ¹³⁹,

¹³⁸ Հեղինակը նախ նշում է, որ վիլայեթները չորսն են, սակայն վերջում ավելացնում է բախտիարի ցեղի անունը:

¹³⁹ Չուխուրսադ կամ Երևանի վիլայեթի կուսակալությունը (վիլայեթ, խանություն, փաշայություն, քեյլարբեկություն, սարդարություն) ձևավորվել է կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում: Թուրքմենական մի քանի ցեղեր XIV դարի վերջերին արդեն միավորված էին ոմն Ամիր-Սաադի իշխանության ներքո, և դրանք իրենց ցեղապետի անունով հետագայում կոչվեցին սաադլուներ: Նրա անունով են կոչվել նաև այդ ցեղերի բնակության շրջանները՝ հին Արշարունիք կամ Երասխաձոր (այժմ Կաղզվան), Ճակատք (Սուրմալու) ու մասամբ Մասյացոտն գավառները և հարակից մի քանի շրջաններ: Դրանք բոլորը միասին կազմեցին մի կուսակալություն, որը Ամիր-Սաադի անունով օտարները կոչեցին Չուխուր-Սա'դ կամ Չուգուր-Սաադ, իսկ հայերը՝ Սաաթի փոս կամ Սահաթափոս (Սաադիփոս): Հ. Փափագյանը, վկայակոչելով Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերից մի կալվածագիր (Ֆ. Կաթողիկոսական դիվան դ. թղթապանակ 1 գ, վավ. 1004), գրում է, որ «Չուխուր-Սա'դ» անվան առաջին հիշատակությունը, ինչքանով մինչև այժմ է հայտնի, վերաբերում է 1428 թվականին, միաժամանակ նշելով, որ այդ անունը պետք է տրված լիներ Ամիր-Սաադի կենդանության օրոք՝ XIV դ. վերջերին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակների պարսկական մատենագրության մեջ «Չուխուր-Սա'դը» թարգմանվել է «Երջանիկ փոս» կամ «Երջանիկ հովիտ» իմաստով: Այդ կուսակալության Չուգուր-Սաադ անունը գործածական է եղել պարսկական ու թուրքական մատենագրության մեջ: Մեր աղբյուրները, ինչպես ասվեց, Չուգուր-Սաադ վիլայեթը սովորաբար կոչել են Սահաթափոս: Օտարածին այդ անունների հետ միասին գործածության մեջ էին մնացել նաև հին հայկական վարչա-տերիտորիալ միավորների՝ Արարատյան երկրի, Կոտայք գավառի և այլոց անունները, որոնք չնայած տերիտորիալ իմաստով լիովին չէին համընկնում նշվածների հետ: Չուգուր-Սաադը, Սահաթափոսը, Արարատյան երկիրը և մյուսները գործածությունից դուրս էին եկել, դրանցից միայն առաջինը շարունակվում է որոշ չափով գործածական մնալ թուրքական ու պարսկական

վեցերորդ՝ Ղարաբաղ և Գյանջա(Գանձակ), յոթերորդ՝ Աստարաբաղ, ութերորդ՝ Քոհգիլուիե, իններորդ՝ Քիրման, տասներորդ՝ Մերվ Շահիջահան, տասնմեկերորդ՝ Ալիշաքար, տասներկուերորդ՝ Սուրբ Մեշհեդ և տասներեքերորդը՝ մայրաքաղաք Ղազվին¹⁴⁰»:¹⁴¹

Սեֆյան Իրանի ներքին բաժանումների կապակցությամբ այլ հիշատակության ենք հանդիպում Կրոսինսկու ճամփորդական հուշագրության մեջ: Կրոսինսկին նշում է. «Սեֆյան շահ Իսմայիլի ժամանակից մինչև շահ Սուլթան Հուսեյնի ժամանակաշրջանը նրանք ղեկավարել են տասներկու երկիր. Առաջին՝ Իրաքը (աջեմի), երկրորդ՝ Խուզեստան, երրորդ՝ Լուրիստան, չորրորդ՝ Ֆարս և Քերման, հինգերորդ՝ Մոքրան, վեցերորդ՝ Սեմնան, յոթերորդ՝ Ղանդահար, ութերորդ՝ Զաբուլեսթան, իններորդ և տասներորդ՝ Խորասան և Մազանդարան, տասերորդ Գիլան, տասնմեկերորդ՝ և տասներկուերորդ՝ Ազարբայջան, որը բաղկացած է Երևանից և Շիրվանից, ինչպես նաև Վրաստանից ու Դաղստանից»:¹⁴²

Երկրի բաժանման կապակցությամբ Կրոսինսկու հիշատակած տարբերակում նախ նշվել են տասներկու երկրի(կամ վիլայեթի) անուն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի տասներեք բեկլարբեկիության փոխարեն, որոնցից միայն երեքը՝ Քիրմանը, Խորասանը (Թագքիրաթի մեջ Սուրբ Մեշհեդ) և Ազարբայջանը Թագքիրաթի մեջ հիշատակված բեկլարբեկությունների ցանկից են: Թագքիրաթում հայկական տարածքները նշվել է

աղբյուրներում՝ ընդհուպ մինչև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելը: (Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500—1800 թթ.). – Եր., Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971):

¹⁴⁰ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի պատրաստման ժամանակ Իրանի մայրաքաղաքը Սպահան քաղաքն էր, սակայն Ղազվին քաղաքի անունից առաջ գրվել է մայրաքաղաք Ղազվին, թերևս այն հանգամանքն է հաշվի առնվել, որ այդ քաղաքը ևս ժամանակին հանդիսացել է Սեֆյան Իրանի մայրաքաղաքներից մեկը:

¹⁴¹ میرزا سميعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), էջ 4-5:

" و والی در ممالک ایران چهار است که اسامی هر یک موافق اعتبار و شرف و ترتیب نوشته میشود: اول والی عربستان که باعتبار سیادت و شجاعت و زیادتى ایل و عشیرت از والیهای دیگر بزرگتر و عظیم الشان ترست - و بعد از آن والی لرستان فیلی است که باعتبار اسلام، اعز از والی گرجستان است. و ولات گرجستانات متعلقه بایران، گرجستان کارتیل و کاخ و تفلیس است- و بعد از مرتبه والی گرجستان والی کردستانست که سندیج محل سکناى ایشان می باشد- و بعد از او حاکم ایل بختیاری و در قدیم الایام کمال اعزاز و احترام داشته اند.

اما بیگلربیگیان عظیم الشان ایران سیزده است: اول قندهار، دوم شیروان، سوم هرات، چهارم آذربایجان، پنجم چخور سعد، ششم قراباغ و گنجه، هفتم استرabad، هشتم کوه گیلویه، نهم کرمان، دهم مروشاهی جهان، یازدهم قلمرو علی شکر، دوازدهم مشهد مقدس معلی، سیزدهم دارالسلطنه قزوین.

¹⁴² سفرنامه کروسینسکی (یادداشتهای کشیش لهستانی عصر صفوی) (Սաֆարնամե Քրոսինսքի, Եադդաշթհայե քեշիշ լեհեսթանի ասրե Սաֆավի), նշվ. աշխ., էջ 23:

Չովսուր-Սա'դ անունով, իսկ Կրոսինսկին նրանց ընդգրկել է Ազարբայջանի վիլայեթի և նրան ենթակա շրջանների կազմի մեջ Երևան անվանումով:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի կողմից վարչական բաժանումների կապակցությամբ պահպանված հիշատակության մեջ կարդում ենք. «Իրանցի աշխարհագրագետները երկիրը բաժանել էին քսանչորս իյալեթների (վիլայեթների), որոնք բաղկացած էին հինգ հարյուր քառասուն գլխավոր կենտրոններից և վաթսուհազար գյուղերից»:¹⁴³ Թեև Շարդենը չի նշել, թե որոնք են այդ քսանչորս իյալեթները, սակայն կարելի է եզրակացնել, որ սեֆյան ժամանակաշրջանում երկրի վարչական բաժանման համար այլ կարգի բաժանումներ ևս եղել են:

Եվրոպացի ճանապարհորդ հեղինակների աշխատություններում պահպանված տվյալները թեև իրար չեն համընկնում, այնուամենայնիվ հաստատում են, որ երկիրը ունեցել է մեծ թվով վարչական բաժանումներ և կառույցներ:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի այլ ճանապարհորդներից է Թավերնիեն, նա ևս իր հուշագրության «Իրանի տարածքը և վիլայեթների բաժանումը» գլխում սեֆյան Իրանի վարչական բաժանումների կապակցությամբ գրում է. «Ուրեմն կարելի է Իրանի իսկական վիլայեթները, նրանց գտնվելու վայրը և ներկա ժամանակում իրար նկատմամբ ունեցող հարաբերությունները և այդ վիլայեթների մեջ գոյություն ունեցող քաղաքների անունները թվարկել ըստ հետևյալի՝ առաջին՝ Հայաստանի (Արմանեսթանի) վիլայեթ, երկրորդ՝ Դիարբեքիր, երրորդ՝ Քյուրդիստան, չորրորդ՝ արաբական Իրաք (عراق عرب), հինգերորդ՝ աջամի Իրաք (عراق عجم), վեցերորդ՝ Շիրվան, յոթերորդ՝ Գիլան և Մազանդարան, ութերորդ՝ Ասթարաբադ, իններորդ՝ Բաքթերիա¹⁴⁴ և Սողդիանա¹⁴⁵, տասներորդ՝ Խորասան, տասնմեկերորդ՝ Զաբուլեսթան (կամ Փարոփամիստ¹⁴⁶), տասներկուերորդ՝ Սաջեսթան (Սիսթան), տասներեքերորդ՝ Արախոսիա¹⁴⁷, տասնչորսերորդ՝ Մոքրան, տասնհինգերորդ՝ Քերման, տասնվեցերորդ՝ Ֆարսեսթան (կամ՝ Ֆարս), վերջին վիլայեթը Խուզեսթանն է»:¹⁴⁸ Թավերնիեն

¹⁴³ شرح شاردن سفرنامه (Բարգոզիդեհ վա շարիե սաֆարնամե Շարդեն), նշվ. աշխ., էջ 54:

¹⁴⁴ Bactriane

¹⁴⁵ Sogdiane

¹⁴⁶ Paropamisus

¹⁴⁷ Arachosie

¹⁴⁸ تا ورنیه، سفرنامه (Սաֆարնամե Թավերնիեն), նշվ. աշխ., էջ 11-15:

յորաքանչյուր վիլայեթի անվան հետ նշում է նաև այն քաղաքներն ու շրջանները, որ ընդգրկված են տվյալ վիլայեթի կազմի մեջ: Թավերնիեի կողմից նշված վիլայեթների անունները համեմատելով Թագքիրաթի մեջ նշված չորս վիլայեթների ու տասներեք բեկլարբեկիությունների հետ հանդիպում ենք ութ նոր անունների, իսկ ամենից հետաքրքիրը այն է, որ նրա մոտ վիլայեթների անունների նշման առաջին տեղում է գտնվում Հայաստանը:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի Իրանի սահմանների հետ կապված ժամանակի հայ հեղինակների մոտ ևս հիշատակումներ են պահպանվել: Եսայի Հասան Զալալյանցի «Պատմութին Համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատության մեջ հեղինակը հետևյալ կերպ է ձևակերպել Սեֆյան Իրանի սահմանները. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեան ազգին Պարսից՝ որ են կրօնիք Մահմետականի, յորում տիրէին բռնակալութեամբ՝ սկսեալ ի Կովկասային լեռնէ և ի յեզերաց Կասպիական ծովուն, (որ Երկաթի Դուռն կոչի,) մինչև ի Մազանդարան և Աստարապատ, և անտի սահմանօքն Յօզպէկու հատեալ ի Խորասան, և ի Ղանտահար բերդ, և անտի ձգեալ յեզր ծովուն Հնդկաց ի Բանտար քաղաք և այսր ի Շիրազ և միջոցաւ երկրաւ հասեալ մինչև ի Բաբելոն (այսինքն՝ Պաղտադ.) անդէն և այսր հատեալ սահմանօք հասեալ մինչև ի Համատան և ի ծովն Վանայ. Յորմէ և սահմանօքն Մարաց հասեալ ի Խոյ և ի Սալմաստ և Նախջաւանաւ հատեալ ի յերասխ գետ և անտի Սահաթի Կաղզուանաւ և Կողբաւ անցեալ ի գետն Ախուրեան՝ որ կոչի Արփայ-չայի: Եւ անտի անցեալ Ղայղուլի անուամբ նահանգի և ի սահմանս Վրաց ի Տփլիս քաղաք և ի Կախէթ՝ իւրովք բոլոր Թեմիք և Թումանօք: Եւ ապա հատանի ի լեռն Կովկասու, (այսինքն՝ Դարբանդ,) և ի տեղի կայից գլխաւորի լեռնորդացն, զոր Շամխալն անուանեն, և անուն տեղոյ նորին Թարխու կոչեցեալ: Արդ՝ ի յայս միջոցի ծոցոց երկրիս արեւելեայց խառն ընդ հարաւ և ընդ հյուսիս կողմանս Եւրոպիոյ՝ տիրեալ էին ազգն Պարսից, որ Ղզլպաշն կոչիր, ունելով զաթոռ և զգահ արքայանիստ մայրաքաղաքն Շօշ, (այսինքն է՝ Ասպահան) և անդ կալով թագաւորացն՝ տիրեն և իշխեն վիճակեալ իւրոց հնազանդելոց ազգացն՝ ձգեալ յաջ և յահեակ զթեւս իշխանության իրեանց»:¹⁴⁹ Այսպիսով Եսայի Հասան Զալալյանցը նկարագրում է սեֆյան Իրանի ընդհանուր սահմանները, պատկերացում

¹⁴⁹Եսայի Հասան Զալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 1 և 2:

կազմելու համար երկրի ընդհանուր տարածքի մասին: Թեև հեղինակը սեփյան Իրանի վարչական ներքին բաժանումների կապակցությամբ տեղեկություն չի պահպանել, այնուամենայնիվ, հիշատակումը կարևոր է սեփյան հարստության սահմանների ընկալման առումով, պահպանված հայ պատմագրի աշխատության մեջ:

Սեփյան Իրանի անկման ժամանակաշրջանի սահմանների և վարչական բաժանումների կապակցությամբ առավել պատկերացում ունենալու համար հետաքրքիր են Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի տեղեկությունները այդ կապակցությամբ: Ինչպես նշվեց, երկիրը բաժանվել էր չորս գլխավոր վիլայեթների և տասներեք բեկլարբեկիությունների միջև: Երկրի հարավում՝ Արաբստանի, հարավ արևմուտքում՝ Լուրիստանի, հյուսիսում՝ Վրաստանի, իսկ արևմուտքում Քուրդիստանի վիլայեթներն էին գտնվում: Համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի, սեփյան Իրանի բեկլարբեկիությունների աշխարհագրական դիրքը հետևյալ կերպ էր. Ղանդահարը՝ հարավ-արևելքում, երկրորդ՝ Շիրվանը՝ հյուսիսում, երրորդ՝ Հարաթը՝ արևելքում, չորրորդ՝ Ազարբայջանը՝ հյուսիս արևմուտքում, հինգերորդ՝ Չուխուր-Սա'դը՝ հյուսիս-արևմուտքում, վեցերորդ՝ Ղարաբաղը՝ հյուսիսում, յոթերորդ՝ Աստարաբաղը՝ հյուսիսում, ութերորդ՝ Քոհգիլուիեն՝ երկրի կենտրոնական մասում, իններորդ՝ Քիրմանը՝ հարավ-արևելքում, տասներորդ՝ Մերվ Շահիջահանը՝ հյուսիս արևելքում, տասնմեկերորդ՝ Ալիշաքարը՝ արևմուտքում, տասներկուերորդ՝ Սուրբ Մեշհեդը՝ հյուսիս արևելքում և տասներեքերորդ՝ մայրաքաղաք Ղազվինը՝ հյուսիս-արևմուտքում:

Երկրի տնտեսական գործունեության և գանձվող հարկերի կապակցությամբ բեկլարբեկիությունները բաժանվում էին ավելի փոքր հատվածների, որոնք կոչվում էին խանություններ (Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում՝ հաքիմներ): Գրքի մեջ մատնանշված վարչական միավորներից (խանություններ-հաքիմներ) զատ նաև նշվել են մի շարք անուններ, որոնք կապվում են ժամանակաշրջանի քոչվոր ցեղախմբերի հետ, որոնք ևս իրենց հերթին վճարումներ էին կատարում պետությանը, որոնց մասին ևս գիրքը տեղեկություններ է պահպանել:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի վերջաբանի երկրորդ հոդվածը անդրադառնում է բեկլարբեկիությունների եկամուտներին և աշխատողներին, ինչպես նաև հաքիմների և սուլթանների եկամուտներին, ծախսերին և այդ գործընթացը կազմակերպելու

հանգամանքով պայմանավորված երկրի վարչական այլ բաժանումներին: Վերջաբանի երկրորդ հոդվածի նախաբանում ընթերցում ենք. «Սահմանային ամիրների աշխատավարձի և թիուլի, բեկլարբեկերի, հաքիմների ու սուլթանների մուլազիմների (աշխատողներ), ընդհանրապես նրանց եկամուտների և ծախսերի մասին: Ուրեմն սահմանային ամիրների աշխատողների թիվը, որոնք որոշվել են յուրաքանչյուր վիլայեթի համար, մանրամասնությամբ ձեր ուշադրությանն ենք հանձնում»:¹⁵⁰

Սեֆյան Իրանի վարչական բաժանումների կապակցությամբ և, մասնավորապես, Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ եղած բաց թողումներից կարելի է նկատել այն պարագան, որ հիշատակված երկրորդ հոդվածի մեջ չորս վիլայեթների (Խուզիստան/Արաբստան, Լուրիստան, Վրաստան և Քուրդիստան) վալիությունների վարչական ներքին բաժանումների և նրանցից կատարված գանձումների վերաբերյալ որևէ նշումներ չկան: Իսկ երկրի վարչական բաժանումների քարտեզը հաշվի առնելով՝ նկատելի է, որ երկրի կենտրոնական մասը չի մտել որևէ վարչական շրջանի կազմի մեջ, որի պատճառը թերևս նշված տարածաշրջանում գտնվող հսկայական Լուր Կոչվող անապատն է:

Վ. Մինորսկին իր աշխատության մեջ յուրօրինակ կերպով է անդադարձել սեֆյան Իրանի վարչական բաժանումների հարցին, հիմք ընդունելով Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ նշված վարչական շրջանները, ներկայացնում է յուրաքանչյուր վարչական շրջանը, մատնանշելով դրանց աշխարհագրական դիրքերը: Սակայն նրա կողմից կատարված ուսումնասիրության մեջ նկատելի են մի շարք բացթողումներ: Որոշ տեղանունների մասին նրա ուսումնասիրության մեջ որևէ տեղեկություն չի նշվել ինչպես Ռոքհան, Քարմոուդ բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքերի մասին, որոշ աշխարհագրական անուններ նրա կողմից չի գրվել գրքի մեջ մատնանշված եղանակով՝ օրինակ Թուման Նախիջևանը¹⁵¹ գրվել է Նախիջևան ձևով, Ղալե Բայեզիդը (Բայեզիդի բերդ)՝ Բայազիդ ձևով: Մինորսկին երկրի արևելյան շրջանի

¹⁵⁰ میرزا سميعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 72:

"در ذكر مواجب و تيول امراء سرحد و نفری ملازمان هر يك از بيگلربیگیان و حكام و سلاطين و مجمل مداخل و مخارج ايران. پس تفصيل مداخل امراء سرحد و نفری ملازمان مقره هر ولايت را بتفصيل جزو بدین موجب بمعرض عرض ميرساند."

¹⁵¹ Նախիջևանը իր շրջակա գավառներով, որ իլխանների ժամանակ առանձին «թուման» դառնալով, Սեֆևիդների օրոք ևս շարունակում էր կոչվել «Թուման-ի Նախիջևան»: (Հայ Ժողովրդի Պատմություն, Հ. 4., Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 251):

բեկլարբեկիությունները միացյալ կերպով է ներկայացրել, այն ինչ Թագքիրաթի մեջ այդ շրջանները առանձին բեկլարբեկիությունների մեջ են բերվել:

Չմշգգաք և Աշդաշ հաքիմությունները գտնվում են Արաքսի և Սևանի (Գուգչե) միջև գտնվող տարածքներում, որոնք իրականում Չուխուր-Սա'դ բեկլարբեկիության սահմանների մեջ են, այն ինչ Թագքիրաթի հեղինակը հավելվածում ներգրավել է Շիրվանի բեկլարբեկիության կազմի մեջ: Օլքան Արասբար վա իլե Բայազեդուն նշվել է Ղարաբաղի բեկլարբեկիության կազմի մեջ, այն ինչ այդ օլքան գտնվում է Չուխուր-Սա'դի կազմում, իսկ Սոմայի և Թարգյավաս օլքան նշվել է Ղարաբաղի կազմի մեջ, որոնք գտնվում են Ադրբեջանի սահմաններում: Դորոդը (ներկայի Ֆալահիեն) ներգրավվել է Ֆարսի բեկլարբեկիության մեջ, որը իրականում գտնվում է Խուզիստանի բեկլարբեկիության սահմաններում, նշված խնդիրները Մինորսկին ևս մատնանշել է իր աշխատության մեջ: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի երկրորդ գլխի նախաբանում նշված Ղալամրոե Ալիշաքարի բեկլարբեկիության մասին, վերջաբանի երկրորդ հոդվածում որևէ հիշատակում չենք նկատում, սակայն վերջաբանի հավելվածի երկրորդ հոդվածում Իրաքի և ենթակա շրջանների բեկլարբեկիության համար նշված սահմանները (համաձայն Մինորսկու) նույն այդ Ղալամրոե Ալիշաքարին են վերաբերում: Քուրդիստանը հիշատակվել է բեկլարբեկիությունների կազմի մեջ, այն ինչ Քուրդիստանը իրականում վիլայեթ է: Իսկ Քուիզիլունեն հիշատակվել է Ֆարս անունով: Ղազվին մայրաքաղաքը անվան տակ բերված բեկլարբեկիության մասին որևէ հիշատակում չկա, փաստորեն հեղինակի կողմից ամբողջությամբ մոռացության է ենթարկվել:

Համեմատելով եվրոպական, հայկական և պարսկական սկզբնաղբյուրները սեֆյան ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումների դիտանկյունից պահպանված այլ տվյալների հետ, կարելի է հաստատել, որ որոշ սկզբնաղբյուրներ նշանակալի տարբերությամբ, իսկ որոշներն էլ առավել մոտ են եղել սեֆյան անկման ժամանակաշրջանին վերաբերող սկզբնաղբյուր՝ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ ներկայացված վարչական բաժանումներին:

2-2- Արևելյան Հայաստանը Սեֆյան Իրանի վարչական համակարգում

Պարսկաստանին անցած հայկական նահանգներում, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանում, վարչական կայուն համակարգ ստեղծվեց 1639 թ. հաշտությունից հետո՝ կազմակերպվեցին ինքնուրույն վարչական միավորներ (խանություններ): Այդ խանություններից իր քաղաքական և ստրատեգիական նշանակությամբ կարևոր էին համարվում Երևանի և Ղարաբաղի խանությունները:

Երևանի խանությունը կոչվել է նաև սարդարություն կամ բեյլարբեյություն, իսկ նրա խանը՝ սարդար կամ բեյլարբեյ: Այդ խանությունը իր գոյության սկզբից մինչև XVIII դ. առաջին կեսը Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս խանությունների համեմատությամբ հանդիսացել է առաջնակարգ վարչական և ռազմական միավոր: Նրա վրա դրված էր պարսկական պետության արևմտյան սահմանի պաշտպանության խնդիրը թուրքական բանակի հարձակումներից:¹⁵²

Սեֆյան Իրանի վարչական համակարգի կազմի մեջ մտած Արևելյան Հայաստանի հայկական տարածքներ հանդիսացող Չուխուր-Սա'դի (Երևանի) և Ղարաբաղի բեյլարբեյությունները, իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով, գտնվել են սեֆյան շահերի հատուկ ուշադրության կենտրոնում:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի հեղինակավոր պատմագիրներից Իսկանդար Բեկ Թորքաման Մոնշին բազմաթիվ անգամներ իր աշխատության մեջ հիշատակում է հայկական տարածքների անունները, ուր նաև նշել է Փոքր Հայքի կամ, հենց իր լեզվով ասած, փոքր Արմենիայի մասին: Փոքր Արմենիայի մասին առաջին անգամ հանդիպում ենք աշխատության առաջին հատորում, Սեֆյան Սուլթան Մուհամմեդի գահակալության շրջանում և նրա կողմից պարբերաբար օսմանյան թուրքերի հետ տեղի ունեցող պատերազմների հիշատակման առիթով, ուր հեղինակը ակնարկում է Չուխուր-Սա'դը օսմանցիներին անցնելու իրողությունը՝ «....Չուխուր-Սա'դ բարեշեն շրջանը, որ Փոքր Արմենիայի¹⁵³ մեծ մասն է, անցավ թշնամիների ձեռքը....¹⁵⁴»: Այնուհետև աշխատության երկրորդ հատորում հեղինակը շահ Աբբաս Ա-ի

¹⁵² Հ.Գ. Ժամկոչյան, Ա.Գ. Աբրահամյան, Ս.Տ. Մելիք-Բախշյան, Ս.Պ. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1975, էջ 619-620:

¹⁵³ Իսկանդար Մոնշին «Փոքր Արմենիա» անվանում է Արևելյան Հայաստանը:

¹⁵⁴ اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، (Իսքանդար Բեկ Թորքաման, Ալամարայե Աբասի), նշվ. աշխ., էջ 293:

գահակալության քսանմեկերորդ տարվա գլխի հետևյալ ենթագլխում՝ «Ամիր Գունե խանի իրավիճակի և որոշ բերդերի գրավման և հաղթանակների, որոնք իրականացվեցին շահի հովանավորության շնորհիվ, տեղի ունեցան Երևանում և պարտավոր էինք դրանք նշել», գրում է՝ «Այս դեպքերից հետո Կարսի բերդը հարգարժան խանի ջանքերով անցավ մեր թագավորության ենթակաների հսկողությանը, Կարսի վիլայեթը Փոքր Արմենիայի տարածքներից է, որ գտնվում է Երևանի և Էրզրումի միջև¹⁵⁵»։ Գրքի երկրորդ հատորի, Շահ Աբբաս Ա-ի գահակալության քսաներեքերորդ գլխի հետևյալ ենթագլխում՝ «Հիշատակում այն իրադարձությունների, որոնք տեղի ունեցան Լոռիի, Թիֆլիսի ու Թումանոսի (Դմանիս) բերդերի և Գյանջայի (Գանձակ) բերդի ու Ղարաբաղի մուլքի գրավումից հետո», հեղինակը Թիֆլիսի գրավման ժամանակ հիշատակում է քրիստոնյա հայերին և նշում. «....Այդ քաղաքի բնակիչները հիմնականում բաղկացած էին քրիստոնյա հայերից (արամանեից), վրացիներից ու փոքր քանակությամբ մուսուլմաններից, իսկ քաղաքի զանազան վայրերում նկատելի էր քրիստոնեական հնագույն աղոթավայրեր, եկեղեցիներ»¹⁵⁶։ Օսմանյան կայսրության նշանավոր սուլթաններից Սուլեյմանի հետ պատերազմից հետո ղըզլբաշների զորապետներից Էսմայիլ Միրզան և Աբդալահ խանը Օսմանյան զորքի հետ ունեցած արշավանքից հետո Երևանի ճանապարհով անցնում են Ղարաբաղ։ Դեպքը հետևյալ կերպ է նկարագրում հեղինակը. «... այդ պայքարի մեջ շուրջ քսանհազար օսմանցի ենթարկվեցին մեր հզոր բանակի հարձակմանը, այնուհետև վերադարձի ճանապարհին Արզանջանի ճանապարհից թեքվեցին և Երևանի վրայով ուղղվեցին դեպի Ղարաբաղ»¹⁵⁷։

Մոնղոլի աշխատության մեջ բազմաթիվ անգամներ, ավելի քան հարյուր անգամ հանդիպում ենք Երևան, Երևանի բերդ, Չուխուր-Սա'դ և Ղարաբաղ տեղանուններին վերաբերվող նյութերի։ Հայկական այդ երկու շրջանները կարևոր դեր են ունեցել սեֆյան պետության արտաքին ու ներքին հարաբերություններում։

Հարկ է ավելացնել, որ Սեֆյան Իրանի պատմական աշխարհագրությանը վերաբերող մի այլ աղբյուր՝ Մոխթասարմոֆիդը, թեև սեֆյան Իրանի

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 740:

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 718:

¹⁵⁷ اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، (Իսկանդար Բեկ Թորքեման, Ալամարայե Աբասի), նշվ. աշխ., էջ 73:

աշխարհագրության նվիրված աշխատություն է, գրքի հեղինակ Մուհամմեդ Մոֆիդը մեծապես ազդվել է Համդուլահ Մուսթովֆիի Նագհաթ ալ-դուլուբ գրքից և իր աշխատությունը ձևակերպել է նրա օրինակով՝ գլխավորաբար կենտրոնանալով վիլայեթների, քաղաքների և բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքերի մատնանշումին, ուր սակայն վարչական բաժանմանը անդրադարձ չի կատարվել:

«Մոխթասարմոֆիդ» գրքի «Ղարաբաղ» գլխում հանդիպում ենք հետևյալ բացատրությանը. «Մի երկիր է, որը բաժանվել է մի քանի շրջանների ու գյուղերի, այնտեղ էին բնակվում հարգարժան բեկլարբեկիներից նրանք, որ մեծ թվով զինվորականներ ունեին իրենց հրամանի ներքո: Պատմաբանները նաև հիշատակում են, որ այդ երկիրը գտնվում է Շիրվանի ու Ազարբայջանի միջև և հանդիսանում է Բարդայի ենթակա շրջաններից մեկը»:¹⁵⁸

«Մոխթասարմոֆիդ» գրքում Չուխուր-Սա'դին և Երևանին վերաբերվող հատվածում կարդում ենք. «Բուլորի համար պարզ է, որ դարոլմուլքե Չուխուր-Սա'դը նույնինքը Երևանն է, որ գտնվում է Զանգու գետի ափին: Իսկ որոշ աշխարհագրական բաժանումներում այն պատկերացումը գոյություն ունի, որ այդ վիլայեթը Բարդային ենթակա շրջաններից է, իսկ որոշներն էլ Բարդան են Արանի մաս համարել: Իրականում ճիշտը այն է, որ Բարդան գտնվում է Արանի կազմում, իսկ Չուխուր-Սա'դը առանձին երկրամաս է, որ ընդգրկում է հինգ շրջան, երեք քաղաք և վիլայեթ ու վեց բերդ»:¹⁵⁹ Մոխթասարմոֆիդի «Երևան» գլխում կարդում ենք. «Մի վիլայեթ է, որին ենթակա են շատ տարածքներ, որ շրջապատված է աներևակայելի գեղեցիկ և դրախտային այգիներով: Հպատակ բնակիչների մեծ մասը քրիստոնյաներ են»:¹⁶⁰

Ժամանակաշրջանի վարչական պատմության կարևոր աղբյուր Դասթուր-ալ-մուլուքում ևս հանդիպում ենք հայության և հայկական բեկլարբեկիությունների հետ կապված հիշատակումների: Հեղինակը թվարկում է վարչական բաժանման արդյունքում ձևավորված բեկլարբեկիությունների անունները և նշում է՝ «հինգերորդ՝ Չուխուր-Սա'դ, վեցերորդ՝ Ղարաբաղ¹⁶¹»: Գրքի չորրորդ գլխի ութերորդ ենթագլխում Մոխթասար ալ-մամալիքին տրվող մավաջեբի և ռոսումի՝ երկրի զանազան

¹⁵⁸ مختصر مفید (Մոխթասարմոֆիդ), նշվ. աշխ., էջ 168:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 180:

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 180

¹⁶¹ میرزا رفيعا، دستورالملوك (Միրզա Ռաֆիա Դասթուր-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 186:

տարածքների կողմից հատկացվող վճարումների կապակցությամբ շրջանների անունների թվարկման մեջ նշվել է. «... Երևանի բերդից- Ինն թուման»:¹⁶² Իրականում Դասթուր-ալ-մուլուքը ևս, որպես սեֆյան վարչական քաղաքականությանը վերաբերող աղբյուր, հայկական երկու բեկլարբեկությունների կապակցությամբ միայն վարչական դիտանկյունից է անդրադարձել:

Թեև Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի գրվելու ժամանակ (1726) հայկական այդ տարածքները գտնվել են օսմանյան և ռուսական տիրապետության ներքո և աֆղանները չեն վերահսկել նշված տարածքներին, այդուհանդերձ Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ նրանք ներառված են պարսից պետության ավանդական վարչական կազմի մեջ:

Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի զանազան գլուխներում հինգ անգամ հանդիպում ենք հայությանը մատնանշող արտահայտությունների: Սահեբջամների աշխատանքների մասին երրորդ գլխի երկրորդ զաբեթեի երկրորդ ենթագլխում բացատրվում է ջաբադարբաշի¹⁶³ աշխատանքը. «...Այն ինչ Երևանի¹⁶⁴ ջաբախանեում և այլ շրջաններում ու վիլայեթներում, որոնց մեջ արքայական ղուրխանե (պահեստ) գոյություն ունի ջաբադարբաշին թահվիլդար (պատասխանատու) է նշանակում, որին ենթարկվում էին վիլայեթների հաքիմները...»: Թազքիրաթ-ալ-մուլուքի վերջաբանի երկրորդ հոդվածում բեկլարբեկությունների եկամուտների կապակցությամբ գլխում, Չուխուր-Սա'դի բեկլարբեկության և ենթակա շրջանների եկամուտներին առանձին ենթագլուխ է հատկացվել՝ հիշատակելով. «Չուխուր-Սա'դի և ենթակա շրջանների բեկլարբեկության մասին: Քսանհինգ հազար ինն հարյուր տաս թուման և վեց հազար երեք հարյուր և քսան վեց դինար»¹⁶⁵, որից հետո նշվում է Չուխուր-Սա'դի ենթակա շրջանների եկամուտների մասին: Նույն երկրորդ հոդվածում Չուխուր-Սա'դի բեկլարբեկությունից հետո նշվում է «Ղարաբաղի բեկլարբեկությունը և ենթակա շրջանները: Քսան չորս հազար և յոթ հարյուր քսան վեց թուման և իննհարյուր յոթանասունութ դինար», այնուհետև նշվում են Ղարաբաղի բեկլարբեկության ենթակա շրջանների եկամուտների մասին:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 238:

¹⁶³ Զինամթերքի պահեստապան:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

¹⁶⁵ میرزا سمیعاً تذکره الملوك (Միրզա Սամիա, Թազքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 75-76:

Գրքի վերջաբանում եղած հավելվածի առաջին հոդվածի մեջ ամիր շեքար բաշին տրվող թիույի և նրա եկամուտների շուրջ ջուղայահայության կողմից տարեկան վճարվող գումարի մասին նշվում է. «Ջուղայի հայության տարեկան վճարը հիսուն թուման¹⁶⁶...»:

Այնուամենայնիվ, որպես ատենախոսության ժամանակաշրջանին վերաբերող գլխավոր սկզբնաղբյուրի կարևոր է ճշտել, որ, համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի, հայկական այդ երկու բեկլարբեկությունները վարչական ներքին ինչպիսի բաժանումների էին ենթարկվել, որի մասին գրքի վերջաբանի երկրորդ հոդվածի Չուխուր-Սա'դ. և ենթակա շրջաններ կոչվող բեկլարբեկության գլխում նշվել են բեկլարբեկության կազմի մեջ ընդգրկված հետևյալ շրջանները՝ Թուման Նախիջևան, որը գտնվում է Արաքս գետի ձախ ափին, Մակու՝ գտնվում է Արաքս գետի աջ ափին Նախիջևանի հարավ-արևմուտքում և Արարատ լեռան հարավ-արևելքում, Ջարուզբիլ՝ գտնվում է Գուգչե (Սևան) լճի հարավ-արևելյան անկյունում, Սեդարակ՝ գտնվում է Շարուրի շրջանում Երևանի և Նախիջևանի ճանապարհի կեսին, Բայազետի բերդ՝ գտնվում է Արարատ լեռան հարավում, Շադիլու՝ քրդական ցեղ, որ բնակվում է Արարատ լեռան ստորոտում, Աքրադե Դենբելի՝ քրդական ցեղ, որ տարածված էր Իրանի և օսմանյան կայսրության սահմաններում, Խոյ և Սալմաստ, իսկ մյուս կողմից էլ Դիարբեքրի շրջանում, և Մողազբերդ՝ բերդ, որ գտնվում է Անիի ավերակներին մոտ գտնվող շրջանում:¹⁶⁷

Համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի, Ղարաբաղի և ենթակա շրջանների բեկլարբեկության մեջ էին մտնում հետևյալ շրջանները, Ջակամ, Բարդա, Ահնաբադ, Ջավանշիր, Բարգուշատ, Ղարաաղաջ, Լոռի-Փամբակ, Օլբայե Արասբար և Բայազեդլու ցեղի տարածքներ (Արաքս գետի ափի շրջակայքում քանի որ Արասբար բառացի նշանակում է Արաքս գետի ափ, իսկ Բայազեդլուն էլ ցեղախմբի անուն է), Օլբայե Սոմավի և Թարգյավաս (Թարքոր՝ Թավրիզի ենթակա շրջաններից է, որ գտնվում է Սալմաստի հարավ արևմտյան կողմում):¹⁶⁸

¹⁶⁶ میرزا رفیعا، دستورالملوک (Միրզա Ռաֆիա Դասթուր-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 55:

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 75,76:

¹⁶⁸ میرزا سميعة تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 75-78:

Սեֆյան հրանի վարչակառավարական բաժանումների Թագքիրաթ ալ-մուլուքի մեջ հիշատակված տեղանունները այն տարածքներն են, որոնցից հարկեր են գանձվել և որոնց վճարումների քանակի վերաբերյալ տեղեկություններ է փոխանցում Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը: Վարչական բաժանման այդ հանգամանքը, շահարկության առիթ է դարձել ադրբեջանցիների կողմից, որոնք ցանկացել են ստեղծել այնպիսի պատկեր, որ Չուխուր-Սա'դի բեկլարբեկությունը մտնում է Ազերբայջանի բեկլարբեկության կազմի մեջ, այնինչ, համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի, Չուխուր-Սա'դը իրականում եղել է ինքնուրույն բեկլարբեկություն: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի¹⁶⁹ երկրորդ գլխի նախաբանի մեջ հեղինակը այնտեղ, ուր թվարկում է երկրի տասներեք բեկլարբեկությունների անվանումները, չորրորդ բեկլարբեկության անվան տակ նշում է Ադրբեջանի, իսկ հինգերորդ բեկլարբեկության անվան տակ Չուխուր-Սա'դ, առանց այն կցելու Ադրբեջանի կամ մի այլ բեկլարբեկության կազմի մեջ: Այդ կապակցությամբ ևս հավելվածների բաժնում, ուր ներկայացվում են բեկլարբեկությունների եկամուտները, դարձյալ Չուխուրսաադի և նրա ենթակա շրջանների եկամուտները ներկայացվում են առանձին կերպով, որոնք վկայում են այն իրողության մասին, որ Չուխուր-Սա'դի բեկլարբեկությունը անկախ եղանակով է ղեկավարվել¹⁷⁰:

Հաստատելով հանդերձ Փափագյանի այն տեսակետը, որ ընդհանրապես մի քանի բեկլարբեկություններ տնտեսական առումով ենթակա էին մեկ գլխավոր բեկլարբեկության, այնուամենայնիվ կարելի է պնդել նաև այն տեսակետը, որ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի պատրաստման ժամանակաշրջանում արդեն իսկ

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁷⁰ Այդ փաստի կապակցությամբ միանգամայն հիմնավոր են Հակոբ Փափագյանի հետևյալ բացատրությունները. «....Հյուսիս-արևմտյան հարկային-ֆինանսական ստորաբաժանման մեջ մտնող չորս վիլայեթները ինքնուրույն քաղաքական-վարչական միավորներ էին: Ուշագրավ է, որ դրանցից Արարատյան երկիրը կամ Երևանյան նահանգը, որին ենթարկվում էր նաև Նախիջևանի օլթան, կոչվում էր Չուխուր-Սա'դի բեկլարբեկություն, Գանձակն Արցախական աշխարհով՝ Գանձակի կամ Ղարաբաղի բեկլարբեկություն, Շամախին Աղվանից աշխարհի մեծ մասի հետ՝ Շիրվանի բեկլարբեկություն և միայն Թավրիզի նահանգը, կամ բուն Ատրպատականը՝ Ազերբայջանի բեկլարբեկություն: Սակայն այս բոլորն, հարկային- ֆինանսական ենթակայության տեսակետից, մեկ ընդհանուր ղեկավարություն ունեին և հաշվետու էին հյուսիս-արևմտյան երկրամասի կամ «Ազերբայջանի» վեզիրի առաջ»: Հ.Դ. Փափագյան, «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը՝ (կալվածագրերը). պրակ առաջին (ԺԴ-ԺԶ դդ.), Երևան, 1968, էջ 145:

յուրաքանչյուր բեկլարբեկիություն իրենից ներկայացնում էր անկախ տնտեսական միավոր, որոնք ուղղակիորեն ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանությանը:

Վերը նշված սկզբնաղբյուրներում և Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում հայկական երկու բեկլարբեկիությունների՝ Չուխուրսադի և Ղարաբադի կապակցությամբ պահպանված ուշագրավ տվյալները հաստատում են այն տեսակետը, որ հայկական երկու բեկլարբեկիությունները շարունակ եղել են սեֆյան շահերի ուշադրության կենտրոնում և նույնիսկ մինչև սեֆյան հարստության անկման շրջանը կարևոր տեղ են զբաղեցրել սեֆյան իշխանության վարչական համակարգում:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

3-1- Կրոնական ու արդարադատության համակարգ. Սեֆյան ժամանակաշրջանի սոցիալական հարաբերությունները լուսաբանելու շրջանակներում անհրաժեշտ է անդրադառնալ սեֆյան կրոնական և արդարադատության համակարգին:

Սեֆյան կրոնական և արդարադատության համակարգի գործունեության հիմնական սկզբունքները ուսումնասիրելու արդյունքում պարզվում է, որ այդ երկու կառույցները աշխատում էին սերտ համակարգված: Կրոնական ղեկավարները, որպես կառույցի ղեկավար, անկախ կերպով չէին աշխատում ու ամբողջությամբ ենթակա էին պետական վարչական կառույցներին: Հաքիմները արդարադատության հարցերի

կապակցությամբ վերջնական վճիռներ կայացնելու իրավունք չունեին: Շահը իր վարչական կառույցի մեջ ուներ դիվանբեկի կոչվող պաշտոնը, որը կրոնական հանգամանք չուներ, սակայն դատավորները և կրոնական առաջնորդները նրա ենթակա պաշտոնյաներն էին:

Կենտրոնական կառույցի մեջ սադրերն էին դիվանբեկին ուղղորդում և խորհուրդներ տալիս: Վիլայեթներում նույնպես սադրերի կողմից նշանակված կրոնական դատավորներն էին նմանօրինակ աշխատանք կատարում և դատական հարցերի լուծման պարագայում օգնում էին հաքիմներին: Այդ կապակցությամբ Սանսունը բացատրում է. «Սադրե խասսեն վիլայեթներում ուներ իր ներկայացուցիչները: Նրանք կրոնական ղեկավարներ և ուսուցիչներ էին, որոնք դատական հարցերում օժանդակում էին հաքիմներին, և հաքիմները առանց նրանց խորհրդատվության և իրավունքի որևէ որոշում չէին կայացնում»¹⁷¹:

Դիվանբեկի պարտականությունների կապակցությամբ Թազքիրաթ-ալ-մուլուքում մանրամասնորեն նշվում է, որ «Նա ամիրների մեջ համարվում է գլխավոր և հարգարժան: Այս պաշտոնը կրողի պարտականությունն էր յուրաքանչյուր շաբաթվա մեջ չորս օր սադրերի հետ միասին ներկա գտնվել քեշիքխանեում, որը հատկացված է դիվանբեկիների համար, ուր նա չորս գլխավոր մեղքերի համար, որոնք են՝ սպանություն, կուսությունից զրկում, կուրացում և ատամի կոտրում, մեղավորներին հարցաքննում էր: Իսկ երկրի այլ դատարաններում եթե որևէ անարդարություն էր կատարվում, և քաղաքներում ու գյուղերում եթե չորսից հինգ թուման գումարի հավասար գումարային վեճեր լինեին (նա) դրանց վերահասություն (էր) տալիս և ստուգում, որպեսզի համաձայն շարի պատվիրանների ուժեղների կողմից թույլերին վնաս չհասնի, այդ աշխատանքները մտնում էին դիվանբեկի պարտականությունների մեջ: Եթե անարդարությունը կատարվել էր քաղաքի մոտակայքում մինչև տասներկու մղոն տարածության վրա, դիվանբեկին պիտի ղուրչիի համար գրություն գրեր, որպեսզի նրա միջոցով վերահասություն տրվեր: Եթե վնասված անձը այդ վայրից բողոք ներկայացներ, օրենքը և որոշումը այն էր, որ հայցվորը պարտավոր էր մեղքի համար հինգ թուման վճարել, որպեսզի դիվանբեկի և դիվանի քարտուղարի միջոցով,

¹⁷¹ سفرنامه سانسون, سانسون (Սանսուն, Սաֆարնամե Սանսուն), նշվ. աշխ., էջ 39-40:

գրություն պատրաստվեր և հրաման տրվեր: Նշված պարտադիր գումարը, ինչպես նաև որոշումը, պիտի գրանցվեր նրանց մատյաններում, հրամանի համաձայն նշված և մյուս գումարները հաշվվում էր ընդհանուր գումարների մեջ: Նա նաև երկու օր իր տանն էր զբաղվում կրոնական վեճերի քննարկմամբ: Դիվանբեկին եթե նկատում էր, որ այդ վեճերը վերաբերում է դիվանի աշխատողներին և գանձվող տուրքերին կամ վեճերի մի կողմը հանդիսանում էր վեզիր ազամի ենթականերից, նրանց ուղարկում էր վեզիր ազամի մոտ: Եթե վեճի կողմերից մեկը հանդիսանում էին ղուրչի կամ ղուլամ կամ զինվորներ, որոնք աշխատում են թագավորական բոյությաթում (արհեստանոցներում) ներկայացնում էր իրենց պատասխանատուներին: Իսկ քաղաքի մնացյալ բնակիչների վեճերին նա անձամբ էր վերահասություն տալիս: Եթե վիլայեթների բնակիչներից մի խումբ բեկլարբեկներից կամ վալիներից ունեցած իրենց բողոքներով նրան էին դիմում՝ նա, քննելով բողոքների բովանդակությունը, ներկայացնում էր շահին, որով, ինչպես որ հարկն էր, երկրի շահի կողմից համապատասխան վերահասություն էր տրվում»:¹⁷² Փաստորեն Թագքիրաթ ալ-մուլուքի տեղեկությունը լիարժեքորեն ներկայացնում է դիվանբեկի աշխատանքի գրեթե բոլոր գործառույթները:

¹⁷² Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք, նշվ. աշխ., էջ 12-13:

"در بیان شغل عالیجاه مقرب الخاقان دیوان بیگی: مشارالیه از جمله امراء عظام و ضابطه در منصب مزبور آنست که هر هفته چهار روز به اتفاق صدور بکشیک خانه که مختص دیوان بیگیان بوده است آمده احداث اربعه را که عبارت از: قتل و ازاله بکارت و کور کردن چشم و شکستن دندان است، از گناهکاران به حکم صدور بازخواست نموده، بسایر دیوان های ارباب رجوع کل ممالک محروسه، و بر ظلم و زیادتی که واقع میشده، و طلب و تنخواهی که اهل شهر و دهات زیاده بر چهار پنج تومان با یکدیگر داشته اند میرسیده اند و اجرای احکام شرعیه و ضبط و نسق شهر که از اقویا بر ضعف ستم و زیادتی واقع نشود، نیز بدیوان بیگیان متعلق است و جمعی که از ظلم و تعدی یا احداث اربعه و غیره بدیوان بیگی شکایت میکردند اگر ظلم مزبور در حوالی شهر که مسافت آن بیش از ده دوازده فرسخ نبوده واقع می شده دیوان بیگی تعلیقہ بیاضی بر طبق عرض عارض بعهدہ قورچی اجرلو و غیره تابینان نوشته غوررسی مینود و اگر عارض از محال بعهدہ عرض شکایتی مینموده دستور چنان بود که در مقدمه قتل مبلغ پنج تومان التزام عارض، و دیوان بیگی تعلیقہ قلمی و بعد از آن حکم صادر، و وجه التزام ابواب جمع محصل مزبور و حکم مزبور در دفتر ها ثبت، و بدستور سایر وجوهات داد و ستد میشد. و دو روز دیگر از روزهای هفته در خانه خود به دعوای حسابی عرفی می رسید. و هر یک از دیوانهائیرا که دویان بیگی متوجه میشد، اگر دعوی در باب مالیات دیوان یا طرف دعوی از جمله ارباب قلم توابعین وزیر اعظم بود، بخدمت وزراء اعظم میفرستاده، و همچنین اگر احدی از طرفین دعوی، قورچی یا غلام یا سایر عساکر منصوره و عمله بیوتات بوده، بریش سفید هر سر کار رجوع مینموده و سایر سکنه اهل شهر و ده را بخصوص دعاوی که تعلق بمال دیوان نداشته خود متوجه شده، قطع و فصل میداد. و اگر جمعی از مردم ولایات بشکایت بیگلربیگیان و حکام و سلاطین خود باردوی معلی می آمده اند و عرض مطلب خود را بوزراء ننموده بدیوان بیگی عرض مینموده باشند، دیوان بیگی بحقیقت شکایت هر یک رسیده پادشاه کیفیت شکایت ایشانرا عرض، و از قرار که مقرون بصلاح دولت و ضابطه مملکت میدانسته غوررسی می نموده اند."

Սադրը, որը նշանակվում էր շահի կողմից, նրա ազգականներից էր: Նա բացի կրոնական և հոգևոր հովվի պարտականությունից, զբաղվում էր նաև արքունական մողուֆե տարածքների խնամակալությամբ: Նա ի զորու էր այդ հողերից գոյացած եկամուտները իր պատասխանատվությամբ օգտագործել և ծախսել:

Արդարադատության համակարգի մեջ հարկ է անդրադառնալ մի այլ սադրի՝ սադրե ամեին կամ սադրե մամալիքին: Նա կրոնական հարցերում համարվում էր շահի ներկայացուցիչը, որը նույնպես ենթարկվում էր սադրե խասսեին և դիվանբեկին: Սադրե ամեն իր ներկայացուցիչները ուներ վիլայեթներում, այս կրոնական ղեկավարները ևս իրենց հերթին ընտրվում էին սադրե խասսեի կողմից: Այսպիսով նկատելի է, որ սեֆյան կենտրոնական իշխանության կողմից խստորեն վերահսկվում էր հաքիմների գործունեությունը, սակայն վալիների նկատմամբ նմանօրինակ հսկողություն չէր կատարվում:

Շրջանների բոլոր հոգևոր ներկայացուցիչները ընտրվում էին սադրե խասսեի և սադրե ամեի կողմից, որոնք ևս իրենց պարտականություններին անցնելուց առաջ պիտի ստանային շահի հավանությունը: Արքունական մողուֆե հողատարածքներին վերահասություն էին տալիս սադրե խասսեն և նրա ներկայացուցիչները, իսկ մնացյալ մողուֆե հողատարածքները վերահսկվում էին սադրե ամեի և նրա ներկայացուցիչների կողմից:

Սադրերը կրոնական կամ դատական պաշտոններում հովանավորվում էին պետականորեն: Մողուֆե հողատարածքներից գոյացած բոլոր եկամուտները բաժանվում էր հոգևոր ղեկավարների միջև, որոնք էլ այդ եկամուտները տնօրինում էին անձնական կամ կրթական նպատակների համար: Քանի որ սադրերը շահի կողմից էին ընտրվում, այդ իսկ պատճառով էլ հաճախ ենթակա էին շահի քմահաճ վերաբերմունքին: Այսպիսով նկատելի է, որ հոգևոր ղեկավարությունը ևս ամբողջությամբ վերահսկվում էր կենտրոնական իշխանության կամ հենց շահի կողմից: Կրոնական, դատական, զինվորական և ֆինանսական կառույցները կենտրոնական կառույցներ էին, որոնք վերջին հաշվով ենթակա էին շահին:

Թագբիրաթ-ալ-մուլուքը մանրամասնորեն ներկայացնում է սադրերի պարտականությունները, ուր կարդում ենք. «Ընդհանուր առմամբ սադրի պաշտոնը

կրողը զբաղվում է հետևյալ հարցերի վերահասության խնդիրներով. հոգևոր հաքիմների և օղաֆի տնօրենների նշանակմամբ, նաև բոլոր սադաթների ղեկավարումը, հոգևոր գիտնականների և ուսուցիչների, շեյխուլիսլամների, փիշնամազների, դատավորների, Ղուրանի գիտականների¹⁷³, հոգևոր դամբարանների պահպանման աշխատողների, դպրոցների, մզկիթների, սրբավայրերի, օղաֆի պարտականություն կրող վեզիրների, նազիրների, մուսթավֆիների և մյուս բոլոր մողուֆաթի աշխատողների, հանգուցյալների լոգանքի և գերեզմանափորների պատասխանատվությունը և այն ինչ, որ վերաբերում է կրոնական և հոգևոր հարցերին մտնում է (էր) սադրերի պարտականությունների շրջանակներում»¹⁷⁴:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի արդարադատության գործունեության եղանակի վերաբերյալ պահպանված վավերագրերից է սեֆյան շահ Սուլթան Հուսեյնի կողմից 1115թ. հրովարտակը, որը վերաբերում է Շիրազի Մանսուրիյե դպրոցի կենտրոնի տնօրինման ժառանգականության հարցին, ուր նաև հանդիպում ենք ժառանգականության օրենքների մի շարք մանրամասնությունների, ինչպես նաև արդարադատության գործունեության համակարգին: Հրովարտակի վիճահարույց խնդրի կապակցությամբ թեև գոյություն ունի կտակ, որը հաստատվել է համաձայն շարրի օրենքների, այնուամենայնիվ հրովարտակի վերջում հակառակ կողմին կրկին իրավունք է վերապահվում, որ թեև հաստատվում է կտակը, սակայն եթե հակառակ կողմը կարողանա նոր փաստարկ ներկայացնել, դատը կվերանայվի, մինչ այդ նախկինից եղած որոշումը մնում է իր ուժի մեջ, ուր նշվում է. «...Այդ պատճառով էլ ֆարսի վեզիրին հրամայեցինք, որ տեղի վստահված անձանց ներկայությամբ հայտարարի, որ վերոնշյալ վայրի ղեկավարումը ինչպես և նախկինում էր, Միրզա սեյիդ Ալի Խանի ժառանգությունն է և համաձայն այս հրամանի Միրզա Մասումը դպրոցի կապակցությամբ որևէ իրավունք չունենալով եթե հակառակը պնդի, այն դեպքում միայն եթե նա այլ փաստեր կարողանա ներկայացնել իր պահանջը հիմնավորելու համար, կարող ենք մեր նախկինում կատարած որոշումը երկրորդ

¹⁷³ حفظ (հոֆազ), այն անհատները, որոնք Ղուրանը անգիր գիտեին հաֆեզե Ղուրան և նրանց խմբին հոֆազ էին կոչում, բառի արաբերեն հոգնակի տեսակն է:

¹⁷⁴ ميرزا سميعا تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 2:

անգամ վերաքննության ենթարկել, իսկ մինչև այդ հրամանը նրանց համար գործադրելի և պարտավորություն համարեն»¹⁷⁵:

Ժամանակաշրջանի արդարադատության եղանակի կապակցությամբ մի այլ վավերագիր է սեֆյան շահ Սուլթան Հուսեյնի կողմից տրված 1118 թ. հրովարտակը: Հրովարտակը Միրզա սեյիդ Ալիի կողմից իր ունեցվածքի նկատմամբ զեղծարարության համար կատարված բողոքին վերահասության և շահի վճռի կապակցությամբ է, որի համար համաձայն եղած կարգի շահը հրամայում է հետաքննել խնդիրը. «... Այդ պատճառով էլ հարգարժան մողարաբ ալ-խաղան դիվան ալայի վեզիր Բանդեհզադեի Ղադիմիին և հարգարժան մուսթովֆիին նշանակեցինք քննելու իրողությունը, որոնք ուսումնասիրելով փաստերը տեղեկացրին, որ վերջինս լսելով նշված հետաքննությունների լուրը, ֆարսից հեռանալով փախստական է դարձել ու թաքնվել: Պարզվել է նաև, որ նշված անձնավորությունը Շիրազում մեծ կարողության և ունեցվածքի տեր է ...»¹⁷⁶:

Արդարադատության համակարգի ղեկավարման կապակցությամբ Լեոն ևս հիշատակել է. «Այստեղ թագավորը, ինչպես հնում, անձամբ վերահասու էր լինում գործերին, հրապարակային ատյաններ էր կազմում դատեր տեսնելու համար: Նույնիսկ պատերազմների ժամանակ, բանակում, եթե, իհարկե, գործողությունները դադարած էին, շահը կանոնավորապես կատարում էր բարձրագույն կարգադրողի և դատավորի դերը»¹⁷⁷:

Իրականում հաքիմներ և նրանց գործակալները արդարադատության հարցերի կապակցությամբ միայն գործակատարներ էին, որոնք հետաքննում և ուսումնասիրում էին դատական հարցերը և արդյունքները շահին փոխանցում: Նշված վավերագրերը, գալիս են հաստատելու այն տեսակետը, որ դատական կառույցը, ամբողջությամբ ենթակա էր շահին, որին էր վերապահված վերջնական վճռի կայացումը:

3-2- Հողատիրություն. Սեֆյան շահերը հզոր իշխանավորներ էին ու թեև կալվածքների ղեկավարելու գործը հանձնել էին իրենց վարչական գործակալներին, սակայն իրենք էին իրականացնում վերահսկողությունը՝ լինելով նաև երկրի ամենից

¹⁷⁵ Իրանի ազգային գրադարանի վավերագրերի ազգային կենտրոնում վավերագիր համար 997-85:

¹⁷⁶ Իրանի ազգային գրադարանի վավերագրերի ազգային կենտրոնում վավերագիր համար 997-63:

¹⁷⁷ Լեո, նույն տեղում, էջ 47:

հզոր հողատերերը: Սեֆյան ժամանակաշրջանում գործել են հողատիրության մի քանի եղանակ: Սեֆյան Իրանի տարածքները բաժանվում էին երեք գլխավոր խմբերի՝ մամալիք, խասսե շարիֆե և մողուֆաթ կամ հոգևոր կառույցների միջոցով ղեկավարվող տարածքները:

Իրանում գոյություն է ունեցել հողատիրության մի այլ տեսակ ևս, որ հայտնի է աղթա անվանմամբ: Հողատիրության այդ տեսակը ընդունված է եղել նախքան սեֆյան հարստության հաստատվելը: Արքունական հողերը հարկերից և տուրքերից ազատված էին, դրանք կարող էին նվիրվել ծառայությունների դիմաց, վերջիններիս կարող էր տրվել անգամ այդ տարածքներին ժառանգաբար տիրանալու իրավունք: Հողատիրության այս տեսակի պարագայում նվիրատվություն ստացած հողատերը ազատվում էր հարկերից և տուրքերից, կոչվում էր աղթա ալ-թամլիք (اقطاع التملیک) կամ աղթա:

Պետրուլևսկին «Իրանի գյուղատնտեսությունը և հողային հարաբերությունները մողոլների դարաշրջանում (13-14-րդ դարեր)» աշխատության մեջ, անդրադառնալով աղթաի զարգացման բոլոր փուլերին, այդ կապակցությամբ հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «... Այն ինչ աղթաի մասին կարելի է ասել այն է, որ աղթան ոչ միայն հարկերից ազատման այլ նաև վարչական անձեռնմխելիության միջոց էր նրանց տերերի համար...»:¹⁷⁸

Հ. Փափագյանը իր «Հողային հարաբերությունները արևելյան Հայաստանում XVI-XVII դարերում» աշխատության մեջ հետևյալ բաժանումն է կատարել սեֆյան Իրանի հողային հարաբերությունների կապակցությամբ: Սեֆյան հարստության գյուղական տնտեսությունները և գյուղերը, որոնցից էին ստանում գյուղատնտեսական արտադրություններ, բաժանվում էին չորս հատվածների՝ պետական կամ դիվանի, խասսեյե շարիֆե, մողուֆաթ և մալիքի կամ արբաբի տարածքների: Հ. Փափագյանը նշում է, որ Արևելյան Հայաստանի տարածքների մեծ մասը դիվանի հողերն էին

¹⁷⁸ ایلیا پاولویچ پطروشفسکی "کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول (قرنهای 13 و 14 میلادی) جلد دوم، انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، تهران، 1344 (Պետրուլևսկի Իլիա Պետրովիչ, Իրանի գյուղատնտեսությունը և հողային հարաբերությունները մողոլների դարաշրջանում (13-14-րդ դդ.), 2-րդ հատոր, Մոսսեսե մոթալեթա վա թահդիդաթե էջթեմահ, Թեհրան, 1344), էջ 71:

կազմում: 17-րդ դարից պահպանված աղբյուրների համաձայն, հողային ունեցվածքի 50 տոկոսը մաս էին կազմում դիվանի հողերին:¹⁷⁹

Հողատիրության¹⁸⁰ երկու այլ տեսակ ևս գործում էր սեփյան ժամանակաշրջանում՝ թիուլ և սոյուրդալ, որոնք իրականում խասսե հողերի օգտագործման երկու եղանակներն էին:

Մեծ տարածում ունեին պայմանական ծառայության հետ կապված հողային սեփականության ձևերը: Դիվանի կամ խասսե հողային ֆոնդերից մեծ բաժին էր տրվում ֆեոդալներին՝ որպես ավատ (թիուլ, սոյուրդալ): Ավատային նվիրատվություններից գլխավոր տեղ էր գրավում թիուլը, որը, ի տարբերություն սոյուրդալի, ժառանգական չէր: Գոյություն ուներ թիուլի երկու տարատեսակ, այն տրվում էր կամ պաշտոնի առիթով՝ պաշտոնավարելու ընթացքում, կամ էլ անձնական արժանիքների համար՝ ցմահ, սակայն առանց հարկային ու դատա-վարչական իմունիտետի իրավունքի:¹⁸¹

Սեփյան հարստության ժամանակաշրջանում վիլայեթների ղեկավարումը հանձնարարված էր հաքիմներին: Նրանք իրենց վստահված շրջանները ղեկավարում էին տիրակալների պես: Շահի կողմից ղեկավարման տրված շրջանների հարկերից էր նաև հաքիմների եկամուտը: Հողատիրության այդ տեսակը կոչվում էր թիուլ:

Թիուլի եկամուտների գլխավոր հատվածը տրամադրվում էր հաքիմներին և նրանց զինվորներին և հաքիմը այդ ուժերին անհրաժեշտության պարագայում զորակոչի էր ենթարկում, իսկ վիլայեթների եկամուտների մի հատվածը տրամադրվում էր շահին՝ նվերների և հարկերի տեսքով: Նրանք նաև իրավասություն ունեին իրենց

¹⁷⁹Փափագյան Հ.Դ., Հողային հարաբերությունները արևելյան Հայաստանում XVI-XVII դարերում, 1972, Երևան, էջ 258 (Ռուս.):

¹⁸⁰ ՀՍՀ հանրագիտարանում սեփյան ժամանակաշրջանի հողատիրության կապակցությամբ նշվում է հետևյալ բացատրությունը. « Հողատիրության իշխող ձևը պարզևական էր սոյուրդալը, որը հարկային իմունիտետի իրավունքով տրվում էր զինվորականությանը, ամիրների թուրքմենական ու քրդական ցեղերի առաջնորդներին և հոգևորականությանը: Սեփյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ սոյուրդալները տրոհվեցին, Երևան եկավ թիուլը: XVI-XVII դդ. Արևելյան Հայաստանում գերիշխող էին հողատիրության 5 հիմնական ձևեր, արքունի, պետական, (դիվանի), մասնատիրական (մուլք), վանքապատկան կամ մզկիթապատկան (վակֆ) և համայնքապատկան հողեր: Պետական հողերը զանազան ավատների (թիուլ, համեսալե ևն) ձևով ծառայության դիմաց տրվում էր պաշտոնյաներին»: (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 6, Երևան, 1980, էջ 531):

¹⁸¹ Դանեղյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 131:

տրամադրված տարածքները ավելի փոքր մասերի բաժանելու կամ ամբողջությամբ հսկելու:¹⁸²

Վիլայեթներում, որոնք հանձնվում էին հաքիմներին և բեկլարբեկներին, նրանք հողերի մի մասը տրամադրում էին խաններին, սուլթաններին կամ բանակին: Ուստի մինչև այնքան ժամանակ, երբ հաքիմները գտնվում էին իրենց պաշտոնի և պատասխանատվության մեջ, նրանց էր վերապահված տնօրինելու իրենց վստահված հողերի իրավունքը: Հողին տիրանալը հիմնված էր մամալիք հողերի նկատմամբ հողագործների և հողատերերի իրավունքի վրա: Այն հողերը, որոնց տիրում էր վերնախավը վարձակալության եղանակով, կամ էլ այն հողերը, որոնք նվիրվում էին որևէ հոգևոր կենտրոնի, հողատիրության բոլոր տեսակներում հողագործները իրենց մշակած հողերին տիրելու իրավունք ունեին, իսկ շահիդ, հաքիմները, մասնավոր հողատերերը կամ հոգևոր կենտրոնները հողագործի արտադրությունից միայն որոշ հատված էին բաժին ստանում: Սակայն հողատիրության բոլոր եղանակներով հանդերձ, երկրի հողերի միակ տեր ու տիրակալը շահին էր:¹⁸³

Առաքել Դավրիժեցու մոտ հանդիպում ենք հողային նվիրատվության վերաբերյալ հետաքրքիր փաստի: Դավիթ կաթողիկոսը, հրաժարվելով կաթողիկոսությունից, մեկնում է Սպահան, դրա համար խնդրելով շահ Աբբաս Ա-ի թույլատվությունը և հրամանը: Շահիդ թույլտվության հետ մեկտեղ նրան նվիրում է մի գյուղ (Ջղախոռ գավառում), «զի կերիցէ զմուտս գեղջն այնմիկ և աղոթեսցէ վասն կենաց թագավորին»: Ամենայն հավանականությամբ այստեղ գործ ունենք թիուլի մի տարբերակի հետ, քանի որ այս նվիրատվության հիմքում ընկած է թիուլի հատուկ պայման, այսինքն՝ հողային հարկի կամ նրա մի մասի (և ոչ՝ հողի ու նրա բնակիչների) պարգևումը: Ըստ որում, թիուլը տրված է ոչ թե զինվորական կամ քաղաքացիական պաշտոնիայի՝ ծառայության համար (ինչպես ընդունված էր), այլ՝ այլակրոն բարձրաստիճան հոգևորականի: Մյուս կողմից, այդ նվիրատվությունը կատարվել է հարկային իմունիտետի շնորհմամբ, մի երևույթ, որ հատուկ է եղել սոյուրդալին:¹⁸⁴

¹⁸² Ann K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, London, 1961, էջ 107:

¹⁸³ نویدی داریوش (Նավիդի Դարիուշ), նշվ. աշխ., էջ 132:

¹⁸⁴ Դանեղյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 132:

Բեկլարբեկներին, խաներին և սուլթաններին վիլայեթի մի բաժինը տրվում էր, որպես վիլայեթի թիուլ:¹⁸⁵ Լամբթոնը բացատրում է. «Թիուլ հասկացությունը ընդգրկում է այն հողերը, որոնք հանձնվել են պետական պաշտոնյաներին իրենց աշխատավարձերի փոխարեն, որոնք երկու տեսակ են: Առաջին՝ այն հողատարածքներն էին, որոնք մշտապես աշխատավարձի փոխարեն տրվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, իսկ մյուսը այն հողերը, որոնք հաշվապահական վարչության կողմից տարեկան եղանակով էր տրամադրվում այդ անձնավորություններին»:¹⁸⁶

Այսպիսով, հիշյալ փաստը դիտվում է իբրև հողային այնպիսի նվիրատվություն, որին բնորոշ են ինչպես թիուլին, այնպես էլ սոյուրդալին հատուկ գծեր: Սա վկայում է սեֆյան շրջանում հողային նվիրատվության զանազան տարբերակների առկայության մասին և գալիս է հավաստելու Ի. Պետրուշևսկու այն միտքը, որ «թիուլը որպես տերիտորիա, որից շնորհվում էր ռենտա-հարկի մի մասը, կարող էր շատ տարբեր հասկացություններ արտահայտել»:¹⁸⁷

Սոյուրդալի կապակցությամբ Ի. Պետրուշևսկու մոտ հանդիպում ենք հետևյալ մեկնաբանության. «...Սոյուրդալը կարելի է ասել, որ աղթայի ավելի կատարելագործված տեսակն է, և նրա հատկությունը կայանում է նրանում, որ սոյուրդալի տերերը բացի այն, որ ազատվում էին հարկերից, վարչականորեն անձեռնմխելի էին և քրեական պատժի ևս չէին ենթարկվում...»:¹⁸⁸

Հողատիրության սոյուրդալ տեսակի մասին Լամբթոնը հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Հողամասից ստացված եկամուտ, որը աշխատավարձի փոխարեն տրվում է որևէ մեկին»:¹⁸⁹ Նախ Սեֆյան ժամանակաշրջանում, ինչպես որ բացատրվեց, սոյուրդալը հենց հողամաս էր, որ տրվում էր աշխատավարձի փոխարեն: Սոյուրդալի նկատմամբ այնուհետև ժառանգականության իրավունք էին ստանում: Գոյություն ունի այն տեսակետը, որ ակկոյունլուների հարստության տապալման պատճառներից մեկը սոյուրդալ տեսակի հողատիրության եղանակն է եղել: Սոյուրդալի տերերը

¹⁸⁵ Lambton, A.K.S, նշվ. աշխ., էջ 28-30:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 116:

¹⁸⁷ Հղվում է ըստ Դանեդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 131-132:

¹⁸⁸ ايليا پاولويچ پطروشفسكى (Պետրուշևսկի Իլիա Պետրովիչ), նշվ. աշխ., էջ 73-74:

¹⁸⁹ Lambton, A.K.S, նշվ. աշխ., էջ 440:

ժառանգական կերպով ազատվում էին հարկերից և տուրքերից և յուրօրինակ անկախություն էին ձեռք բերում իրենց տրամադրված տարածքների նկատմամբ: Իրականում սոյուրդալը տրվում էր որոշակի քանակով բանակի կազմակերպման նպատակով, որպեսզի բանակը մշտապես պատրաստ լիներ պատերազմի համար: Այդ հարցը հաշվի առնելով սեֆյան շահերը իրենց վարչական կառույցի մեջ պետական պաշտոնյաների գործունեության խրախուսման համար սոյուրդալի փոխարեն ընտրեցին հող նվիրելու թիով տեսակը: Սեֆյան ժամանակաշրջանում սոյուրդալը այլևս ո՛չ որպես աշխատավարձի վճարման եղանակ էր կիրառվում և ո՛չ էլ մամալիք հողատարածք էր տրվում որևէ պետական պաշտոնյայի: Մյուս կողմից սոյուրդալ տեսակ հողերի տերերին հաջողվեց ժառանգականության իրավունք ստանալ արքայական հողատարածքների համար:¹⁹⁰

Սոյուրդալի նկատմամբ ժառանգականության իրավունքի մասին է վկայում շահ Սուլթան Հուսեյնը Միրզա Մաջդեդդին-ի սոյուրդալի կապակցությամբ հրովարտակը, որով շահը նրա իրավունքը վերահաստատում է նախապես տրված հրամանի համաձայն և հանձնարարում, որպեսզի համապատասխան մարմինները ենթարկվեն որոշմանը և լրացուցիչ հրաման չպահանջեն: «Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի այս շնորհաշատ և հոգեպարար պահին հաստատենք, որ հանգուցյալ Միրզա Սեյեդի որդի Միրզա Մաջդեդդին Մուհամմեդին է պատկանում բոլոր հին և նոր սոյուրդալները, որոնք պատկանում էին նրա պապին՝ հանգուցյալ Միր Ղիասեդդին Մանսուրին, որի մեջ է մտնում Մանսուրիյե դպրոցը և Դաշթաքի բողան (սրբավայր), որը հանգուցյալի միջոցով կառուցված կենտրոններից էր և գտնվում է Շիրազի շրջանների ենթակայության տակ, որը վաղուց էր հաստատվել և հանձնվել նրան: Ֆարսի հաքիմները, վեզիրները և նրանց ենթակա վեքիլները քալանթարները և ֆարսի մեջ գտնվող բոլուքաթի հսկիչները, որոնք գտնվում են Շիրազի շրջաններում, ոչ մի կերպ նրանցից որևէ պահանջ կամ փաստաթուղթ չպահանջեն: Համաձայն նախապես հաստատված ռաղամի, որը հանձնել էինք նրա հորը, նույնությամբ հաստատում ենք:....Ուստի մեր արքայական բարեհոգության և առատաձեռնության արդյունքում դարձյալ Ղիասեդդին Մանսուրին հանձնում ենք բոլոր սոյուրդալները և

¹⁹⁰ نويدي د اريوش (Նավիդիի Դարիուշ), նշվ. աշխ., էջ 152

նրան պատկանող հին և նոր տարածքները՝ Մանսուրիյե դպրոցը և Դաշթաքի բողան, ինչպես նաև այդ տարածքներում և Մահմուդ Աբադի շրջանում գտնվող բոստանները, խանութները, ֆերմաները, ջրամբարները և անասունները:.... Այդ կապակցությամբ Շիրազի դարոլմուլքի հարգարժան հաքիմները և դիվանի պատասխանատուները պիտի հսկեն, որպեսզի հրամանը ի կատար ածվի, և թող սա ընդունեն որպես խիստ հրաման և իրենց պարտականությունը համարեն ու ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն....»:¹⁹¹

Լամբթոնը այն տեսակետին է, որ սոյուրդալի տերերը պարտադիր կերպով չէին ազատվում հարկերից: Փաստորեն սոյուրդալի տերերը դարձյալ պարտականություն ունեին գլխավոր հարկերը վճարել: Հարկերից ազատվելը միայն վերաբերում էր «Ավարեզե ֆողուադեին»:¹⁹²

Ժառանգականության իրավունքի հաստատման փաստի վերաբերյալ հետաքրքիր է Շահ Աբբաս 2-րդի հրովարտակը, որը վերաբերում է սոյուրդալի հանձնմանը և հաստատում է սոյուրդալի նկատմամբ ժառանգականության իրավունքը, ուր նաև շեշտվում է այն հարցը, որ սոյուրդալի եկամուտներից որոշակի գումար պիտի տրվի, որպես արքունիքին վճարվող ռոսում. «....հետաքրքրվելուց պարզվում է, որ նրա զավակները Համադի բեկի հոր Վադադ բեկի սոյուրդալում նորին մեծության և ազնվափայլ արքայի հրամանով 975թ.-ին հաստատվել է նրանց համար և Համուդի բեկի բոլոր ժառանգներին ևս տրվել է ժառանգելու իրավունք և նրա հոր Ֆաթհի բեկի մահից հետո որոշեցինք, որ սերնդե սերունդ այդ սոյուրդալի բոլոր իրավունքները հանձնվի նրանց Ռոսումի համար երեք ամիս՝ մեկ թուման և հազար երեք հարյուր դինար, որպես արքայական ծախսերի բաժին ամեն տարի վճարել այն սոյուրդալի եկամուտներից, որոնք հանձնվեց վերոնշյալներին....»:¹⁹³

Ժառանգականության վերահաստատման տեսակետից ևս արժէ ծանոթանալ Շահ Սուլթան Հուսյենի կողմից տրված հրովարտակին Սեյդ Ալիխանի ժառանգների տարածքների նկատմամբ իրավունքների վերահաստատման վերաբերյալ. «Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի Սեյեդ Մաջդեդին

¹⁹¹ Հրովարտակ համար 997-87-ը, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

¹⁹² Ավարեզե ֆողուադե (عوارض فوق العاده): Հավելյալ հարկեր և վճարումներ:

¹⁹³ Հրովարտակ համար 997-50-ը, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

Մուհամմեդը և Սեյեդ Մուհամմեդ Ջավադը, որոնք սերում են Սեյիդներից և զավակներն են հանգուցյալ Սեյեդ Ալի խանի, հաստատում ենք, որ մեկ խան և մի քանի խանություններ, որոնք գտնվում են Շիրազի դարոլմարզում, Մանսուրիյե դպրոցին կից, ժառանգաբար պատկանել է նրանց, որը գրավվել է Միրզա Մուհամմեդ Մանսուրիի կողմից: Համաձայն արքայական ռադամի (հրամանի), տարածքները պատկանել են նրանց հորը, այդ կապակցությամբ մեր խնդրանքն է, որ այդ տարածքների ղեկավարումը դարձյալ հանձնվի նրա ժառանգների հսկողությանը, և նրանց խանգարողներ չլինեն »:¹⁹⁴

Մավաթ, էջարեի և վադֆի (վակֆ) հողատարածքները տվյալ ժամանակաշրջանում հողատիրության հաջորդ եղանակներն էին: Մավաթ հողատարածքները գտնվում էին շահի կամ հաքիմների տիրակալության ներքո: Մավաթ հողերին հսկելու կամ տիրանալու իրավունքը տրվում էր շահի կողմից: Շահը ևս մշտապես իրավունք ուներ, որ մավաթ հողերը վերածեր խասսե (արքունական) հողերի: Մավաթ հողերի օգտագործման իրավունքը կատարվում էր պայմանական եղանակով: Տարեկան վարձի վճարման պայմանով մավաթ հողերը վարձակալության էին տրվում իննսունինը տարով:¹⁹⁵

Մողուֆաթ (վակֆ) հողերի նկատմամբ կիրառվող օրենքների դիտանկյունից կարևոր է Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվների մեջ պահպանված հրովարտակը, ուր շահ Թահմասբը հրահանգում է, որ համաձայն շարիաթի օրենքների կտակված հողամասը ժառանգական չի կարող լինել, եթե դա մաս է կազմել մողուֆաթ (վակֆ) հողերին. «....Ինչպես հայտնի է, Ջուղայի շրջանի տարածքները մաս են կազմում մողուֆաթին: Այդ տարածքներում բնակվող և այն շահագործող հայերը վճարում են իրենց համար նշանակված բահրաչենները (հարկերը), սակայն հայերի մահվանից հետո նրանց մուսուլման ազգականները¹⁹⁶, որպես ժառանգներ պահանջում են նրանց օգտագործման ենթակա տարածքները: Համաձայն սրբազան շարիի օրենքների, մողուֆաթ (վակֆ) տարածքները ժառանգության ենթակա չեն, այդ

¹⁹⁴ Հրովարտակ համար 997-57-ը, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

¹⁹⁵ نويدي د اريوش (Նավիդիի Դարիուշ), նշվ. աշխ., էջ 155-156:

¹⁹⁶ Կրոնափոխ եղած ազգականները:

կապակցությամբ նրանք պիտի տեղյակ լինեն և հրաժարվեն բողոքել և հակառակվել շարիաթի որոշումներին....»:¹⁹⁷

Սեֆյան շահերի կողմից կատարված վակֆային զիջումների կապակցությամբ վաղագույն տեղեկություններ են պահպանվել նաև Մատենադարանում պահվող պարսկերեն վավերագրերում: Այդպիսին է սեֆյան շահ Թահմազ Ա-ի 1555թ. հրովարտակը Ագուլիսի Թովմա Առաքյալի վանքի վանահորը ազատելու և վանքապատկան հողերի նկատմամբ նրա կալվածատիրական իրավունքները հաստատելու մասին.

«... Արքայական հրաման եղավ, որպեսզի Օրդուբադի, Ազադ Զիրանի և այլ (վայրերի) դարուղաները, մելիքներն ու քյադխուդաները, հակառակ (սույն) հրամանագրի և ապօրինի կերպով երբեք Ագուլիսի վանքի վանահորից ոչ մի դինար և ոչ մեկ ման բերք չպահանջեն: Ով որ հիշյալ վանքին (պատկանող) հողերում, որտեղ էլ, որ (այդ հողերը) գտնվելիս լինեն, վարուցանք անի, իր բահրաչեն, ըստ կարգի և սովորույթի, հանձնի հիշյալ վանահորը, (իսկ) ինչ որ (նախորդ) տարիներում նրանից ապօրինի կերպով վերցրել են, ապացուցվելուց հետո ետ վերադարձնեն և չհակառակեն: Վերոհիշյալ մահալի վանականները հիշյալ վանահորը հասանելիք տուրքերը հասցնեն նրան: Գրվեց 962 թվականի ջումադի երկրորդ ամսին (1555թ. ապրիլ 23 - մայիս 22)»:¹⁹⁸

Հաստատված հրովարտակները պարբերաբար անհրաժեշտ է եղել նորից վերահաստատման ենթարկել: Շահ Հուսեյնի հրովարտակն այն մասին է, որ Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսը նախկին թագավորների (շահերի) վեց հրովարտակները տանի և ցույց տա, և նրանից խնդրի վերահաստատում: Դրանցից առաջինը Շահ Աբաս Մեծինն է, որում նշվում են «Սուրբ Աթոռի բոլոր ցանովի տարածքները, որը գրված է մահմեդական 1022 թվին, որը կարող ես գտնել գրանցման մատյանում և ... համարով»:¹⁹⁹

¹⁹⁷ Հրովարտակ համար 6.41.2, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

¹⁹⁸ Փափագյան Հ.Դ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, Պրակ առաջին, նշվ. աշխ., վավերագիր 14, էջ 59-60:

¹⁹⁹ Սիմեոն Երևանցի, Զամբռ, էջ 306:

«Շահ Հիւսէյնին ռաղամ, զի Զուղայեցի Աղեքսանդր կաթողիկոսին զվեց ռաղամն առաջնոց թագաւորացն տարեալ ցուցանէ, եւ ի նմանէ զվերահաստատութիւն խնդրէ: Որոց առաջինն է մեծ Շահ-Ապասինն, յորում գրին բոլոր սերմանելի տեղիքն սրբոյ Աթոռոյս, որ գրի ի տաճկաց ՌիՔ թուոջն, զոր գտցես ցուցական եւ ... համարովն»:

Հողատիրական բաժանումները անմիջականորեն կապված էին իշխող հաքիմների և հողագործների միջև եղած տնտեսական հարաբերությունների վրա: Իսկ հողատերերն էլ իրենց հերթին ենթակա էին շահին իրենց իրավունքների հողի նկատմամբ պահպանելու և վերահաստատելու տեսակետից: Ժամանակաշրջանի վավերագրերը բավարար տեղեկություններ են պահպանել ժամանակաշրջանի հողատիրության և այդ գործընթացից բխող տնտեսական գործողություններին: Համեմատելով վավերագրերի պահպանած տվյալները Թագքիրաթում հաղորդվող տեղեկությունների հետ, նկատելի է, որ նրանցում եղած տեղեկությունները հաստատում են Թագքիրաթում հաղորդվող փաստերը, ուր բարձրաստիճան պաշտոնյաների աշխատավարձերի վճարման գումարի մեջ պարտադիր նշվում է նաև, թե յուրաքանչյուրը ինչ չափի թիույ է ստանում: Այս հանգամանքը նաև ապացուցում է, որ թիույի օգտագործումը շարունակվում էր մինչև սեֆյան հարստության անկման ժամանակաշրջանը:

3-3-Հարկահանման գործընթաց. Սեֆյան Իրանի տնտեսական հարաբերությունների համակարգում ամենից կարևոր ոլորտներից են հարկահանումն ու հաքիմների կողմից վճարվող հարկերը:

Սեֆյան պետության մեջ տնտեսական կառույցների մեջ կարևոր դեր էր վերապահված հարկահանման համակարգին: Շահ Աբբաս Ա.-ն վերանայելով երկրի հարկային համակարգը մտցրեց որոշ բարեփոխություններ, որոնք նկատելի կերպով նվազեցրին հարկահանման գործում պետական պաշտոնյաների կամայականությունները, նպաստեցին երկրում տնտեսական գործունեության զարգացմանը: Շահ Աբբաս Ա.-ն նվազեցնելով մաքսային ծառայությունները, նոր նավահանգիստների կառուցմամբ և նրանց ժամանակակից սարքավորումներով օժտելով նպաստեց արտաքին առևտրի զարգացմանը: Նրա ջանքերի շնորհիվ կարգավորվեց երկրի հարկահանման համակարգը, որով պետության բոլոր եկամուտները կենտրոնացվեցին պետական գանձարանում: Յուրաքանչյուր քաղաքում կամ վիլայեթում շահի կողմից նշանակված էր ֆինանսական գործակալ, որոնց պարտականությունը միայն հարկերի գանձումն էր, սակայն նրանք գանձված գումարը տնօրինելու իրավունք չունեին: Այն վիլայեթներում, որում շահը անձնական

հողատարածքներ չունեն, ստանում էր ռոսում կոչվող տուրքեր: Ռոսումը գույքային և նպարային, որոշ պարագաներում գումարի տեսքով գանձվող տուրքեր էին, որոնք գանձվում էին համաձայն վիլայեթների հարստությանը և հնարավորություններին, դրանց մի մասը թանկարժեք իրեր էին, որ որպես նվեր «փիշքաշ» կամ նովրուզի²⁰⁰ առիթներով նվիրվում էին արքունական գանձարանին²⁰¹: Իրականում պետության եկամուտների կարևոր մասը գոյանում էր բնակչությունից գանձվող հարկերի և տուրքերի հաշվին:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում իրագործվում էր հարկահանման նույն համակարգը, ինչ սեֆյան Իրանի ենթակա այլ շրջաններում: XVI–XVIII դդ. թուրքական և պարսկական տիրապետությունների ժամանակաշրջանում, Հայաստանում հարկերն ու տուրքերը գանձվում էին նահանգային և կենտրոնական հարկային մատյաններում նախապես գոյություն ունեցող տվյալների հիման վրա: Հայաստանի տարածքում օտար նվաճողների կողմից զանազան առիթներով սահմանվում էին այլ հարկատեսակներ, մասնավորապես՝ ա) «մալ» կամ «մալիյե» հարկը, որը գանձվում էր եկամտաբեր բոլոր տեսակի սեփականատիրական գույքից (այգիներ, բանջարանոցներ և այլն), բ) «չոբանբեկի» հարկը, որը կանխիկ դրամով գանձվում էր մանր եղջերավոր անասունների դիմաց, գ) «ջիզյա» էր կոչվում այլակրոնության հարկը կամ գլխահարկը, որը գանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս քրիստոնյա տղամարդուց, դ) «բիգար»՝ պարտադիր աշխատանքային պարհակության կատարումն էր ռազմական նշանակության օբյեկտների կառուցման մասով, ե) «սուրսաթներ» էր կոչվում այն հարկը, որը դրվում էր բնակչության վրա ռազմական արշավանքների ժամանակ և, որը հատուցվում էր բացառապես հացահատիկով և այլ մթերքներով, զ) «խիդմաթանե» հարկը, որը գանձվում էր իբրև վարձատրություն այն ծառայության դիմաց, երբ հարկահանները զանազան առիթներով գալիս էին գյուղ և զբաղվում հարկերի ճշտման և գանձման գործերով, է) «փիշքաշ» հարկը, որը ազգաբնակչությունից գանձվում էր որոշակի նվերների տեսքով և այլ հարկեր²⁰²:

²⁰⁰ Պարսկական նոր տարի:

²⁰¹ باستانی پاریزی محمد ابراهیم (Բասթանիե Փարիզի), նշվ. աշխ., էջ 139-164:

²⁰² Հայ Ժողովրդի Պատմություն, Հ. 4, Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 286-287:

Հիշյալ հարկատեսակների թիվը երբեմն գերազանցել էր երեք տասնյակը: Իսկ եթե դրանց ավելացվեն համայնքի ներսում գյուղական ավազների, քեդիսուդանների, մելիքների, ինչպես նաև եկեղեցու կողմից սահմանված հարկերն ու տուրքերը, ապա հարկերի ընդհանուր թվաքանակը գերազանցում էր հիսունը: Ժամանակաշրջանի հարկերից էին բնակչությունից գանձվող անասնահարկը, գլխահարկը, ջրի համար վճարվող հարկերը, ինչպես նաև արհեստավորներից գանձվող հարկերը: Գոյություն ուներ երկրի ճանապարհների օգտագործման համար վճարվող հարկեր:

Առաքել Դավրիժեցին տեղեկություններ է հաղորդում Սեֆյան Իրանի հարկային քաղաքականության վերաբերյալ, նկարագրում է, թե ինչպես նվաճված շրջաններն էին ուղարկվում շահի ներկայացուցիչները, որոնք անմիջապես կազմում էին հարկացուցակներ և դրանց հիման վրա գանձում հարկերը կամ գրանցում գումարները «ի բուն մատեան արքունական դիւանի», որտեղից «անհնար էր եղծանել» գրվածը:²⁰³

Ուշագրավ են Առաքել Դավրիժեցու տեղեկությունները նաև հարկման առանձին տեսակների մասին: Հիշատակվում են այնպիսի տուրքեր, ինչպիսիք են՝ ջիզյան, խարաջը և սուրսաթը, մուլադան և քոդավը, իրավունքը և հասույթը, կոռը, և բաջը: Հեղինակը պատմում է, թե ինչպես և ինչ պարհակներ էին գանձվում ժողովրդից, ինչպես «հարկապահանջութիւն այլազգեաց ծանրացեալ էր ի վերայ քրիստոնեից», նշում հարկերի գանձումը «արտաքոյ նոմոսաց իւրեանց»: Խոսում է այն մասին, թե ինչպիսի դաժանությամբ էին գանձվում հարկերը գաղթեցվածներից, մատնացույց անում հարկերի թեթևացման հազվագյուտ դեպքերը:²⁰⁴

Եսայի Հասան Զալալեանցը իր երկի երրորդ գլխում. «Յաղագս Վրդովման և խանգարման թագաւորութեանն Պարսից» վերնագրի ներքո մանրամասնորեն հիշատակում է մեծ և փոքր գյուղերից և վաճառականներից գանձվող հարկերի չափը, ինչպես նաև նշում հարկերի երկու տեսակ ևս՝ Ապիտուրան և Շահզատի: Հարկահանման եղանակի և հարկերի չափի մասին կարդում ենք. «Եւ ցրուեցան զօրքն ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն, և քանզի յոյժ ծանր էր լուծն և ոչ կարէին տանել, վասն որոյ չարչարէին և կեղեքէին, և ջարդելով առնուին ըստ չափու

²⁰³ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմությանց: Աշխատասիրությամբ Լ.Ա.Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 14:

²⁰⁴ Առաքել Դավրիժեցի, նույն տեղում:

իւրեանց ի յոլովիցն՝ յոլով, և ի փոքունցն՝ փոքր. զի (մեծ) գեղն հարիւր յիսուն, հարիւր, կամ յիսուն թուման. և յոյժ փոքրն յերեսուն և կամ ի քսան թումանէ չէր պակաս: Նոյնպէս ի վաճառականաց, և յամենայն արուեստաւորացն առին: Եւ այսպէս ամի ամի զգլուխսն համարէին, և հարկահանքն եկեալ ճշդիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս եւս կերպիւ հարկս եղին, և անուանեցին զայն Ապիտորան. դարձեալ միւս եւս եղին, և զայն ասացին Շահգատի ախրաջովն, միւս եւս յաւելին, և անուանեցին Շէշ տինար, և զայս երեքպատկեցին»²⁰⁵: Տեղեկությունը կարևոր է նաև այն դիտանկյունից քանի որ հեղինակը հստակ թիվ է նշում հարկերի քանակի մասին շէշ տինար (վեց դինար), որը երեք անգամ ավելանում է:

Երևանի խաների մասին Զաքարիա Քանաքեռցու հաղորդած տեղեկություններն ամփոփելով (որոշներն էլ զուգահեռելով այլ պատմիչների թողածներով)՝ կարելի է արձանագրել, որ վերջիններիս գործունեության դրական կամ բացասական կողմերը մեծամասամբ պայմանավորված են եղել ոչ միայն խանական համակարգի անկատարությամբ, այլև այդ պաշտոնը զբաղեցնող անհատների մարդկային ու գործնական հատկանիշներով: Այստեղ հատկանշական է Ե. Շահագիզի հետևյալ խոսքերը. «Եղել են, ի հարկե, լավ ու վատ խաներ, բայց լավի ու վատի տարբերությունը նրանց ընդհանուր կառավարչության և գործունեության սիստեմի փոփոխության մեջ չի եղել, այլ իրենց հպատակների վերաբերմամբ ունեցած վերաբերմունքի, նրանց բարի ու չար լինելու հատկության, նրանց վարած անգործ ու գործունյա կյանքի եղանակի մեջ»:²⁰⁶ Նշված հանգամանքը կարևորվում է այն նկարագրության ետնախորքում, որ ներկայացնում է Զաքարիա Քանաքեռցին Երևանի խանությունում իրականացված մարդահամարի վերաբերյալ, ինչը նպատակ ուներ թարմացնելու եղած հարկամատյանները՝ հարկատու բնակչության վերահաշվառման և հարկերի բարձրացման միջոցով և որն իրականացվում էր խանական ու կենտրոնական իշխանությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Հարկահանման եղանակի կապակցությամբ Եղիա Կարնեցին իր «Անձկութեան» մեջ նկարագրում է մաքսային իշխանությունների կամայականությունների այսպիսի մի

²⁰⁵ Եսայի Հասան Զալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 15-16:

²⁰⁶ Վիրաբյան Արմեն, XVII դ. Երևանի խաների գործունեությունը Զաքարիա Սարկավագ քանաքեռցու «Պատմագրության» մեջ, Պատմաբանասիրական Հանդես- Երևան 2011,1(186), էջ 155-156:

փաստ. Մոսկվայից վերադառնալու ժամանակ Նիագովա նավահանգստում նրան արգելում են ապրանքները տեղափոխել Շամախի, թե «Ոչ ոք կարէ տանիլ Շամախի իր ինչ, մինչև որ խանի մարդն գայ և կնքէ զամենայն զոգակս վաճառականաց, զի յորժամ որ գնայ քաղաք, գայ խանի տնօրէնն և տեսնու, զի զոր ինչ գտանի զիրս արժանի թագաւորին և կամ վասն խանին, առնուն զնոսա և ապայ թէ մնացեալն տան վաճառականաց»²⁰⁷:

Ջուղայահայության սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին վերաբերող արժանահավատ տեղեկություն է նաև Չամչյանի «Հայոց Պատմություն» աշխատության այն հատվածը, որը վերաբերում է աֆղանների Սպահան կատարած հարձակաման ժամանակաշրջանին վերաբերող մի վկայության. «Իսկ ջուղայեցի հայք՝ որոց բնակուին էր հանդէպ Ասպահանայ, հաւաստի գիտելով՝ թէ 'ի մերձենալ աղուանից անդ՝ յաւարի լինի քաղաք իւրեանց, և ինքեանք մատնին 'ի գերութի, մատուցին աղերս առ թագաւորն և առ նախարարս՝ ժողովել և զինքեանս 'ի քաղաք անդր. բայց նոքա ոչ թողին. զի և ոչ իսկ կայր տեղի բնակուենց 'ի քաղաքի անդ, և ոչ ևս առատութին համբարոյ: Նաև զի մի ոմն 'ի նախարարաց խորհուրդ ետ իւրայոցն այսպիսի ազգ աղուանից ասէ՝ աւազակք են, ազգ անարգ և վայրենի ոչ ցանկան նոքա տիրել քաղաքաց և գաւառաց, այլ՝ յաւարի առնուլ զստացուածս, որպէս և յայլ անգամն արարին, վասնորոյ թերևս զփարթամութին ջուղայեցոց կողոպտելով՝ նովիմբք շատասցին և մեկնեցցին աստի»²⁰⁸: Չամչյանի վկայությունը կարևորվում է այն դիտանկյունից, որ անմիջապես առնչվում է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին այսինքն աֆղանների Իրան կատարած հարձակաման ընթացքում հայության անմխիթար վիճակին, ուր հեղինակը պատկերավոր կերպով ներկայացնում է հայության կացությունը Իրանի պատմության այդ շրջադարձային ժամանակահատվածում:

Հարկահանումը կատարվում էր խիստ եղանակով այնուամենայնիվ պատմության մեջ պահպանվել են նաև հարկահանման ներման հիշատակումներ: Փորձելով ցույց տալ շահի բարեհոգությունը, Մոնշին շահ Աբբասի կողմից հարկերի ներման կապակցությամբ տեղեկացնում է, որ հարկերի համար պարբերաբար նաև զիջումներ

²⁰⁷ Մուշեղյան Եղիա Կարնեցի, Եղիա Կարնեցու «Դիվանը» (Նյութեր Մերձավոր արևելքի և Անդրկովկասի Պատմության), Երևան, Միտք հրատարակչություն, 1968, էջ 16:

²⁰⁸ Չամչյանց Մ., Պատմություն Հայոց, նշվ. աշխ., Գ հատոր, էջ 779-780:

էր կատարվում: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Արքայական բարի կամքի և ցանկության շնորհիվ Իրաք կատարած իր վերջին այցելության ժամանակ հետևյալ կերպ որոշեց, որ շուրջ հարյուր հազար թուման արաղի գումար Աստծու կամքով գյուղացիությունից գանձվող համեսալե (տարեկան) հարկերից զեղչել, քանի որ նրանք (Ժողովուրդը) անկարող են վճարում կատարել»: Իր այս հիշատակման շարունակության մեջ Մոնշին մանրամասնորեն գրում է, որ նշված զիջումը ինչ կարգով էր տեղի ունենալու:²⁰⁹

Շահ Աբբասի կողմից հարկերից ազատման ու հատկապես ջուղայաբնակ հայության նկատմամբ նրա առանձնահատուկ վերաբերմունքի մասին է վկայում Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկչան վանքի մատենադարանում պահպանված հետևյալ հրովարտակը ուր ասվում է. «... այնպես, որ մեր արքայական և դրախտային հրամանի մեջ էինք հրամայել, որպեսզի մայրաքաղաքի բնակիչ ջուղայահայությունից, ինչպես որ նախապես ևս ընդունվել էր մայրաքաղաք Սպահանի համար կատարված և պահանջվող գումարների մեջ, մայրաքաղաքի հայությանը չնեղել և նրանց պահանջ չներկայացնել, իսկ նրանք էլ պիտի աղոթարար լինեն այդ կապակցությամբ, արգելվում է հրամանի գործադրումից հրաժարվելը և հրամայվում է ամենայն բժախնդրությամբ իրականացնել որոշումը...»²¹⁰:

Շահ Սուլթան Հուսեյնի հրովարտակում Միրզա Մաջդեդդինին սոյուրդալի հանձնման և նրանում բնակվող փոքրամասնություններից՝ հայերից և հրեաներից գանձվող գլխահարկի կապակցությամբ նշվում է. «....Թավրիզի նախկին Քալանթարի Միրզա Աբդալմոթալեբի կողմից, համաձայն արքայական փարվանչեի, որ հաստատվել է 1114 թվականի ջամադի ալ-սանի ամսին, որով Թավրիզի նախկին Քալանթարին հանձնարարվում է, որ վեց դինար Ազերբայջանի հայերի գլխահարկից կենսաթոշակի համար վճարվի Միր Աբդալռաշիդ Աբդ ալ-վահաբին, որի մահից հետո տրվում էր նրա վեց զավակներին.....: Ուստի Ազերբայջանի սարքարե ավարեջենիվիսին տեղեկացրին, որ համաձայն են ամենակալ և հզոր արքայի որոշմանը, որ մնացյալ վեց դինարը, որ գանձվում է Ազերբայջանի տարածքի հայերի և հրեաների գլխահարկի

²⁰⁹ اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی (Իսքանդար Բեկ Թորքաման, Թարիխե Ալլամ Արայե Աբասի), նշվ. աշխ., էջ 587:

²¹⁰ Հրովարտակ համար 6.41.22.1, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

հաշվին վճարվեն, որպես Միր Մաշահիրի զավակների և Աբդ ալ-վահաբի սադաթների կենսաթոշակ: Ազերբայջանի հայ և հրեա բնակիչները ևս, համաձայն որոշման, առանց ուշացման պիտի այդ վեց դինարը տրամադրեն նրա զավակներին և Միր Քամալեդինին հավասար կերպով, ինչպես նաև այդ ինն սադաթի և Մուհամմեդ Ամին Քաշանիի համար, և Ազերբայջանի հաքիմները և գործակատարները այդ գումարներից պետք է իրենց ձեռքը կարճ պահեն և այդ օգնությունը հանձնեն նշված սադաթին և ստուգեն, որպեսզի ամեն տարի առանց ուշացման գումարը նրանց հանձնվի.....: Ազերբայջանի հայ և հրեա հասարակությանը հանձնարարվում է, որ այդ վեց դինարից երկու դինար, համաձայն եղած հրամանի, հանձնեն սադաթին, ինչպես նաև հանգուցյալներ Միր Մաշահիրի և Միր Քամալեդինի զավակներին ևս հավասար կերպով բաժանեն և տարեկան վճարում կատարեն Ազերբայջանի հաքիմները և գործակալները ևս որևէ կերպ այդ գումարը իրենց հաշիվների մեջ չբերեն և հետևողական լինեն, որ այդ գումարները կանոնավոր եղանակով տրամադրվի նշած Սադաթին: Գրվեց 1115թ. Շաբան ալ-մասում ամսին»:²¹¹

Գյուղերի տեղական հարկահավաքման մարմիններից ավելի բարձր կանգնած կառույցների համար հարկահավաքման վարչական կառույցը ավելի բարդ էր: Հարկերը պիտի հավաքեին հաքիմները, որոնց գործունեության սահմանը նախապես որոշված էր կենտրոնական իշխանության գործակալների կողմից իրենց տրամադրված ուղեցույցով: Այդ գործակալներն էին վեզիրները, (որոնք համարվում էին ֆինանսական գործակալներ և աշխատում էին մուսթովֆի-ուլ-մամալիքի ուղղակի հսկողության ներքո) և վաղենեվիսը (որը տեղեկատվության պարտականություն ուներ սադրե ազամի հսկողության տակ և գործում էր որպես նրա ներկայացուցիչ: Այս գործիչները աշխատում էին տեղական իշխանություններից (հաքիմներից) անկախ: Յուրաքանչյուր վիլայեթի եկամուտներից նախապես որոշված չափով (դրամական և գույքային եղանակով) հարկեր էին գանձվում և ուղարկվում պետական գանձարան, վիլայեթների եկամուտների մի մասը տրամադրվում էր տեղական իշխաններին, իսկ որոշ հատված տրամադրվում էր տվյալ վիլայեթում տեղակայված զորքի աշխատավարձերի վճարման համար:

²¹¹ Հրովարտակ համար 997-96-ի ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

Մուսթովֆիե դիվանե մամալիքը իր գործակատարների միջոցով հսկում էր հաքիմների կողմից հարկերի հավաքման գործընթացին: Նրա գործակատարները հսկում էին, որ այդ գործընթացը կատարվի համաձայն կենտրոնական իշխանության կողմից որոշված կանոնակարգի: Պետական գաղտնի գործակալների կառույցը ևս հսկում էր հարկերի հավաքման աշխատանքին: Մուսթովֆիե դիվանե մամալիքը ուղղակիորեն ենթարկվում էր սադրե ազամին:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը այդ կապակցությամբ հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Եթե արքունիքին վճարվող հարկերի մեջ որևէ կերպ պակաս կամ խախտում նկատվեր, վեզիրե ազամի կողմից խախտողները կդատապարտվեին: Իսկ եթե որևէ բնակավայրում երկրի և ենթակաների կարգավիճակից ելնելով նրանց նկատմամբ զիջումներ կատարվեր, այդ զիջումները ևս նրանք պիտի գրանցեին դիվանի մատյաններում, այնուհետև հանձնեին վեզիրե ազամին, որն իր հերթին կատարված զիջումները հաստատում ու վերջնական գրանցում էր մատյաններում»:²¹²

Երկրի կենտրոնական կառույցի այդ երկու կառույցների՝ մուսթովֆիե խասսեի և մուսթովֆիե մամալիքի մասին, որոնք զբաղվում էին հարկահավաքման գործունեությամբ և յուրաքանչյուրի մեջ գոյություն ուներ աշխատանքի բաժանում և խիստ աստիճանակարգություն: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում մուսթովֆիե խասսեի աշխատանքի բացատրության կապակցությամբ կարդում ենք. «Վերոնշյալը համարվում է գլխավոր և հարգարժան ամիրներից: Նրա աշխատանքը կայանում է նրանում, որ հավաքագրում է վիլայեթներից և թագավորության ամբողջ տարածքում գանձվող բոլոր հարկերի ցանկերը: Թիուլների համար և բեկլարբեկիությունների, խանությունների, հաքիմների, սուլթանների կողմից վճարվող համեսալենները: Ինչպես նաև վեզիրներին, մուսթովֆիներին, քալանթարներին, գրագիրներին, զինվորականներին տրվող ռոսումների և սոյուրդալների ցուցակագրումը մատյաններում, որոնք ևս անպայման պիտի նրա կնիքով հաստատվեն: Նա է վստահված անձը և դիվանին տրվող հարկերի հաստատման պարտականութիւնը

²¹² میرزا سميعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 6:

" اگر نقصانی و کسری در مالیات دیوان به جهتی از جهات حسابیه به هم رسد که در خدمت وزیر اعظم مودیان حسابیه موجه و محکوم بنمایند به جهت تحصیل دعای خیر و ترفه حال رعایا و آبادی مملکت چنان چه جمع قدیم را جبر و ادعای نقصان را حسابی دانند تعلیقہ تخفیف داده، کتاب دفترخانه دیوان اعلی و خاصه شریفه به تعلیقہ وزیراعظم مستند و به همان شرح در دفاتر خلود ثبت و به نقصان عمل می نمایند."

նրան է հանձնարարվել: Գլխավոր դիվանի գրագիրները նրա հաստատումից հետո միայն կարող են[էին] իրենց աշխատանքը սկսել: Նազիրը, գրասենյակի դարուղեն, օրենք շարադրողները, բացատրողները, հաշվապահները և մնացյալ բոլորը նրան էին ենթարկվում: Նա աշխատողներին վճարում էր կատարում այն գումարներից, որ հանձնում էին սարքարե խասսեի և գանձման պատասխանատուները...»: Իսկ Մուսթովֆիե մամալիքի աշխատանքի և նրա ենթակայության տակ գտնվող աշխատողների մասին ևս նույն գլխում պահպանվել է հետևյալ բացատրությունը. «Գրագիրների աշխատանքին հետևելը և հարցաքննելը նույնպես նրա միջոցով է կատարվում: Իսկ թագավորության տարածքում աշխատող մուսթովֆիները նրա միջոցով էին ընտրվում: Վերոնշյալի մոտ աշխատող գրագիրները՝ ենթարկվում են ավիջահ մուսթովֆի-ուլ-մամալիքին: Հրաման գրողները, որոնք աշխատում են հարգարժան ավիջահի մոտ հինգ հոգի են: Նրանց աշխատանքն է գրի առնել բոլոր թանխահները, համեսալենները, թիուլները, մուաֆիները (հարկերից ազատումները), սոյուրդալները և այլ հարցեր, որոնք նշվում էին այդ տետրերի մեջ...»:²¹³

Մուսթովֆի-ուլ-մամալիքի ենթակայության տակ բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին աշխատում: Մուսթովֆի-ուլ-մամալիքին ենթակա էին նաև երկու պաշտոններ՝ նազիրը և դարուղե դաֆթարը²¹⁴:

Նազիրը արքունական քարտուղարների գլխավորն էր, նա գրանցում և կնիքով հաստատում էր սոյուրդալներից ստացվող բոլոր եկամուտները և կատարված զեղչերը: Նազիրին էին ենթարկվում դիվանի ինն աշխատողներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կատարում էր որոշակի հստակ աշխատանք²¹⁵: Դարուղե դաֆթարի պարտականությունը գրասենյակի աշխատողների աշխատանքների հսկման, նրանց միջև ծագած վեճերի վերահասության, բոլոր հրամանների և տնտեսական գործողությունների

²¹³ در بیان تفصیل شغل عالیجاه مستوفی الممالک: مشارالیه از جمله امراء عظام و شغل و عمل مشارالیه عظیم است و تمامت مالیات دیوانی که در کل ممالک محروسه داد و ستد می شود باید از قرار نسخجاتی که مشارالیه از دفتر نویسد و بعمل هر ولایت دهند مستند خود ساخته از آن قرار بدون زیاد و کم داد و ستد نمایند و تمامت تیولات و همه سالجات بیگلربیگیان و خوانین و سلاطین و رسومات وزراء و مستوفیان و کلانتران و مواجب ارباب قلم و سایر عساکر منصوره و وظایف و سیورغالات و غیرهم و کیفیات دفتری که به مهر مشار الیه رسیده باشد داد و ستد و تنخواه داده میشود و وزراء دیوان اعلی بدون تصدیق مشارالیه از مالیات دیوانی چیزی داد و ستد نمی نمایند و در مالیات دیوانی تصدیق و تجویز مشارالیه مناط اعتبار و اعتمادست....".

²¹⁴ (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 17:

²¹⁵ (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 36:

կնքման, գինվորական ծառայողներին վերաբերող ֆինանսական հարցերի, վեզիրների, վարձակալների և նրանց աշխատանքը վերահսկող գործակալների բոլոր վարչական գործողությունները, ինչպես նաև նրանց կողմից վճարվելիք հարկերի վերահասության հարաբերությունների կարգավորելն էր: Նա իր աշխատանքը ներկայացնում էր մոդարաբ ալ-հազրաթ նազիրե դաֆթարխանեին, որպեսզի նա ևս ներգրավեր իր հաշվառումների մեջ²¹⁶:

Սարքարե խասսե շարիֆեի միջոցով կատարված ծախսերի արձանագրությունները իրականացվում էին վեզիրե բոյութաթ կոչվող պետական բարձրաստիճան պաշտոնյայի միջոցով: Այդ կառույցը զբաղվում էր զանազան տոնակատարությունների, ինչպես նաև խասսե շարիֆեին վերաբերող ծախսերի համար ֆինանսական հնարավորությունների ապահովման գործով: Ֆինանսական մի վարչություն վերահսկում էր ոսկեղենի և գոհարեղենի, ինչպես նաև թանկարժեք մորթեղենի ստացման և գրանցման հարցերով, որոնք գրանցումից հետո կնքվում էին նազիրի կողմից: Մի վարչություն ևս արքունական արհեստանոցների ծախսերի և բոյութաթե սարքարե խասսեի ծախսերի արձանագրելու պարտականությունն ուներ, որը աշխատում էր վեզիրե բոյութաթի հսկողության ներքո²¹⁷: Այս երեք վարչությունները կազմվել էին սարքարե խասսե շարիֆեի գործունեությունը կարգավորելու համար²¹⁸: Ֆինանսական երկու վարչություններ զբաղվում էին բանակի ղուրչիների ֆինանսական հարցերի կարգավորմամբ: Երկու վարչություններում նկատելի է աշխատանքի հստակ բաժանում, նրանցից մեկում, որը աշխատում էր ղուրչիների վեզիրի հսկողության ներքո, զբաղվում էին նրանց աշխատավարձերի վճարման և եկամուտների վատնումը կանխելու համար²¹⁹: Իսկ երկրորդ վարչությունը (որ կարծես թե ենթակա էր նախկին վարչության) զբաղվում էր աշխատավարձերի քանակի, պարգևների, ներկաբացակայության հարցերի քննարկմամբ: Գոյություն ուներ չորս այլ ֆինանսական նմանօրինակ վարչություններ, որոնք բանակի երեք այլ մասնաճյուղերի համար էին աշխատում: Կազմվել էին երկու այլ վարչություններ, որոնք զբաղվում էին արքունական

²¹⁶ ميرزا اسمعيا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 36:

²¹⁷ ميرزا اسمعيا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 34-35:

²¹⁸ Վարչությունների աշխատանքները իրականացվում էին զանազան անուն կրող վեզիրների միջոցով: Վեզիրների աշխատանքի մանրամասնությունը ներկայացվել է սույն ատենախոսության 37-42 էջերում:

²¹⁹ ميرزا اسمعيا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 36-37:

բանակի ֆինանսական հարցերի կարգավորմամբ: Այս վարչությունները ևս նույն պարտականությունները ունեին, ինչ վերոհիշյալները: Արքունական բանակի աշխատավարձերը վճարվում էին արքունական խասսե վիլայեթների կողմից ստացված եկամուտներից²²⁰:

Մի այլ վարչություն զբաղվում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաների զինվորական կոչում չունեցող և արքունիքում աշխատող բեկլարբեկների, հաքիմների, նրանց վերակացուների աշխատավարձերի վճարման հարցերով: Այս վարչությունը աշխատում էր լաշքարնեվիսե դիվանե ալայի հսկողության ներքո²²¹: Մի վարչություն ևս աշխատում էր այդ ուղղությամբ, որը ենթակա էր սարխաթնեվիսե դիվանե ալային²²²:

Բոլոր վարչությունները և կառույցները, համաձայն իրենց պարտականությունների և գործառույթների, բաժանվում էին երկու գլխավոր խմբի: Առաջին՝ այն վարչություններն էին, որոնք զբաղվում էին սարքարե խասսե շարիֆեի համար անհրաժեշտ գույքերի ապահովման և նրանց համար կատարված ծախսերի հաշիվների արձանագրություններով: Երկրորդ՝ այն վարչությունները, որոնք զբաղվում էին կենտրոնական իշխանության և վիլայեթների ֆինանսական հարցերով: Նրանք պարտականություն ունեին հսկել աշխատավարձերի վճարման գործընթացին և այն ամենին, ինչը պետք էր կատարվեր համաձայն սահմանված կարգ ու կանոնի: Զույգ վարչությունների գործունեության գործառույթը մեկ հարցում նույնանում էր, այն է՝ կարգավորել իշխող խավի մեջ հասարակական միջոցներից կուտակված հարստության բաժանման գործընթացը:

Հարկերի հավաքագրման աշխատանքով զբաղվում էր մի վարչություն (բացառությամբ խասսե տարածքների), որը ղեկավարվում էր զաբեթենեվիս կոչվող պաշտոնյայի կողմից: Զաբեթենեվիսը²²³ հողագործական արտադրության բոլոր եկամուտների, ճանապարհների վերահսկումից, ծխախոտի վաճառքից գոյացած եկամուտների, որոնք բոլորն էլ վերաբերվում էին մամալիք մահրուսեին (արքունական տարածքներին), ինչպես նաև դիվանի աշխատողների գործունեության կազմակերպման և հսկման պատասխանատուն էր: Մի վարչություն ևս՝ սահեթթովչիե

²²⁰ میرزا اسمیعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 37-40:

²²¹ میرزا اسمیعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 40-41:

²²² میرزا اسمیعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 41:

²²³ میرزا اسمیعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 41-42:

դիվանե ալան²²⁴ զբաղվում էր ստուգման աշխատանքով և հսկում էր այդ բոլոր վարչությունների դիվանների գործունեությունը:

Արքունական արհեստանոցները (բույութաթը) արտադրում էին բոլոր այն ապրանքատեսակները, որոնք օգտագործվում էին արքունիքում:

Փաստորեն պետական կենտրոնական վարչական ուռճացված կառույցի տնտեսական գործառույթը հիմնականում ուղղված էր եկամուտների հավաքագրման, բաժանման և սպառման կազմակերպման մեջ: Վերը նշված բոլոր վարչությունների և կառույցների գործունեության մանրամասնությունների կապակցությամբ մանրակրկիտ տեղեկություններ են պահպանվել Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը և Դասթուր-ալ-մուլուքը:

XVII դարի երկրորդ կեսի ընթացքում Երևանի բեկլարբեկիության մեջ իրար հերթափոխեցին 13 խան և ամեն անգամ փոփոխությունը տեղի էր ունեցել պաշտոնանկության կարգով: Խանի պաշտոնը տրվում էր մեծ կաշառքների դիմաց: Իսկ պաշտոնանկությունը նպատակահարմար էր մանավանդ ֆինանսական ճգնաժամը թուլացնելու տեսակետից, քանի որ ուռճացած պաշտոնակալների հեռացման հետ հաճախ կապակցվում էր նրանց գույքի բռնագրավումը: XVII վերջին քառորդում սաստիկ ծանրանում են իրանահապատակ հայությունից գանձվող հարկերը: 1699թ. անցկացված աշխարհագրից հետո մտցվում են նոր հարկեր և բարձրացվում հների չափերը:²²⁵

Սեֆյան ժամանակաշրջանի հարկահանման և հատկապես իրանահայությունից կատարված հարկահանումների կապակցությամբ արժեքավոր փաստեր են Նոր Զուլայի Սուրբ Ամենափրկչյան վանքի մատենադարանում պահպանված վավերագրերը, որոնք վերաբերվում են ժամանակաշրջանի հարկերին և մասնավորապես հայության կողմից վճարվող հարկերի տեսակներին ու քանակին: Առաջին վավերագիրը²²⁶ շահ Աբբաս Բ.-ի կողմից հղված հրովարտակն է Նոր Զուլայի հայկական եկեղեցիներից տարեկան 424 թուման տուրք գանձելու, երկրորդը՝ շահ

²²⁴ میرزا اسمیاء تذكره الملوك, (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 42-43:

²²⁵ Եսայի Հասան-Ջալալեան, Պատմություն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից դիպելոց յաշխարհի Աղուանից, Շուշի, 1839, էջ 19: Կոստիկյան Քրիստինե, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտակներ. Պրակ երրորդ(1652-1731), Երևան 2005, էջ 9-10:

²²⁶ Հրովարտակ համար 6.41.65.1, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

Սուլեյմանի հրովարտակը Նոր Զուլայի հայությունից 50 թուման հարկ գանձելու²²⁷, իսկ երրորդը՝ նույնպես շահ Սուլեյմանի հրովարտակը²²⁸ Զուլայի դարուղի համար 50 թուման գանձելու կապակցությամբ: Նշված հրովարտակները կարևոր են ո՛չ միայն այն դիտանկյունից, որ արձանագրում են Ն. Զուլայից և շրջակա հայկական համայնքից գանձվող հարկերի գումարի չափերը, այլ նաև այն առումով, որ նրանց մեջ նշվում են վարչական այն գործընթացները, որոնց արդյունքում գանձվելիք հարկերը պիտի հանձնվեն արքունական դիվանին: Նմանօրինակ բացատրություն առկա է նշված առաջին հրովարտակի մեջ. «.... Որոշման համաձայն այդ շրջանի եկեղեցիների հարկերը պիտի գանձվեն և հանձնվեն սահեքջամե խազանեդարե ամերեին, որն իր հերթին վճարման ստացականը պիտի հանձնի մուսթովֆիե սարքարե խասսե շարիֆեին, սա էլ իր հերթին Զուլայի քահանաներից գանձված գումարների ստացականը հանձնելու է սահեքջամե խազանե ամերեին....»: Մատնանշված հրովարտակները, որոնք վերաբերվում են շահ Սուլեյմանի ժամանակաշրջանին, ժամանակագրական առումով գրվել են յոթ տարի տարբերությամբ²²⁹, որից պարզվում է, որ այդ տարիների ընթացքում Նոր Զուլայից գանձվող հարկերի չափաքանակը փոփոխության չէր ենթարկվել: Հարկ է մատնանշել, որ նշված 424 և 50 թուման գումարները տվյալ ժամանակաշրջանի համար պատկառելի թիվ էր:

Նոր Զուլայի վավերագրերի շարքում հանդիպում ենք շահ Սուլթան Հուսեյնի կողմից դարձյալ հարկերի գանձման կապակցությամբ տրված մի այլ հրովարտակի, որով շահ Սուլեյմանից հետո սեֆյան գահին նստած շահ Սուլթան Հուսեյնը Նոր Զուլայից գանձվելիք հարկերի չափը նույնությամբ պահպանում է: Հրովարտակի մեջ նշվում է. «Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի մայրաքաղաք Սպահանի Զուլայի հայության քալանթարը և գյուղապետները տեղեկացված լինեն արքայական ռաղամ-ին (որոշմանը), որ հայկական թաղամասերի գլխահարկի համար պիտի 50 թուման վճարեն....»²³⁰:

²²⁷ Հրովարտակ համար 6.41.69.1, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

²²⁸ Հրովարտակ համար 6.41.74.1, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

²²⁹ Հրովարտակ համար 6.41.69.1 և հրովարտակ համար 6.41.74.1, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

²³⁰ Հրովարտակ համար 6.41.88.1, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

Ժամանակաշրջանի վավերագրերում և պատմողական աղբյուրներում հաճախ հանդիպում ենք հակասական հիշատակումների հայ ժողովրդից կատարված հարկահանման եղանակների խստության, ինչպես նաև ժողովրդի կողմից կատարված դիմումներին ընդառաջելու, կամ եկեղեցու հարկերի գիշման վերաբերյալ:

Սեֆյան իշխանավորների հայության նկատմամբ վերաբերմունքն ու տրամադրվածությունը հիմնականում պայմանավորված էր Սեֆյան պետության արտաքին ու ներքին կայունության հանգամանքներով: Իրանական պետության սահմանային նահանգներում հարկային բեռի ծանրության դեմ դժգոհությունների աճի պայմաններում, կենտրոնական իշխանությունները փորձում էին որոշ զիջումների գնով մեղմել հակասություններն ու դժգոհությունները, որի մասին է խոսում ստորև բերվող հրովարտակը: Շահ Սուլթան Հուսեյնը (1119-1707թ.) եկեղեցիների հարկերի ո՛չ թե գանձման, այլ զիջման կապակցությամբ է հայտարարություն տարածել, ուր նշվում է «....Հին Ջուլայի հոգևոր առաջնորդից, քահանաններից և գյուղապետներից գանձվող գումարների (հարկերի) կապակցությամբ, որոնք համաձայն ռաղամի որոշվել էր գանձել, եկեղեցիներից զիջում և զեղջ կատարվի և հաստատում ենք, որ ոչ մի կերպ այն գումարները, որոնք պիտի գանձվեին առաջնորդից, քահանաններից, գյուղապետներից և Ջուլայի ենթակա եկեղեցիներից չգանձել և նեղություն չպատճառել վերոնշյալներին ու հեռու մնալ նրանցից ...»:²³¹

Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու «Պատմությունը» հիմնականում վերաբերվում է աֆղանների հարձակումից հետո տեղի ունեցած դեպքերին, որը իրականում ժամանակակից է Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի հետ և արտացոլում է այն իրավիճակը, որի մեջ հայտնվել էր կաթողիկոսարանը: Հեղինակը հիշատակում է հարկերի ծանր լինելու և կաթողիկոսարանը կառավարելու նեղությունների մասին: Նա իր գրքի ութերորդ գլխում նշում է. «...Յետ այսորիկ սկսայ մտախոհ լինիլ և յամենայն զօրութէնէ ջանալ և արիանալ վասն մեծի, և զի անձանօթ գոլով իմ երկիր, և մարդկանց, և միաբանից, և ամենայն ելից և մտից և արարողութեան և վասն պակասութեան փողից, որս ոչ գոյր ամենևին: Իսկ վանից ծախքն՝ բազում և անթիւ: Յոյժ վշտալի, տառապէի, բայց ողորմածն Աստուած խնամէր և ստածէր. Երբեմն ի

²³¹ Հրովարտակ համար 6.41.85.1, ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս հավելվածների բաժնում:

հողոյ արդեանց վաճառելով և երբեմն ողորմություն ի եկողաց օգնութիւն հասանելով և երբեմն փոխ առնելով: Մինչ զի ԻՌ(20000) ղուռուշ մինչև ցայսօր պարտք արարեալ եմ: Եւ այսպես տանջանօք և խղճութեամբ կառավարեցի զսուրբ Աթոռն»:²³²

Հայ ռայաթներից գանձվող գլխահարկը և տարիների ընթացքում նրա վրա բարդվող վերագիր գումարներն ու տոկոսները («թաֆավութ» և «ֆար»- تفاو ت و فرع) բավական խոշոր գումար էին կազմում և նշանակալից տեղ էին գրավում պետության ֆինանսների մեջ: Շատ հաճախ որոշ գյուղերից ստացվող գլխահարկը կազմում էր նույն գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի կեսից ավելին:²³³

Շիաների մոտ վաղուց գոյություն ուներ, այսպես կոչված Իմամ-Ջաֆարի օրենքը, ըստ որի զիմմի ռայաթների մուսուլման դարձած ազգականները իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքն ամբողջապես գրավելու և նրանց իսպառ զրկելու ժառանգության իրավունքից:²³⁴ Այսպիսով, տնտեսական այլ լծակների կողքին, «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը կարևոր դեր էր խաղում հայ բնակչության հարկադրական մահմեդականացման գործում:²³⁵

Համաձայն շարիաթական օրենքի՝ բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը, որոնք վճարում էին հատուկ գլխահարկ կամ ջիզյա, իրավունք ունեին ազատորեն իրենց կրոնը դավանելու: Այդպիսի ժողովուրդներն ու համայնքները կոչվում էին «ջիզյե գոզար»- جزيه گذار («ջիզյա հատուցող»), կամ «զիմմի» («պարտապան») ժողովուրդներ կամ համայնքներ: 16-18-րդ դարերում հրապարակված գերագույն «Դիվան-ալ-սադարաթի» ինչպես նաև շեյխ-ուլ-իսլամների ու մուֆթիների ֆեթվաներում, որոնք մեծ մասամբ հաստատված են ժամանակի շահերի կողմից արված ֆերմաններով, բազմիցս շեշտված է, որ «կանոնավոր կերպով ջիզյա հատուցող հայերին ոչ ոք իրավունք չունի ստիպելու, որ քրիստոնեական հավատքը թողնեն և մահմեդականություն ընդունեն»:²³⁶

²³² Աբրահամ Կրետացի , Պատմություն, էջ 46-47:

²³³ Փափագյան Հ.Դ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, No. 3, Երևան, 1956, էջ 87:

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 87-88:

²³⁵ Կարապետյան Մ. Մ., Իմամ Ջաֆարի օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII դարեր), Պատմաբանասիրական հանդես, No. 1(120), Երևան 1988, էջ 221:

²³⁶ Փափագյան Հ.Դ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, նշվ. աշխ., էջ 86-87:

Հայաստանի ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելյան մասերում էթնոգավանական իրադրության վրա զգալիորեն մեծ էր օտար տիրապետողների կողմից վարվող տնտեսական քաղաքականության ազդեցությունը: Հայ բնակչության ոչ բռնի եղանակով մահմեդականացման ընթացքը իրականացվում էր տնտեսական լծակների մի ամբողջ համակարգի օգնությամբ:²³⁷

Հայ ազգաբնակչության ասիմիլիացիան օբյեկտիվորեն չէր բխում պետության շահերից, որովհետև այդպիսով պետությունը զրկվում էր բավական շոշափելի եկամուտի աղբյուրից: Սակայն շնորհիվ այն բանի, որ պետության օրենսդրական ֆունկցիաները գտնվում էին այդ հարցում անմիջապես շահագրգռված մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականության ձեռքում, վերջիններիս հաջողվում էր իրենց կողմից հրապարակվող ֆեթվաներով անցկացնել մի շարք օրենսդրական միջոցառումներ և հայ ազգաբնակչության որոշ խավի մեջ զգալի հունձ կատարել՝ կանգնեցնելով նրանց հավատափոխության ուղու վրա:²³⁸

Շահ Սուլեյմանի 1680թ. հրովարտակով Չուխուր-Սա'դի կառավարիչին հրահանգվում է քննել այնտեղի նախկին կառավարիչ Սաֆի Ղուլի խանի օրոք Մայր Աթոռից խլված կալվածքների հարցը և վերականգնել նրա ոտնահարված իրավունքները. «Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի Չուխուր-Սա'դի բարձրաստիճան բեկլարբեկը, ամենալուսավոր շարի անդամների ներկայությամբ պարզելով իրողությունը, գործադրի այն, ինչ սրբազնագույն շարի համաձայն, նկարագրվող դեպքերի վերաբերյալ կորոշի, ոտնահարված իրավունքները վերականգնել այնպես, որ ապօրինի յուրացում տեղի չունենա: Եվ թող այն իրենց պարտականությունը համարեն: Գրվեց 1091թ. ռամազան ամսին»:²³⁹

Սիմեոն Երևանցին իր հանրահայտ Ջամբռ աշխատության մեջ հիշատակել է բազմաթիվ օրինակներ, որոնք կապվում են հարկահանման հետ, սակայն վարը բերված Շահ Սուլեյմանի հրովարտակը ուշագրավ է այն առումով, որ նույնիսկ կրոնափոխ լինելու պարագայում էլ նրանք իրենց ազգականների ունեցվածքից որևէ պահանջ չէին կարող ունենալ: Հրովարտակում նշվում է՝ համաձայն քանաքեռցիների

²³⁷ Կարապետյան Մ. Մ., Իմամ Զաֆարի օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII դարեր), էջ 219:

²³⁸ Փափազյան Հ.Դ., նույն տեղում:

²³⁹ Կոստիկյան Քրիստինե, «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները», վավերագիր 46, էջ 109:

խնդրագրի, թե՛ «Ուլքեր որ հայերից դառնում են մեր հավատքին, այլևս չեն կարող իրենց ազգականներից ինչ-որ ունեցվածք պահանջել, այլև վեճ հարուցել»: Գրում է նաև Երևանի իշխող Սեֆի ղուլի խանին հրաման, որպեսզի թույլ չտա (նման բան անելու), մահմեդական 1077 թվին, կարող ես գտնել գրանցման մատյանում և ... համարով:²⁴⁰

Հ. Փափագյանը անդրադարձել է մի վավերագրի, ուր գրվում է հարկերից հայ հոգևորականության մուաֆույայան խնդրի մասին. «Հայ հոգևորականության մուաֆույայանը, հայ եկեղեցու իրավունքներին, հայերից գանձվող գլխահարկի և մյուս հարկերի չափերին և ընդհանրապես հայ համայնքի իրավական վիճակին վերաբերվող, իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդին վերագրված, պայմանագիրը և նրա հաստատությունը 1583թ. Ոստանի հաքիմ Կարախան բեկի օրոք, Գրիգորիս Աղթամարցու նախաձեռնությամբ: Հանուն ողորմած և գթասիրտ Աստծու. Մարգարեներից գլխավորի՝ սուրբ և ընտրյալ Մուհամմեդի կողմից,-թող աստված օրհնի և պահպանի նրան, տրված այս սրբազան և ամենազոր գրության պատճառը հետևյալն է: Հայ համայնքի քահանաների, ռայիսների և նրանց ենթակա մարդկանց նկատմամբ բարեգործություն կատարվեց և ընդունվեց ու որոշվեց, որպեսզի ամանի պայմանով ջիզյա հաստատվի և պատերազմը վերանա»:²⁴¹

Ինչպես դժվար չէ նկատել մեջ բերված մի քանի փաստերից, կրոնական անհանդուրժողականության և բռնի ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը անմիջականորեն անդրադառնում էր հայ ռայաթների տնտեսական կյանքին և շոշափում նրանց համար կենսական նշանակություն ունեցող տնտեսական խնդիրները:²⁴² Սակայն նաև պատահում էին դեպքեր, որ ենթակա հայ ռայաթների նկատմամբ երկրի ղեկավարության կողմից որոշակի զիճումներ էր կատարվում:

3-4- Առևտուրը. Սեֆյան հարստության օրոք զարգացան Արևմուտքի հետ քաղաքական և առևտրական հարաբերությունները: Պորտուգալացիները և

²⁴⁰ Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 300: Շահ Սուլեյմանին ռաղամ, զոր գրէ ըստ արզայի քանաքեռցուց թամպէի թէ՛ ի հայոց ոմանք, որք ի յօրէնս մեր դառնան, այլ ոչ կարեն յազգականաց իրեանց զինչս խնդրել եւ կամ դաւ յարուցանել: Գրէ եւ Երեւանու իշխօղ Սէֆի-ղուլի խանին պատուէր, զի մի թողուցու, ի Ռ-Հէ թօին տաճկաց: Գիտ ցուցական եւ ... համարովն:

²⁴¹ Փափագյան Հ.Դ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականեր, Պրակ առաջին, Վավերագիր 21, նշվ. աշխ., էջ 69:

²⁴² Փափագյան Հ.Դ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, նշվ. աշխ., էջ 95:

անգլիացիները դեպի Հնդկաստան և Ասիայի հարավ արևելյան շրջաններ շահավետ ճանապարհները պահպանելու նպատակով Պարսից ծոցի սահմանների մոտ հիմնեցին առևտրային կենտրոններ:²⁴³ Շահ Աբբաս Ա-ն գիտակցում էր, որ առևտուրը հնարավոր էր զարգացնել օտար երկրների, ի մասնավորի՝ եվրոպական երկրների, հետ լավ հարաբերությունների ձևավորման շրջանակներում: Նա աշխատում էր, ապահովել Իրանից ինչպես նաև Չինաստանից և Հնդկաստանից Իրանի սահմաններով դեպի եվրոպական երկրներ արտահանվող ապրանքների անվտանգությունը:²⁴⁴ Շահ Աբբասը օտարերկրյա երկրների ներկայացուցիչներին կրոնական ազատություն շնորհելով՝ կարողանում էր տնտեսական բնագավառում նրանցից բազմաթիվ օգուտներ ստանալ:²⁴⁵ Շահ Աբբաս Ա-ին ծանոթ էր այն իրականությունը, որ ուժեղ եւ արդյունավետ տնտեսությանը կարելի է հասնել առևտրի զարգացման միջոցով: Պետության եկամուտը կախված է դրանից, առանց համապատասխան եկամուտի հնարավոր չէր հասնել նույնիսկ փոքր հաջողության:²⁴⁶

Երկրում առևտրական ճանապարհների միջև քարավանատների ցանցի ընդլայնումը, ստրատեգիական նշանակություն ունեցող վայրերում և գետերի վրա կամուրջների կառուցումը, Գիլանի, Մազանդարանի և երկրի կենտրոնական անապատային շրջաններում ճանապարհների իրավիճակի բարելավումը, արևելյան տիպի շուկաների (բազարների) կառուցումը, որոնց մնացորդները դեռ կարելի է տեսնել Սպահանում, առևտրի զարգացման համար սեֆյան շահերի կողմից կատարված աշխատանքների արդյունքի վկայություն կարելի է համարել: Մյուս կողմից նաև այն հսկողությունը, որ գոյություն ուներ այդ շուկաներում ապարանքների գնի և որակի պահպանման համար, ինչպես նաև ճանապարհների հսկողության ռահդարների միջոցով կատարվող գործունեությունը, նրանց կողմից գանձվող ճանապարհների հարկերը մի կողմից եկամուտի աղբյուր էին պետության համար և մյուս կողմից նպաստում էին, որ տարանցիկ ճանապարհները առավել անցանելի և ապահով լինեն

²⁴³ سیوری راجر (Սիուրի Ռաջեր), նշվ. աշխ., էջ 322-323:

²⁴⁴ باستانی پاریزی (Բասթանի Փարիզի), նշվ. աշխ., էջ 112:

²⁴⁵ تاریخ صفویه /خلیلی نسیم, (Խալիլի Նասիմ, Թարիխե Սաֆավիյե), նշվ. աշխ., էջ 85:

²⁴⁶ Blow David, Shah Abbas (The Ruthless king who became an Iranian Legend), էջ 209:

քարավանների համար: Այս բոլորը միասին վերցրած նպաստեցին առևտրի զարգացմանը սեֆյան Իրանի համակարգում:²⁴⁷

Ռահդարների աշխատանքը հաջողված հնարք էր, որ Իրանը դարձրել էր հայտնի իր անվտանգ ճանապարհների շնորհիվ: Նրանց գինված պահակախումբը տեղակայված էր ճանապարհների երկայնքով: Ռահդարները իրենց կատարած ծառայության համար համեստ գումար ստանալով՝ առևտրականներին եւ ճանապարհորդներին պաշտպանում էին գողերից և ավազակներից: Ցանկացած ճանապարհորդ կամ վաճառական, ում ապրանքը գողացել էին, եթե դրանք չվերադարձվեին չորս ամիս եւ տասը օրվա ընթացքում, իրավունք ուներ փոխհատուցում ստանալ տեղական մարզպետից (հաքիմներից):²⁴⁸ Թե որքան կարևոր եկամտի աղբյուրներ էին ռահդարխանները, այդ պետք է եզրակացնել նաև այն փաստից, որ շատ հաճախ դրանք կապալով տրվում էին մասնավոր մարդկանց, որոնք մանավանդ որոշ գումար մուծում էին պետական գանձարանը և իրավունք ստանում մեկ լրիվ տարի տվյալ ռահդարխանի եկամուտը գանձելու:²⁴⁹

Սեֆյան շահերը և նրանց գործակալները ուղղակի միջամուխ էին առևտրի ասպարեզում: Գործնականում 16-րդ դարից սեֆյան թագավորները և մասնավորապես շահ Աբբաս Ա-ն մետաքսի առևտրի մենաշնորհն իր ձեռքն էր վերցրել:²⁵⁰ Թեև մետաքսի առևտրի կարգավորելը երկրի ներսում հեշտ էր, սակայն երկրից դուրս բազմաթիվ խոչընդոտներ պիտի հարթվեր: Սեֆյան պետությունը իր կազմավորման սկզբնական ժամանակներից այդ հարցի լուծման համար, ստիպված էր պայքարել Օսմանյան կայսրության հետ, քանի որ նրանք արդեն վաղուց երկաթե ձեռքերով տիրացել էին ապրանքափոխադրության բոլոր ճանապարհներին և իրենց հսկողության տակ էին առել դեպի արևմուտք գնացող քարավանների ճանապարհները: Նրանք ձգտում էին իրենց հայացքը թեքել դեպի արևելք, որպեսզի

²⁴⁷ پيتر جکسون / لورنس لاکهارت، تاريخ ايران کمبریج (Փիթեր Ջաքսոն/ Լորանս Լաքհարթ, Թարիխե Իրան Քամբրիջ), նշվ. աշխ., էջ 339-340:

²⁴⁸ Floor, The Economy of Safavid Persia, նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁴⁹ Հայ Ժողովրդի Պատմություն, 4-րդ հատոր, նշվ. աշխ., էջ 257:

²⁵⁰ نویدی داریوش (Նավիդի Դարիուշ), նշվ. աշխ., էջ 9-10:

տիրանային տարածաշրջանի մետաքսի առևտրին, որը համարվում էր ժամանակաշրջանի փափուկ ոսկին:²⁵¹

Նոր Զուլան իր կազմավորման նախնական շրջանից մի շարք արտոնություններ էր ստացել շահ Աբբասի կողմից: Նշված արտոնությունները ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական և իրավական էին, այլ նաև ազգային, կրոնական, որը օգնում էր նրանց այդ ասպարեզներում զարգանալ, երևույթը իր էությամբ զարմանալի էր, նաև՝ նորույթ նման իսլամական և կրոնական ուսմունքի հիմունքներով ղեկավարվող երկրի համար: Շահը Զուլայի բնակիչներին հատկացրել էր բոլոր այն արտոնությունները, որոնք վերաբերում են խասսե համարվող դասակարգին: Հայ առևտրականները ճանաչվեցին, որպես խասսե շարիֆեի առևտրականներ, որով օգտվում էին շահի անձնական առևտրականների իրավունքներից:²⁵²

Կոստանդին Զուլայեցու ջանքերով Նոր Զուլայում հիմնադրվեց առևտրի դպրոց, որն իր գործունեության ընթացքում ունեցավ ավելի քան 250 շրջանավարտ: Ապագա առևտրականները այնտեղ սովորում էին հանրահաշիվ, գիր, գրականություն և խորհուրդներ առևտրականների համար առարկաները:²⁵³

Առևտուրը իրանում ինչպես այլ պետություններում բաղկացած է ներքին և արտաքին հատվածներից: Երկրի ներքին առևտուրը գտնվում էր իրանցիների և հրեաների, իսկ արտաքին առևտուրը ամբողջությամբ գտնվում է հայերի ձեռքում: Այդ կապակցությամբ Թավերնիեն հիշատակում է. «Նրանք շահի գործակատարների դերում են երկրի արքունիքում և զբաղվում են մետաքսի առևտրով»:²⁵⁴

Դելավալեն ևս նշում է. «Ժամանակաշրջանի քրիստոնեական փոքրամասնություններն էին ասորիները, վրացիները և հայերը, վերջիններս թվով ավելի շատ են, որոնք հաստատվել են Սպահանում: Հայերը սովորաբար առևտրականներ են և մեծ կարողության տեր, երկրի առևտուրը և հատկապես թուրքերի հետ եղած առևտուրը իրենց ձեռքն են վերցրել»:²⁵⁵

²⁵¹ Բայբուրդյան Վ., Հայ վաճառականությունը 17-րդ դարում, նշվ. աշխ., էջ 23:

²⁵² Նույն տեղում, էջ էջ 37:

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 73-74:

²⁵⁴ سفرنامه تاورنيه (Սաֆարնամե Թավերնիե), նշվ. աշխ., էջ 265:

²⁵⁵ سفرنامه پيترو دلاواله (Սաֆարնամե Փիեթրոդելավալե), նշվ. աշխ., էջ 41:

Ամենից կարևոր արտահանվող արտադրանքը մետաքսն էր: 17-րդ դարից պահպանված տվյալների համաձայն մետաքսի առևտրի մենաշնորհը գտնվում էր շահի ձեռքում:²⁵⁶ Հայ առևտրականները, որոնք օժանդակում էին շահին առևտրի հարցում, շատ մեծ հարստություն էին կարողացել կուտակել: Օրինակի համար Պետրոս անունով մի հայ առևտրական ժառանգություն էր թողել 40,000 թումանի գումար և ոսկյա ու արծաթյա իրերով լեցուն մի բնակարան:²⁵⁷ Համաձայն պահպանված տեղեկությունների, երկրի վեզիրն ազամը տարեկան շուրջ 20-30 հազար թուման եկամուտ ուներ, այսպիսով կարելի է տեսնել եկամուտների տարբերության հարաբերակցությունը: Հարկ է հիշատակել այն փաստը, որ թվով քիչ առևտրականներ կարող էին Պետրոսի նման հարստություն կուտակել:

Գոյություն ուներ մի այլ հանգամանք ևս քրիստոնյաների առևտրական հաջողությունների տրամաբանության մեջ: Աշխատանք ընտրելու համար նրանք սահմանափակումներ ունեին և հաճախ խոչընդոտների էին հանդիպում սեփականություն ձեռք բերելու խնդրում: Մուսուլմանական գյուղերի գնումը քրիստոնյաների կողմից մուսուլման գյուղացու համար անընդունելի էր: Աշխատանք ունենալու սահմանափակ իրավիճակից ելնելով՝ քրիստոնյաները սկսեցին զբաղվել առևտրական գործերով: Քրիստոնյա առևտրականները նույնպես ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանության որդեգրած տնտեսական հսկողության և վերաքննությանը: Սակայն դա ուներ իր որոշակի պատճառները, որոնցից կարելի է հիշատակել տվյալ ժամանակներում քրիստոնյաների նկատմամբ մուսուլմանների կրոնական նախապաշարումները, որով ավելի մեծ հնարավորություններ էր ստեղծվում քրիստոնյա առևտրականների համար: Այդուհանդերձ բազմաթիվ մուսուլմաններ ևս զբաղվում էին առևտրով և բավականաչափ հաջողակ էին այդ ոլորտում:²⁵⁸

Սեֆյան ժամանակաշրջանում կենտրոնական իշխանությունը քաղաքների ղեկավարելու իրավունքը իրեն էր վերապահել: Տվյալ ժամանակաշրջանում քաղաքները առևտրական և վարչական կենտրոններ էին, իսկ կենտրոնական

²⁵⁶ باستانی پاریزی (Բասթանի Փարիզի), նշվ. աշխ., էջ 122:

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 122:

²⁵⁸ نویدی داریوش (Նավիդի Դարիուշ), նշվ. աշխ., էջ 165:

իշխանությունը նկատելի կերպով միջամուխ էր առևտրականների և արհեստավորների գործողություններին:²⁵⁹

Ժամանակաշրջանի տնտեսական գործունեության մեջ իրենց ազդեցությունը ունեին արհեստակցական և վաճառականական համքարություններից և հասարակական-կրոնական կազմակերպություններից սերող ֆոթովաթ կոչվող խմբերը: Ֆոթովաթի անդամները աղքատներ, արհեստավորներ և դերվիշներ էին, որոնց գործունեությունը և ուսմունքը հիմնված էր բարոյախոսական և կրոնական հիմքերի վրա: Նրանք ենթարկվում էին որևէ սուֆիական շեյխի առաջնորդությանը և առաջնորդվում էին ֆոթովաթնամե կոչվող բարոյական կանոններով: Այդ համքարություններին մաս կազմող վաճառականները և արհեստավորները պաշտոնական հարաբերություն ունեին պետության հետ:²⁶⁰ Այդ կապակցությամբ սեր Ջոն Մալքոլմ-ի մոտ կարդում ենք. «Յուրաքանչյուր փոքր կամ մեծ քաղաքում, առևտրականները, արհեստավորները, բանվորները և վերանորոգողները ունեին իրենց ղեկավարը, որ այլ խոսքով կարելի է ասել նրանց խոսնակը կամ ներկայացուցիչն էր..., որոնք ընտրվում էին հենց այն խմբի կողմից, որի ներկայացուցիչն էին և հաստատվում էին շահի կողմից: Նա սովորաբար իր պաշտոնից չէր հեռացվում, իսկ դա կատարվում էր միայն այն պարագայում, եթե նրան ընտրող խմբի կողմից բողոքներ լինեին: Նույնիսկ այդ պարագայում, էլ նրան այդ պաշտոնից հեռացնելուց առաջ պիտի փաստացի հաստատվեր նրա կողմից կատարված հանգանքը»:²⁶¹

17-րդ դարում արտահանվող ապրանքները հիմնականում գյուղատնտեսական էին: Ներքին առևտուրը նույնպես մեծ չափով գտնվում էր շահի հսկողության ներքո: Եվրոպացի ճանապարհորդներից Դելավալեն նշում է, որ որևէ օգտաշատ առևտուր գոյություն չունեի, որ շահը դրա մենաշնորհը իրեն վերապահած չլինեի: Որպես օրինակ՝ շահի գործակատարները նույնիսկ նրա հողատարածքներից ստացված սոխը ևս վաճառքի էին հանում: Եվրոպայից ներմուծվող ապրանքներն էին՝ շաքարավազ, իշխող

²⁵⁹ اشرف احمد ، ویژگی های تاریخی شهر نشینی در ایران دوره اسلامی، نامه اجتماعی، 1353 تهران، էջ 7-8: (Աշրաֆ Ահմադ, Վիժեգիհայե թարիխե շահրնեշինի դար Իրանե դորեհ էսլամի, Նամե էջթեմահ, Թեհրան, 1353, էջ 7-8):

²⁶⁰ سیوری راجر، ایران عصر صفوی (Սիուրի Ռաջեր, Իրանե Ասրե Սաֆավի), նշվ. աշխ., էջ 177:

²⁶¹ Malcolm Sir John, The History of Persia, 2 vols., London 1815, vol. II, p. 456-7:

խավի օգտագործման համար ապրանքներ և զարդարանքներ, անգլիական բրդյա կտորեղեն, թուղթ, օպտիկական ակնոցներ, օճառ և այլ սպառողական ապրանքատեսակներ:²⁶²

Որևէ այլ անձնավորություն, բացի շահի ներկայացուցիչ վեզիրից, իրավունք չունեն օտարազգի առևտրականների հետ առաջինը առևտրական գործունեություն ծավալել: Ներմուծվող ապրանքները նախ պիտի առաջարկվեն շահին, մյուս բոլոր առևտրականները միայն շահից հետո իրավունք ունեն նրա կողմից հավանության չարժանացած ապրանքատեսակները գնել կամ վաճառքի հանել: Առևտրականները երբեմն իրավունք էին ստանում արտածելու համար գյուղացիներից անձամբ և ուղղակի մետաքսի գնում կատարել, սակայն այս երևույթը նրանց համար շատ բարդություններ էր առաջացնում, քանի որ բնակչությունը որոշված գնով էր մետաքսը շահին վաճառում, իսկ վաճառքի գումարը կրկնակի էր համեմատ գնի, որ պիտի վաճառվեր առևտրականներին: Այսպիսով պարզվում է, որ առևտրականները մետաքսը ինքնուրույն գնելու և դրանից եկամուտ ունենալու հնարավորություն չունեին: Մետաքս արտածելու համար նրանք ստիպված էին մեծ քանակի գումար վճարել շահին:

Օտարազգի առևտրականները ևս մետաքս գնելու համար նախապես պիտի արտոնություն ստանային: Շահը ներքին առևտրի վերահսկման իրավունքը ևս իրեն էր վերապահել: Երկրի մետաքսի 22 տոկոսը պատկանում էր շահին: Մետաքսի վաճառքի գլխավոր մասը վճարվում էր դրամի, իսկ մի մասն էլ գույքի եղանակով:²⁶³

Ստորև աղյուսակում ներկայացնում ենք Սեֆյան վիլայեթներում մետաքսի արտադրություն պատկերը, որով կարելի է պատկերացում կազմել մետաքսի առևտրում շրջանառվող գումարների չափի մասին, որոնք ամբողջությամբ մտնում էին արքունի գանձարան: Բնականաբար երկրի բոլոր վիլայեթները չունեին նպաստավոր բնակլիմայական պայմաններ մետաքսի արտադրության համար և աղյուսակի մեջ ներառված վիլայեթները, իրականում երկրի այն շրջաններն են, որոնք զբաղվում էին մետաքսի արտադրությամբ, իսկ աղյուսակից պարզվում է, որ հայկական վիլայեթներից Ղարաբաղը ևս կարևոր տեղ է զբաղեցնում քանի-որ արտադրության եկամուտների քանակով Գիլանից հետո գտնվում է երկրորդ տեղում:

²⁶² باستانی پاریزی (Բասթանի Փարիզի), նշվ. աշխ., էջ 113-137:

²⁶³ فلسفی نصراله (Ֆալսաֆի Նասրուլահ), նշվ. աշխ., էջ 230:

Մետաքսի արտադրության պատկեր²⁶⁴

Աղյուսակ 1

Վիլայեթ	Քանակ(կգ)
Գիլան	2,160,000
Շիրվան	324,000
Խորասան	324,000
Մազանդարան	432,000
Ղարաբաղ	576,000
Գումարը	3,816,000

Սեֆյան Իրանի տնտեսության մի այլ բնագավառը հանքերը և բնական ռեսուրսներն էին: Այս բնագավառը սեֆյան տնտեսության մեջ որոշիչ դեր չունեին: Բնական ռեսուրսներից պետության եկամուտների գումարը կազմում էր երկրի ընդհանուր եկամուտների 1/67 տոկոսը: Բնական ռեսուրսներից և հանքերից ստացված գումարը երկրի ընդհանուր եկամուտների չնչին տոկոսն էր կազմում:²⁶⁵

3-5- Աշխատավարձեր. Թագքիրաթ-ալ-մուլուք աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև ժամանակաշրջանի պետական համակարգի պաշտոնյաների աշխատավարձերի վերաբերյալ հաղորդումներով: Աշխատության հինգերորդ գլխի ավարտին հեղինակը հավելվածի երեք հոդվածներով անդրադառնում է ժամանակաշրջանի մավաջերներին (աշխատավարձ), պետական պաշտոնյաների, սահմանային ամիրների և վալիների աշխատավարձերին և նրանց ենթակա մուլագիմներին (աշխատողներին), այնուհետև վիլայեթների եկամուտներին (մադախեխին) և ծախսերին: Գրքում ներկայացվում են պետության եկամուտները ձևավորող համակարգն ու համապատասխան պաշտոնյաներին վճարվող աշխատավարձերը, սեֆյան հասարակության տնտեսական համակարգի կարևոր կողմերն և վճարվող հարկերի, աշխատավարձերի, թիուլի և սոյուրդալի վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ:

Գրքի հավելվածների առաջին հոդվածը ընդգրկում է տեղեկություններ ութսուն գլխավոր պաշտոնյաների աշխատավարձերի վերաբերյալ: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում

²⁶⁴ فلسفی نصرالله (Ֆալսաֆի Նասրուլահ), նշվ. աշխ., էջ 229:

²⁶⁵ نویدی داریوش (Նավիդի Դարիուշ), նշվ. աշխ., էջ 180-183:

որոշ պաշտոնների եկամուտների և աշխատավարձերի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն մի քանի պաշտոնների մասին, որոնց վերաբերյալ բնագրում նախապես նշումներ չի եղել, լրացումներ է կատարվել: Համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի, երկու դիվանների՝ խասեի և մամալիքի եկամուտները և աշխատավարձերը բաշխվել են հետևյալ կերպ: Առաջին հոդվածը ներկայացնում է մավաջերե մոսթամեր, մաբալեղե մավաջեր, ռոսում և ռոսումի բաշխման (բաժանման) եղանակը: Մավաջերե մոսթամերը կանոնավոր վճարվող աշխատավարձեր էին, որոնք պաշտոնյաների հիմնական եկամուտներն էին, որը հաճախ մասնակի կերպով նաև վճարվում էր բնամթերքով (ցորեն և կտորեղեն), այդ կապակցությամբ նաև նշվում է բարաթով վճարվող եկամուտների մասին, մատնանշելով, որ վճարման այդ եղանակը հիմնականում կիրառվում էր զինվորականների համար: Մաբալեղե մավաջերը վերաբերում է վճարվող աշխատավարձի գումարին: Համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի տվյալների գոյություն է ունեցել մավաջերի երեք կարգ՝ բարձր (500 թումանից ավելի), միջին (100 մինչև 500 թուման) և ցածր (մինչև 100 թուման):

1-ին աղյուսակում ընդգրկված են սեֆյան դիվանի աշխատողներից 35 հոգու աշխատավարձերին վերաբերող Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի տվյալները, որը ներկայացնում ենք ստորև.

Աղյուսակ 1

Մավաջերներ

Պաշտոններ	Քանակը
Վեզիր-ե ազամ (գլխավոր վեզիր)	823 թուման
Ղուրջիբաշի (ղուրջիների գլխավոր)	1491
Սադրե Ազամ (գլխավոր Սադր)	1360
Ամիր Շեքար (որսի գլխավոր)	1050
Թուֆենգչի բաշի (հրացանակիրների գլխավոր)	711
Ռեքաբդար (ծիու ոտնակ պահող, ձիապան)	539
Դիվան բեկի (դատարանի գլխավոր)	500
Թուփչի բաշի (հրետանու գլխավոր)	500
Ղուլլար ադասի (ծառանների գլխավոր)	(չի նշվել)
Հաքիմբաշի (արքունական բժիշկ)	400
Նազիրե բոլութաթ (արքունական արհեստանոցների գլխավոր)	360
Մաջլես նեվիս (արքունական քարտուղար)	330
Թուշմալբաշի (կարգադրիչ)	315
Մոհթասաբ մամալիք (մամալիք տարածքների դատավոր)	303

Մավաջերներ	
Պաշտոններ	Քանակը
Մուսթովֆիմամալիք (հարկային նախարար)	302
Դարուղե Էսֆահան (Սպահանի ոստիկանապետ)	300
Իշիք Աղասի Հարամ (հարեմի արարողապետ)	300
Նազիրե Դաֆթար (գրասենյակի ղեկավար)	225
Ամիր ախոռե Զելո (արքունական ախոռապետ)	182
Մոնշի ալ մամալիք (շրջանների քարտուղար)	153
Նազիրե դավաբ (վերահսկիչ)	150
Ամիր Ախոռ սահրա (քաղաքից դուրս գտնվող ախոռների արքունական ախոռապետ)	127
Ավարեջենեվիս-ե Ֆարս (հարկերի հավաքման և գրանցման պատասխանատու Ֆարս-ում)	118
Սահեբջամե շիրե խանե (արքունական քաղցրավենիքի պահեստի պատասխանատու)	100
Սահեբջամե արդար խանե (արքունական սպասքի պահեստների պատասխանատու)	87
Վեզիրներ (գործակալներ)	50 ից 100
Զաբեթենեվիս (նախագծեր գրող)	89
Ավարեջե նեվիս Արադ (հարկերի հավաքման և գրանցման պատասխանատու Իրաք Աջամի-ում)	69
Սահեբջամե Զինխանե (թամբերի պատասխանատու)	60
Սահեբջամե քեթաբխանե (գրադարանի պատասխանատու)	50
Սահեբջամե դիչաջիխանե(արքունական կարանդի պատասխանատու)	40
Սահեբջամե նադաշխանե (նկարիչների արհեստանոցի պատասխանատու)	30
Սահեբջամե միվեխանե (արքունական մրգերի պահեստների պատասխանատու)	20
Սահեբջամե Թավայել (ախոռների պատասխանատու)	12
Սահեբջամե Ղանաթ (արքունիքին մսամթերքի պահեստների և մատակարարողների պատասխանատու)	8

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի հոդվածների վերլուծության հիման վրա պարզվում է, որ իրականում նշված եկամուտները պաշտոնյաների եկամուտի այն հատվածն է, որ նրանք ստանում էին պաշտոնական եղանակով: Նշված եկամուտները չի կարելի վերջնական համարել, քանի-որ բարձրաստիճան պաշտոնյաների աշխատավարձերը շատ ավելի բարձր էր, որի տարբերությունը միջին աշխատավարձ ունեցող պաշտոնյաներից շատ մեծ էր, այնինչ միջին և ցածր աշխատավարձ ունեցող պաշտոնյաների աշխատավարձերի միջև տարբերությունը համեմատաբար ավելի

չափավոր էր: Հավանաբար ստորին կարգի պաշտոնյաների համար նշված աշխատավարձերը իրենց պաշտոնի իրական քանակն են: Սա ապացուցում է, որ նրանք լայն հնարավորություններ ունեին առավել եկամուտներ ունենալու համար: Սակայն եղած տվյալների հիման վրա կարելի է հետևյալ եզրահանգումները կատարել: Աշխատավարձերի միջին չափը բարձրագույն պաշտոնյաների համար 768 թուման, միջին կարգի պաշտոնյաների համար՝ 255, իսկ ստորին կարգի պաշտոնյաների համար 53 թուման էր: Այս աղբյուրի համաձայն, զինվորականների հինգ աստիճանների աշխատավարձը 4-ից 9 թումանի սահմաններում էր և միջին աշխատավարձը 5,8 թուման էր հաշվվում: Սա նշանակում է, որ հասարակ զինվորների աշխատավարձը այլ պաշտոնյաների 7,5 տոկոսն էր կազմում: Վերը նշված բաժանումների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ աշխատավարձերը բաշխվել են չափազանց անհավասար եղանակով²⁶⁶:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը ընդգրկում է վիճակագրություններ քաղաքներում տեղակայված զինվորական անձնակազմի եկամուտների և ծախսերի մասին: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում բացատրվում են մարզերի հաքիմների (իշխանների) պարտականությունները, խոսվում նրանց եկամուտների շուրջ: Այնտեղ նաև տեղեկություններ են պահպանվել երկրի զինվորական կառույցի և նրանց վճարվող աշխատավարձերի մասին: Համար 2 աղյուսակում ներկայացվում է զինվորական չորս խմբերի ծախսերը:

Աղյուսակ 2

Համար	Զինվորական խմբերի ծախսեր	Քանակ	Միավոր
1	Աֆրադե թուփխանե (հրետանու անձնակազմ)	1642	թուման
2	Աֆրադե Ղուրչի (ղուրչիների անձնակազմ)	25572	թուման
3	Ղուլամներ (ծառաներ)	18261	թուման
4	Աֆրադե թուֆենգչի (հրացանակիրների անձնակազմ)	21960	թուման
Ընդհանուր գումար		67175	թուման

²⁶⁶ نویدی داریوش (Նավիդի Դարիուշ), նշվ. աշխ., էջ 161:

Համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի, պետության վարչական և ռազմական ծախսերը հասնում են մինչև 491986 թուման և 5700 դինարի, որից 396792 թումանը տրամադրվում էր հաքիմներին և ամիրներին, իսկ վարչական կառույցում աշխատող ամիրների համար, սահմանված աշխատավարձի ընդհանուր գումարը մոտավորապես 6047 թուման է հաշվվել: Մշտական վարձու բանակի զինծառայողների աշխատավարձերը կազմում էին ընդհանուր ծախսերի տասը տոկոսը:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի տնտեսական զարգացման ուսումնասիրումը կարևոր է բանակի և զինվորական կառույցների համար ծախսվող գումարների քանակի և եղանակի պարզաբանման առումով ևս: Շահ Աբբասի գահ բարձրանալու հետ անհրաժեշտություն էր առաջացել ստեղծել բանակի նոր կառույց: Շահը ցանկանում էր բանակի կենտրոնացումը ղզլբաշ ցեղախմբերից վերցնելով կենտրոնացնել իր ձեռքում: 1588 թվականից սկսած հայտնի են երկու տեսակ զինվորական կառույցներ. Առաջին՝ պետական զորքեր, երկրորդ՝ նոր զորքեր: Երկրորդ խմբին անվանում էին նաև արքունական բանակ: Մինորսկին այս կապակցությամբ նշում է. «Պետական զորքերը, որոնք նախկին ժամանակաշրջաններից էին մնացել, իրենց աշխատավարձերը նախկինից պահպանված կարգի համաձայն ստանում էին մամալիքի համար նշանակված հաքիմների կողմից, որոնք երկու հիմքից էին բաղկացած: Առաջին խումբը մշտական վարձված զորքն էր, որ համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի նրանց թիվը հասնում էր 58,289 հոգու, իսկ երկրորդ խումբը ղուրչիներն էին, որոնք ղզլբաշ ցեղերից մնացած հեծելազորայիններն էին»:²⁶⁷ Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ սեֆյան պետությունը կարող էր ապահովել շուրջ 60,000 հոգուց բաղկացած հեծելազորների կամ ղզլբաշների սպառազինությունը: Նորաստեղծ բանակը բաղկացած էր երեք գլխավոր հատվածներից՝ թուֆենգչիներ, ղուլլարներ և թուփխանե, որոնց բոլոր ծախսերի համար շահը վճարում էր իր միջոցներից:

Զաքարիա Քանաքեռցին տեղեկություն է հաղորդում, որի վրա հիմնվելով կարելի է եզրակացնել, որ հայերը ևս պարսկական զորամիավորումների կազմում մասնակցել են թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններին: Պատմելով Շիրակում օսմանցիների հետ Թահմասպղուլի խանի մի ընդհարման մասին՝ պատմիչը վկայում է, որ խանի

²⁶⁷Minorskii, Tadhkirat al-Muluk , նշվ. աշխ., էջ 52-53:

հրամանով Երևան քաղաքից և Եղվարդ, Քանաքեռ, Նորագավիթ, Էջմիածին, Օշական, Կարբի ու Հովհաննավանք գյուղերից խանական զորքի մեջ էին մտցվել ավելի քան 60 կորովի հայ հրացանավորներ. «Եւ ապա հրամայեաց զորականս առնել ի հայոց, այսինքն՝ թուանքչի. և ժողովեցան աւելի քան զԿ(60) յԵղևարդայ և ի Քանաքեռոյ, յԵրևանայ, ի Նորագաւթայ, յԷջմիածնայ, յՕշականոյ, յԱշտարակայ, ի Կարբոյ և ի Յովհաննուվանից, արք ընտիրք և կորովիք ի գործս թուանքչի. Զնոսա և զօրս իւր առեալ՝ և եկեալ գնացեալ ի հիւսիսոյ կողմն Արագածոյ...»²⁶⁸: Հայերը, ինչպես տեսնում ենք, խանի մշտական զորքի մեջ չմտնելով հանդերձ, վարժ հրաձիգ լինելով, անհրաժեշտության դեպքում մասնակցում էին խանական զորքի մարտական գործողություններին: Խանին հաջողվում է փախուստի մատնել թուրքերին, հալածել մինչև Կարսի պարիսպները և բազմաթիվ գերիներով հետ դառնալ:²⁶⁹

Պաշտոնական աշխատողների աշխատավարձերի մի այլ տեսակն էլ կոչվում էր ռոսում: Դա զանազան արտադրություններից գանձված եկամուտներն են: Թագքիրաթալ-մուլուքում եկամուտները ևս ռոսում էին կոչվում: Ռոսումը երկու տեսակի էր, մի քանի բաժանմունքից գանձվող միասնական և միայն մեկ բաժնից գանձվող հատուկ ռոսումներ: Ամենից զարմանալի ռոսումը այն էր, որը գանձվում էր փիշքաշներից (նվերներից) և այն գումարներից, որոնք նվիրվում էին շահին: Փիշքաշեվիսը (նվերներ ցանկագրողը) հատուկ տետրում արձանագրում էր ստացված բոլոր նվերները, գնահատում, ապա որոշում էր նրանց մոտավոր արժեքը, որից հետո միայն նվիրատուներին ուղեկցում էին շահի մոտ: Նվիրատուին ստիպում էին հավելյալ գումար վճարել, որպես նվիրատվության տուրք: Թագքիրաթալ-մուլուքի մեջ այդ տեսակի ռոսումը կոչվում էր տասին մեկ կամ տասին կես տոկոս ռոսում: Իսկ գանձված գումարը պետության վարչական կենտրոնական կառույցում, համաձայն աստիճանի, բաժանվում էր աշխատողների մեջ: Նվիրված գույքերի արժեքի գնահատումը սովորաբար կատարվում էր ճշգրիտ կերպով, քանի որ նվիրատուները չէին ցանկանում հավելյալ տուրք վճարել կամ էլ նվիրատվության արժեքի ցածր գնահատման պատճառով արժեզրկվել իրենց կողմից կատարված նվիրատվությունները:

²⁶⁸ Զաքարիա Սարկավագ. Պատմագրություն, հ. I, Վաղարշապատ, 1870, էջ 45:

²⁶⁹ Վիրաբյան Արմեն, XVII դ. Երևանի խաների գործունեությունը Զաքարիա Սարկավագ քանաքեռցու(պատմագրության» մեջ, Պատմաբանասիրական Հանդես- Երևան 2011,1(186), էջ 146-147:

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այդ օրենքին էին ենթարկվում նույնիսկ օտարերկրյա դեսպանները:²⁷⁰

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի հավելվածի երկրորդ հոդվածը տեղեկություններ է պարունակում վիլայեթների կառավարիչների, նրանց աշխատավարձերի և աշխատակիցների քանակի, բեկլարբեկիությունների հաքիմների և սուլթանների եկամուտների և ծախսերի կապակցությամբ, ուր նշվում են սահմանային ամիրների համար որոշված գումարները և սպասավորների քանակը: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի հեղինակը ըստ սովորության նախ նշում է ընդհանուր գումարը, այնուհետև նշում նրա բաղկացուցիչ մասերը: Առավել պատկերացում կազմելու նպատակով ներքևի աղյուսակում ներկայացնում ենք բեկլարբեկիությունների և վալիների եկամուտների ընդհանուր գումարը, ինչպես նաև նրանց ենթակաների քանակը:²⁷¹

Աղյուսակ 3

Համար	Բեկլարբեկիությունների և վալիների	Աշխատող	Եկամուտ
1	Ազերբայջան Թավրիզ և ենթակա	900 հոգի	34234 թ. 4906,5 դ.
2	Չուխուրսադ և ենթակա շրջաններ	2860 հոգի	25910 թ. 6326 դ.
3	Ղարաբաղ և ենթակա շրջաններ	1430 հոգի	24726 թ. 978 դ.
4	Շիրվան և ենթակա շրջաններ	2581 հոգի	21983 թ. 9033 դ.
5	Խորասան և Հարաթի ենթակա	2682 հոգի	15277 թ. 6034 դ.
6	Ս. Մեշհեդ և ենթակա շրջաններ	670 հոգի	7443 թ. 9195 դ.
7	Ղանդահար և ենթակա շրջաններ	1123 հոգի	-
8	Մերվ և ենթակա շրջաններ	2352 հոգի	7193 թ. 6140 դ.
9	Աստարաբադ և ենթակա շրջաններ	1503 հոգի	10553 թ. 4860 դ.
10	Դարոլմարզ և ենթակա շրջաններ	1200 հոգի	5052 թ. 5354 դ.
11	Քերման	-	-
12	Իրաք(Աջամի) և ենթակա շրջաններ	700 հոգի	7779 թ. 9755 դ.
13	Քուրդիստան շրջաններ	1000 հոգի	-
14	Ֆարս, Քոհգիլուի և ենթակա շրջաններ	2000 հոգի	12000 թուման
15	Արաքստանի վալի	150 հոգի	1045 թ. 6108,5 դ.

²⁷⁰ Minorskii, Tadkhirat al-Muluk , նշվ. աշխ., էջ 155-175:

²⁷¹ میرزا اسمیعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 72-86:

Աղյուսակի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ ցանկը ներկայացնում է տասնհինգ բեկլարբեկիության անուն, գրքի երկրորդ գլխի նախաբանում նշված տասներեքի փոխարեն, ուր նաև կան մի շարք բացեր նրա կողմից տրված տեղեկությունների մեջ: Նախ հեղինակը գրքի սկզբում իր նշած տասներեք բեկլարբեկիություններից երկուսի՝ Ղալամրո Ալիշաքարի և Դարոլսալթանե Ղազվինի, աշխատողների և եկամուտների կապակցությամբ որևէ տեղեկություն չի փոխանցում, իսկ մյուս կողմից էլ տալիս է Դարոլմարզի և ենթակա շրջանների, Իրաք (Աջամի) և ենթակա շրջանների, Քուրդիստանի և Արաբստանի վալիի աշխատողների քանակը և նրանց եկամուտների թիվը: Հարկ է նշել, որ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ, բացի բեկլարբեկիությունների ընդհանուր եկամուտներից նշվել է նաև նրանց ենթակա շրջանների եկամուտները: Առավել շատ աշխատողները գրանցված են Չուխուր-Սա'դում: Հայկական երկու բեկլարբեկիությունների կողմից վճարվող հարկերի գումարի չափը, մյուս բեկլարբեկիությունների վճարների համեմատ, Ազերբայջանից հետո գտնվում էին երկրորդ և երրորդ տեղերում, որոնց եկամուտի ընդհանուր գումարը ավելի բարձր էր, քան մնացյալ բեկլարբեկիությունների եկամուտները, հատկապես համեմատելով Խորասանի և Սուրբ Մեշհեդի հետ, որոնք իրենց հերթին երկրի կարևոր բեկլարբեկիություններից էին: Նկատելի հսկայական մեծ տարբերությունը ակնհայտորեն ապացուցում է այն հանգամանքը, որ Արևելյան Հայաստանի բեկլարբեկիությունները ոչ միայն ռազմական այլ նաև տնտեսական առումով շատ կարևոր դիրք էին զբաղեցնում սեֆյան համակարգում:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի հավելվածի երրորդ հոդվածը պետական բյուջեի աղյուսակն է, որտեղ նախ նշվել են եկամուտները, ապա՝ ծախսերը: Հիշյալ տեղեկությունները արժեքավոր են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի Իրանի տնտեսության ուսումնասիրության դիտանկյունից:²⁷²

Երրորդ հոդվածում նշված թվերի մեջ մեծ տարբերություններ կան, հեղինակը ուղղակի նշում է եկամուտների թվերը, որին ավելացնում է քասրի (մոտավոր) բառը: Նախնական գումարման մեջ նախ կրճատվել են մանր գումարները, որոնք, սակայն, վերջնական գումարման ժամանակ ընդհանուր գումարի մեջ նորից հաշվվել են, ինչը

²⁷² میرزا سمیعاً، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 16:

ընդհանուր գումարների կամ հասելձամների մեջ հաշվի տարբերության պատճառ է դարձել: Ուստի այս պարագայում ավելի ճշգրիտը այն է, որ նշվի գրքում մեջ բերված հասելձամները (ընդհանուր գումարները), որովհետև նկատելի են որոշ բաժիններում հեղինակի կողմից ուղղակի մոռացության ենթարկված կամ ընդհանրապես չնշված թվական տվյալներ, իսկ թվերը տառերով գրվելու պատճառով ևս տառասխալներ են թույլ տրվել²⁷³:

Երրորդ հոդվածը բաղկացած է երկու գլխից՝ եկամուտների և եկամուտների գանձման բաժինների ղեկավարների վերաբերյալ տեղեկություններ: Վիլայեթների եկամուտների վերաբերյալ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում եղած հիշատակումների հիման վրա վարը բերված աղյուսակում ներկայացնում ենք ընդհանուր պատկերը²⁷⁴:

Աղյուսակ 4

Վիլայեթների տարեկան եկամուտները համաձայն Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի

Վիլայեթների անունները	Վիլայեթների տարեկան եկամուտները
Քիրման	17713 թուման և 7000 դինար
Խուզեսթան	117639 թուման և 5850 դինար
Իրաք (Աջեմի)	213416 թուման և 6058 դինար
Ֆարս	142001 թուման և 3000 դինար
Ազերբայջան	161969 թուման և 8400 դինար
Դարոլմարզ	69102 թուման և 7000 դինար
Շիրվան	63784 թուման և 8900 դինար
Ընդհանուր գումար	785718 թուման և 1908 դինար

Աղյուսակի տվյալների ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ այստեղ ևս հեղինակի նշած վիլայեթների անունները չեն համապատասխանում գրքի երկրորդ գլխի նախաբանում բերված չորս վիլայեթների անունների հետ, քանի որ դրանցից և ոչ մեկը չի ներգրավվել վիլայեթների եկամուտներին և ծախսերին վերաբերող այդ հոդվածի մեջ: Կատարված բացատրությունների և վերլուծությունների հիման վրա պարզվում է, որ Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ պահպանված տնտեսական տվյալները համակարգված

²⁷³Minorskii, Tadhkirat al-Muluk , նշվ. աշխ., էջ 208:

²⁷⁴ میرزا سمیعاً، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 88-91:

կերպով չեն պահպանվել և հեղինակը հիմնականում հավելվածների հատվածում կատարել է լրացումներ, ինչպես նաև դուրս թողել որոշ բեկլարբեկություններ, որոնց մասին թվական տվյալներ չի ունեցել:

Թագքիրաթ-ալ-մուլուքի մեջ պահպանված տվյալների հիման վրա վիլայեթներից ստացված եկամուտների ընդհանուր գումարը կազմում էր 785,718 թուման և 1908 դինար²⁷⁵, որից ծախսերի ընդհանուր գումարը հաշվվում էր 625,273 թուման, որոնց տարբերությունը, այսինքն՝ 160,445 թումանը մտնում էր արքունական գանձարան: Եկամուտների մեծ մասը ծախսվում էր որպես պաշտոնյաների աշխատավարձեր և մնացյալը օգտագործվում արքունիքի համար: Իրականում երկրի արտադրությունից առաջացած եկամուտի 80 տոկոսը շահի և արքունիքի համար էր ծախսվում և պետական գանձարան մտնում էր մնացյալ 20 տոկոսը:

Այսպիսով, կատարված հետազոտության հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ սեֆյան Իրանում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները XVIII դ. առաջին քառորդին ձևավորել էին բարդ համակարգ՝ տնտեսական բոլոր հասույթներն ու եկամուտները հիմնականում կենտրոնացնելով շահի ձեռքում, սակայն իշխող խավի կողմից սպառման իրականացումը հաքիմների միջոցով, որոնք ևս իրենց հերթին ձգտում էին լցնել իրենց գանձարանները, առավել հարստահարման թիրախ էին դարձրել հասարակ ժողովրդին: Հարկերը սեֆյան պետության համար ծառայել են տնտեսական գործունեության, պետական ծրագրերի իրագործման և հարաբերությունների իրականացման կարևորագույն և հիմնական միջոց, որոնց գանձման խստացման արդյունքում սոցիալական հարաբերությունների սրումը երկրում հանգեցրել է պետականության դիրքերի թուլացման:

²⁷⁵ ميرزا سميعا، تذكره الملوك (Միրզա Սամիա, Թագքիրաթ-ալ-մուլուք), նշվ. աշխ., էջ 87-91:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսությունը սեֆյան Իրանի պատմության հանգուցային փուլերից մեկի հայերենով ներկայացնելու մենագրական ուսումնասիրության առաջին փորձն է, որը հիմնված է ժամանակաշրջանի պահպանված բազմալեզու հավաստի սկզբնաղբյուրների, մասնավորապես պարսկերեն Թագքիրաթ-ալ մուլուք և Դասթուր-ալ-մուլուք աշխատությունների, ինչպես նաև վավերագրական ու պատմողական այլ սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա: Սեֆյան Իրանի գահը գրաված աֆղանների առաջնորդ Աշրաֆի հանձնարարությամբ 1726 թ. որպես վարչական ղեկավարման համար ուղեցույց-ձեռնարկ մշակված Թագքիրաթ-ալ-մուլուք երկը թեև արժանահավատ պատմական սկզբնաղբյուր է, սակայն շարադրված լինելով աֆղան Աշրաֆի հանձնարարությամբ, երկում շրջանցվել են որոշ փաստեր, և համապատասխանացվել աֆղանների ձգտումներին: Այն արտացոլում է սեֆյան հարստության անկման ժամանակահատվածում Իրանի, որի կազմի մեջ գտնվում էր նաև Արևելյան Հայաստանը, վարչատարածքային և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ողջ համակարգը, պետակառավարման եղանակը, վարչական կառույցը և տնտեսական գործունեությունը:

Ամփոփելով ատենախոսության եզրահանգումները, կարող ենք արձանագրել.

- Սեֆյան Իրանի պետակառավարման համակարգը 1726թ. ներկայացնող Թագքիրաթ-ալ-մուլուք և մինչ աֆղանական նվաճումը կազմված Դասթուր-ալ-մուլուք աշխատությունները քաղվածաբար և լրացումներով պատրաստված լինելով միևնույն հիմքը ունեցող, սակայն չպահպանված մայր աշխատությունից, Իրանի պատմության տվյալ ժամանակաշրջանի հետազոտության իրականացման համար որպես սկզբնաղբյուր կարող են օգտագործվել համեմատական քննության միջոցով:
- Երկու սկզբնաղբյուրների միջև եղած էական տարբերություններից է հատկապես այն հանգամանքը, որ կրոնական այն պաշտոնները, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են շիա դավանանքին վերաբերող սրբավայրերի հոգևոր պաշտոններին Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում նկարագրված պաշտոնների ցանկում չեն ներգրավվել:
- XVIII դարի առաջին քառորդին երկրի ղեկավարման համար սեֆյան տիրակալների կողմից վարչական ղեկավարման նոր և կազմակերպված համակարգ ձևավորելու

քաղաքականությունը հանգեցրեց ուռճացված պետակառավարման համակարգի ստեղծման, ինչը նպաստեց երկրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում ճգնաժամի խորացմանը:

- Նշված ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր բեկլարբեկիություն իրենից ներկայացնում էր անկախ տնտեսական միավոր, որոնք ուղղակիորեն ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանությանը:

- Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը պահպանել է տեղեկություններ սեֆյան Իրանի կազմի մեջ մտած նաև հայկական տարածքների վարչական պատմության վերաբերյալ: Թագքիրաթ-ալ-մուլուքում Չուխուր-Սա'դի (Երևանի) և Ղարաբաղի ու Գանձակի բեկլարբեկիությունների կապակցությամբ պահպանված ուշագրավ տվյալները հաստատում են, որ Արևելյան Հայաստանի երկու բեկլարբեկիությունները կարևոր տեղ են զբաղեցրել սեֆյան իշխանության համակարգում, որով ժամանակաշրջանը կարևորվում է նաև Արևելյան Հայաստանի վարչական բաժանումների, սոցիալ տնտեսական հարաբերությունների և պետական համակարգի ուսումնասիրման դիտանկյունից:

- Հայկական սկզբնաղբյուրների մեջ պահպանված վարչական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ հիշատակումների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայ հեղինակների տեղեկությունները արժանահավատ են և հիմնականում համապատասխանում են Թագքիրաթի տվյալներին:

- Սեֆյան կրոնական և արդարադատության համակարգի գործունեության հիմնական սկզբունքները ուսումնասիրելու արդյունքում պարզվում է, որ այդ երկու կառույցները թեև աշխատում էին սերտ համակարգված և կրոնական առաջնորդները, որպես կառույցի ղեկավար, որպես կանոն անկախ կերպով չէին աշխատում ու ամբողջությամբ ենթակա էին պետական վարչական կառույցներին, սակայն մահմեդականության տարածման գործում ունեին սեփական մոտեցումները:

- Սեֆյան ժամանակաշրջանի սոցիալական հարցերի և արդարադատության համակարգի հիման վրա հաքիմները և նրանց գործակալները հետաքննում և ուսումնասիրում էին դատական հարցերը և արդյունքները փոխանցում շահին: Ուսումնասիրված վավերագրերը, գալիս են հաստատելու այն տեսակետը, որ

դատական կառույցը, ամբողջությամբ ենթակա էր շահին, որին էր վերապահված դատական հարցերում վերջնական վճռի կայացումը:

- Ատենախոսության մեջ առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրված Իրանի ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի կենտրոնում, ինչպես նաև Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկչյան վանքի Մատենադարանում պահպանված մի շարք պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ իրոք Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը պարունակում է ճշգրիտ թվական տվյալներ:
- Թագքիրաթ-ալ-մուլուքը ամբողջությամբ չի արտացոլել սեֆյան Իրանի վարչական համակարգը, դուրս է թողել որոշ բեկլարբեկիություններ, որոնց մասին հավանաբար թվական տվյալներ չի ունեցել:
- Ժամանակաշրջանի աղբյուրների տվյալների ուսումնասիրության արդյունքում պարզվում է, որ տոկոսային խիստ մեծ տարբերություն գոյություն ուներ պաշտոնապես հայտարարված վարձատրությունների չափի մեջ բարձր, միջին և ցածր վարձատրություններում: Զինվորական պաշտոններում զինվորների աշխատավարձը կազմում էր բարձրաստիճան զինվորականների եկամուտի շուրջ 7,5 տոկոսը:
- Արևելյան Հայաստանի տարածքի երկու բեկլարբեկիությունների կողմից վճարվող հարկերի գումարի չափը, մյուս բեկլարբեկիությունների վճարների համեմատ, Ազերբայջանից հետո գտնվում էին երկրորդ և երրորդ տեղերում, որոնց եկամուտի ընդհանուր գումարը ավելի բարձր էր, քան մնացյալ բեկլարբեկիությունների եկամուտները, հատկապես համեմատելով Խորասանի և Ս. Մեշհեդի հետ, որոնք իրենց հերթին երկրի կարևոր բեկլարբեկիություններից էին: Նկատելի մեծ տարբերությունը ապացույց է, որ հայկական բեկլարբեկիությունները ոչ միայն ռազմական, այլ նաև տնտեսական առումով շատ կարևոր դիրք էին զբաղեցնում սեֆյան համակարգում:
- Ատենախոսության հավելվածում պարսկերենից ամբողջությամբ հայերենի են թարգմանվել մի շարք վավերագրեր, որոնք կարևոր են հայ իրանագիտության համար:

Պարսկերեն սկզբնաղբյուրներ

- 1- میرزا سمیعا، تذکره الملوك، تهران، انتشارات امیرکبیر، 1368، 96 صفحه
- 2- میرزا رفیعا، دستور الملوك، به كوشش و تصحيح محمد اسماعيل مارچينكوفسكى، ترجمه على كردآبادى، به سفارش مركز اسناد و تاريخ ديپلماسى، تهران، وزارت امور خارجه، مركز چاپ و انتشارات، 1385، 672 صفحه
- 3- مینورسكى ولاديمير، سازمان ادارى حكومت صفوى با تحقيقات و حواشى و تعليقات استاد مینورسكى بر تذکره الملوك، ترجمه مسعود رجب نيا، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1378، 340 صفحه
- 4- میرزا على نقى نصيرى، القاب و مواجب دوره سلاطين صفوى، تصحيح دكتور يوسف رحيم لو، انتشارات دانشگاه فردوسى، مشهد، 1371، 157+22 صفحه
- 5- اسکندر بیگ منشى، عالم آرای عباسى، تهران، نشر طلوع و سیروس، 1364، 807 صفحه
- 6- اسکندر بیگ ترکمان، تاريخ عالم آرای عباسى، جلد اول و دوم، چاپ پنجم، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1392، 1235 صفحه
- 7- حسن بیگ روملو، احسن التواریخ، انتشارات بابک، تهران، 1357، 824 صفحه
- 8- ایرج افشار با همکارى محمد رضا ابوئى مهریزى، مختصر مفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوى)، تهران، مجموعه انتشارات ادبى و تاریخى، موقوفات دکتر محمود افشار یزدى، 1390، 466 صفحه
- 9- سفرنامه شرلى: سیر آنتوان و رابرت شرلى. ترجمه آوانس، به اهتمام على قلى سردار اسعد. طهران، 1330، 192 صفحه
- 10- سفرنامه تاورنیه، ترجمه: حمید ارباب شیرانى، انتشارات نیلوفر، تهران، 1382، 398 صفحه
- 11- سفرنامه پیترو دلاواله، مترجم: شعاع الدین شفاء، انتشارات علمى و فرهنگى، تهران، 1381، 384 صفحه
- 12- سفرنامه کروسینسكى (یادداشتهاى کشیش لهستانى عصر صفوى)، ترجمه: عبدالرزاق دنبلى مفتون، انتشارات توس، تهران، 1363، 128 صفحه

- 13- سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، انتشارات توس، 1376، 307 صفحه
- 14- فریرراندل دلیو، برگزیده شرح سفرنامه شاردن ترجمه: حسین هژریان/ حسن اسدی، تهران، نشر فرزانه، روز، 1388، 352 صفحه
- 15- انگلبرت کمپفر، سفرنامه، ترجمه کیکاووس جهانداری، چاپ سوم، تهران، انتشارات خوارزمی، 1363، 288 صفحه
- 16- سانسون، وضع ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، به اهتمام تقی تفضلی، تهران، 1985، 238 صفحه
- 17- ایلیا پاولویچ پتروشفسکی " کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول (قرنهای 13 و 14 میلادی) جلد اول و دوم، انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، تهران، 1344، 451 و 481 صفحه
- 18- ریشارد فرانسیس، رافائل دومان (میسیونری به ایران در سده هفدهم)، پاریس، 1374

Պարսկերէն գրականութիւն

- 19- هنیتس والتر، تشکیل دولت ملی (حکومت آق قوینلو و ظهور دولت صفوی)، مترجم: کیکاووس جهانداری، تهران، 1378، 230 صفحه
- 20- سیوری راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، 1385، 290 صفحه
- 21- سیوری راجر، تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (مجموعه مقالات)، ترجمه: عباسقلی غفاری فرد/ محمد باقر آرام، تهران، 1382، 406 صفحه
- 22- نصراله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، تهران، 1369، 846 صفحه
- 23- باستانی پاریزی محمد ابراهیم، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران، انتشارات سعید نو، 1362، 574 صفحه
- 24- نویدی داریوش، تغییرات اجتماعی- اقتصادی در ایران عصر صفوی (قرن شانزدهم و هفدهم میلادی)، ترجمه هاشم آقاجری، انتشارات نشر نی تهران، 1368، 248 صفحه
- 25- جعفریان، رسول، صفویه از ظهور تا زوال، تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، چاپ اول: ۱۳۷۸، 467 صفحه

- 26- بارتلد ویلهلم، جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه: همایون صنعتی زاده، تهران، مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر افشار یزدی، 1377، 340 صفحه
- 27- دکتر صفا کیش حمید رضا، صفویان در گذرگاه تاریخ، تهران، 1390، 651 صفحه
- 28- خلیلی نسیم، تاریخ صفویه، تهران، انتشارات ققنوس، 1387، 134 صفحه
- 29- فوران جان، مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران (از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی)، ترجمه: احمد تدین، تهران، انتشارات موسسه خدمات فرهنگی ققنوس، 1377، 628 صفحه
- 30- پیتر جکسون/ لورنس لاکهارت، تاریخ ایران کمبریج (جلد ششم، قسمت دوم) دوره صفوی، ترجمه: تیمور قادری، تهران، انتشارات مهتاب، 1387، 480 صفحه
- 31- پیتر جکسون/ لورنس لاکهارت، تاریخ ایران کمبریج (جلد ششم، قسمت سوم) دوره صفوی، ترجمه: تیمور قادری، تهران، انتشارات مهتاب، 1387، 550 صفحه
- 32- شوستر والسر سیبیلای، ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه های اروپائیان (پژوهشی در روابط سیاسی و اقتصادی ایران (1502-1722)، ترجمه و حواشی دکتر غلامرضا ورهرام، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1364، 166 صفحه.
- 33- نوایی عبدالحسین، تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی ایران در عهد صفویه، تهران، انتشارات سمت، 1381، 424 صفحه
- 34- سیوری راجر، در باب صفویان، ترجمه: رمضان علی روح الهی، تهران، نشر مرکز، 1380، 342 صفحه
- 35- احمدی مریم، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفوی، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1371، 284 صفحه.
- 36- غفاری فرد عباسقلی، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، انتشارات سمت، تهران 1386، 410 صفحه
- 37- هوشنگ طالع، جهان نمای تاریخ ایران، تهران، انتشارات سمرقند، 1390، 75 صفحه

- 38- اشرف احمد، ویژگی های تاریخی شهر نشینی در ایاران دوره اسلامی، نامه اجتماعی، تهران 1353، صفحه 7 و 8.
- 39- نوایی عبدالحسین، اسناد و مکاتبات ایران از سال 1038 تا 1105 ه. ق همراه با یادداشتهای تفصیلی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 1360، تهران، 334 صفحه (صفحات 215 تا 218).
- 40- نوایی عبدالحسین، شاه طهماسب صفوی مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، 1350، تهران، 546 صفحه (صفحات 22، 19، 189).
- 41- نوایی عبدالحسین، شاه عباس، اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی، جلد سوم، انتشارات زرین، 1366، تهران، 493 صفحه.
- 42- بارتولد و.، تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور (طالب زاده)، چاپ سوم، انتشارات توس، تهران، 1372، 266 صفحه، (صفحات 7 تا 13).
- 43- بیات عزیزالله، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخ ایران، موسسه انتشارات امیر کبیر، تهران 1373، 559 صفحه، (صفحات 57-58).
- 44- قائم مقامی جهانگیر، مقدمه یی برشناخت اسناد تاریخی، تهران، 1350، انتشارات انجمن آثار ملی، 498 صفحه
- 45- بایبوردیان واهان، نقش آرامنه ایرانی در تجارت بین المللی تا پایان سده 17 میلادی، ترجمه ادیک باغداساریان (گرمانیک) 1375، تهران، 211 صفحه
- 46- منیژه صدری/ رحیم نیکبخت، مقاله: نقشه ای مهم از ایران عصر صفوی موجود در آرشیو عثمانی، فصلنامه پیام بهارستان، تهران، تابستان 1388، 1171 تا 1175
- 47- دانش پژوه محمد تقی، مقاله: دستورالملوک میرزا رفیعا، منبع: زبان و ادبیات مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مهر و آذر 1347، شماره 65 و 66، صفحه 62 تا 93.
- 48- دانش پژوه محمد تقی، مقاله: دستورالملوک میرزا رفیعا و تذکره الملوک میرزا سمیعا، منبع: زبان و ادبیات مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مرداد 1347، شماره 63 و 64، صفحه 475 تا 503.

- 49- نوذری عزت الله، مقاله: نقش اقطاع داری و دیوانسالاری در پویه تاریخ ایران، منبع: کیهان اندیشه، شماره 81، تهران
- 50- رحمتی محمد حسین، مقاله: تمرکز زدایی در ایران عصر صفویه، فصلنامه تاریخ در آئینه پژوهش، سال دوم شماره چهارم، زمستان 1384، صفحه 103 تا 126.
- 51- رضائی منش بهروز، مقاله: سازمان اداری در عصر صفویان، منبع: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا بهمن 1389، شماره 153، تهران.
- 52- حسن آبادی ابوالفضل، مقاله: نگاهی به اسناد سیورغال دردوره صفویه، فصلنامه گنجینه اسناد شماره 67، پاییز 1368، 15 صفحه 63 تا 77.
- 53- رنجبر محمد علی، مقاله: منصب خلیفه الخلفا در دوره صفوی، گنجینه اسناد، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم انسانی، صفحه 4 تا 15.
- 54- ودیعی کاظم، مقاله: اداره و تقسیمات کشوری ایران، فصلنامه بررسی تاریخی شماره 2 و 3 سال چهارم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم انسانی، صفحه 233 تا 245.
- 55- اشراقی احسان، مقاله: اهمیت تجارت ابریشم در زمان صفویه، فصلنامه ایران شناخت، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم انسانی، صفحه 130 تا 151.
- 56- خلیفه مجتبی، مقاله: ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه های اروپاییان، فصلنامه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، آبان و آذر ماه 1379، صفحه 128 تا 134.
- 57- صدری نیا باقر، مقاله: پیشه وران حیات صنفی در اواخر عهد صفوی، فصلنامه ایران شناخت، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم انسانی، صفحه 65 تا 87.
- 58- امین بنائی، مقاله: تاملاتی در باره ساختار اجتماعی و اقتصادی ایران در اوج دوره صفوی، مترجم محمد علی رنجبر، فصلنامه سیاسی اقتصادی، شماره 135-136، صفحه 44 تا 55.
- 59- امیری حکیمه، مقاله: تجارت خارجی ایران در دوره صفویه، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم شماره های 7 و 8، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم انسانی، صفحه 117 تا 148.

60- بهروز رضائی منش، مقاله: سازمان اداری ایران در عصر صفویان، فصلنامه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، بهمن 1389، شماره 153، صفحه 12 تا 19.

Հայերեն սկզբնաղբյուրներ

- 1- Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն Պատերազմացն 1721-1736թ., Երևան, Արմֆանի հրատարակություն, 1938, 108 էջ:
- 2- Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Երևան, ՀԳԱ հր., 1973, 312 էջ:
- 3- Առաքել Դավրիժեցի, «Գիրք պատմությանց», աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, ՀԳԱ հրատարակչություն, 1990, 592 էջ:
- 4- Մուշեղյան Եղիա Կարնեցի, Եղիա Կարնեցու «Դիվանը» (Նյութեր Մերձավոր արևելքի և Անդրկովկասի Պատմության), Երևան, Միտք հրատ., 1968, 366 էջ:
- 5- Եսայի Հասան Զալալյան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց Յերուսաղեմ 1868-ՌՅԺԷ, 58 էջ:
- 6- Չամչյանց Միքայել, Հայոց Պատմություն, (սկզբից մինչև 1784 թվականը), Գ հատոր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1984, 896 էջ:
- 7- Սիմեոն Երևանցի, Զամբո, Երևան 2003, 546 էջ:
- 8- Տէր Յովնանեան Յարություն Թ., Պատմություն Նոր Զուղայի (Սպահան), աշխարհաբարի թարգմանեց Պօղոս ԱԻ. Քինյ. Պետրոսեան, Նոր Զուղա, Նաշրե Սալամ Հրատարակչություն, 2008, 667 էջ:

Հայերեն գրականություն

- 9- Այվազյան Ա.Մ., Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թվականին, Պատմաբանասիրական հանդես №2(133), Երևան, 1991, էջ 102-114:
- 10- Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2005, 783 էջ:
- 11- Բայբուրդյան Վ., Նոր Զուղա, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2007, 152 էջ:
- 12- Դանեղյան Լ. Գ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, Հ. Գ. Ակադեմիայի հրատ., 1978, 234 էջ:

- 13- Լեո, Երկերի ժողովածու, Երրորդ հատոր, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1969, 511 էջ:
- 14- Կարապետյան Մ.Մ., «Իմամ Զաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (VVII-XVIII դարեր), Պատմաբանասիրական Հանդես, Երևան 1988, 1(120), էջ 219-221:
- 15- Կոստիկյան Բ. Պ., «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը՝ Հրովարտակաները», պրակ III-րդ (1652-1731), Երևան, Հ. Գ. Ակադեմիայի հրատարակչություն 2005, 728 էջ:
- 16- Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500—1800 թթ.), Երևան- ԵՊՀ հրատ., 1971, 524 էջ, տես նաև (<http://www.armenianhouse.org>):
- 17- Հայ ժողովրդի Պատմություն, Հ. 4. , Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972 , 687 էջ:
- 18- Մինասյան Լ.Գ., Դիվան Ս. Ամենափրկիչ վանքի 1606-1960, Արխիվի ուղեցույց գրքով, Հրատարկություն Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմական Խորհրդի, Նոր Զուղա, Տպարան Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, 1983, 134 էջ:
- 19- Վիրաբյան Արմեն, XVII դ. Երևանի խաների գործունեությունը Զաքարիա Սարկավագ քանաքեռցու «Պատմագրության» մեջ, Պատմաբանասիրական Հանդես, Երևան 2011,1(186), էջ 143-156:
- 20- Փափազյան Հ. Դ., «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը՝ Կալվաճագրեր», պրակ II-րդ (ԺԴ-ԺԶ դդ.), Երևան, Հ. Գ. Ակադեմիայի հրատ., 1968, 640 էջ:
- 21- Փափազյան Հ. Դ., «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը՝ Հրովարտականեր», պրակ I-ին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), Երևան, Հ. Գ. Ակադեմիայի հրատ., 1956, 314 էջ:
- 22- Փափազյան Հ. Դ., Հողային հարաբերությունները Արևելյան Հայաստանում XVI-XVII դարերում, Երևան, Հ. Գ. Ակադեմիայի հրատ., 1972, 303 էջ:
- 23- Փափազյան Հ.Դ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, №3, Երևան, 1956, էջ 85-99:
- 24- Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 6, Երևան, 1980, 719 էջ:

Անգլերեն

- 1- Administrative Stability and Change in Late Seventeenth-Century Iran: The Case of Shaykh 'Ali Khan," International Journal of Middle East Studies 26, (Persian trans. in Faslnamah-i Pazhuashha-yi Tarikhi, new ser. 1-2 (1998-99): 57-94),1994, pp. 77-98.
- 2- Barthold W., An Historical Geography of Iran, translated by Svat Soucek; edited by C.E. Bosworth, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1984, xv+286 pages.
- 3- The Safavids under Western Eyes: Seventeenth-Century European Travelers to Iran, Journal of Early Modern History(No. 13), 2009, pp. 137-171.
- 4- A. H. Morton, The Early Years of Shah Ismail in the Afzal al-tavarikh and Elsewhere, in C. Melville, ed., Safavid Persia, pp. 27-51.
- 5- Andrew J. Newman, Safavid Iran (Rebirth of a Persian Empire), 2009, I.B. TAURIS, London-New York, 2006, 281 pages.
- 6- David Blow, Shah Abbas (The Ruthless king who became an Iranian Legend), I.B. TAURIS, London-New York, 2009, 274 pages.
- 7- Encyclopaedia Iranica ix, Europe, Persian Image of, 1998, pp. 70-76.
- 8- Encyclopaedia Iranica x, Georgians in Safavid Administration, 2001, pp. 493-96.
- 9- Encyclopaedia Iranica, Safavid Dynasty, (Web-based), 2005
- 10- Encyclopedia of Islam, Shah 'Abbas II, 3rd edn., 2008, pp. 2-5.
- 11- Floor Willem, Safavid Government Institutions, Mazda publisher, Costamesta, California, 2001, x+311 pages.
- 12- Floor Willem, The Khalifeh al-Kholafa of the Safavid Sufi Order, ZDMG 153/1, 2003, pp. 51-86.
- 13- Floor Willem, The Sadr or Head of the Safavid Religious Administration, Judiciary and Endowments and Other Members of the Religious Institution, ZDMG 150, 2000, pp. 461-500.
- 14- Foran J., The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving beyond the Standard Views, IJMES 24, 1992, pp.281-304.
- 15- Grigoradis Theocharis, Shi'ite Islam as an Economic System: Bureaucracy and class in Safavid Iran, Selected Works University of California, Berkeley, January 2011, pp1-14.

- 16- H.-R. Roemer, Shah Khodabandas administration is the topic of C. P. Mitchell, *Out of Sight, Out of Mind: Shah Mohammad Khodabanda and the Safavid Dar al-Ensha*, *Studies in Persianate Societies* 3, 2005, pp.66-98.
- 17- J. Emerson, *Some Additions to the Index of Tadhkirat al-Muluk*, *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 1, 1994, pp. 212-21.
- 18- Lambton A.K.S., *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, Variorum Reprints, London, 1980.
- 19- Lambton, Ann k.S, *Landlord and Peasant in Iran*, London, 1953, 504 pages.
- 20- Lockhart L., P. Jackson and *The Cambridge History of Iran*, Vol. 6, *The Timurid & Safavid periods* ed. Cambridge, 1986, 766 pages.
- 21- Lockhart Laurence, *The Fall of the ṣafavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, England, 1958, 389 pages.
- 22- Malcolm Sir John, *The History of Persia*, 2 vols., London 1815, vol. II, pp. 456-7, (608 pages).
- 23- Matthee Rudi, *Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint of Huwayza*, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, Vol. 44, No. 4, 2001, pp. 505- 539.
- 24- Matthee Rudi, *The Safavids under Western eyes: Seventeenth-Century European Travelers to Iran*, *Journal of Early Modern History*, Vol. 13 (2009):, 2009, pp. 137-171.
- 25- Matthee Rudi, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge, U.K., 1999, pp. 103-105.
- 26- Minorsky, V., ed. And trs, *Tadhkirat al-Muluk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725)* London, 1943, 218 pages.
- 27- Newman A, ed., *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, Leiden, 2003, 422 pages.
- 28- Newman A., *Clerical perceptions of Sufi practices in Late Seventeenth-Century Persia: Arguments over the Permissibility of Singing (ghinā)*, in L. Lewisohn and D. Morgan, eds., *The Heritage of Sufism. Late Classical Persianate Sufism (1501-1750)*, Oxford, 1999, pp. 135-64.

- 29- Perry John R., The Last Safavids, 1722-1773, Iran 9, 1971, pp. 59-69.
- 30- Savory R., Collected articles published as Studies on the History of Safavid Iran, London, 1987
- 31- Savory R., Iran under the Safavids, Cambridge, U.K., 1980, 288 pages.
- 32- Savory R., Studies on aspects of the Safavid bureaucracy include, "The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Ismāil I (907-30/1501-24)," BSOAS 23, 1960, pp. 91-105; Idem, "The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Shah Ṭahmāsb (930-84/1524-76)," BSOAS 24, 1961, 1960-1961, pp. 71-79.
- 33- Savory R., Some Notes on the Provincial Administration of the Early Safawid Empire, BSOAS 27, 1964, pp. 114-28.
- 34- Savory R., The Office of Khalifat al-Khulafa under the Safavids, JAOS 85, 1965, and other studies by the same author, collected in his Studies on the History of Safawid Iran, London, 1987, pp. 497-502.
- 35- Savory Roger, The Safavid State and Polity", Iranian Studies Vol. 7, No. 1/2, Studies on Isfahan: Proceedings of the Isfahan Colloquium, Part I, Winter-Spring 1974, pp179-212.
- 36- Savory, R., Safavid Persia Cambridge History of Islam, Vol. 1, Cambridge, 1970.
- 37- Savory, R. M. , "The ṣafavid administrative system" in Cambridge History of Iran, vol. 6, P. Jackson, S. I. Grossman & L. Lockhart (eds.), Cambridge: Cambridge University Press. ,1986.

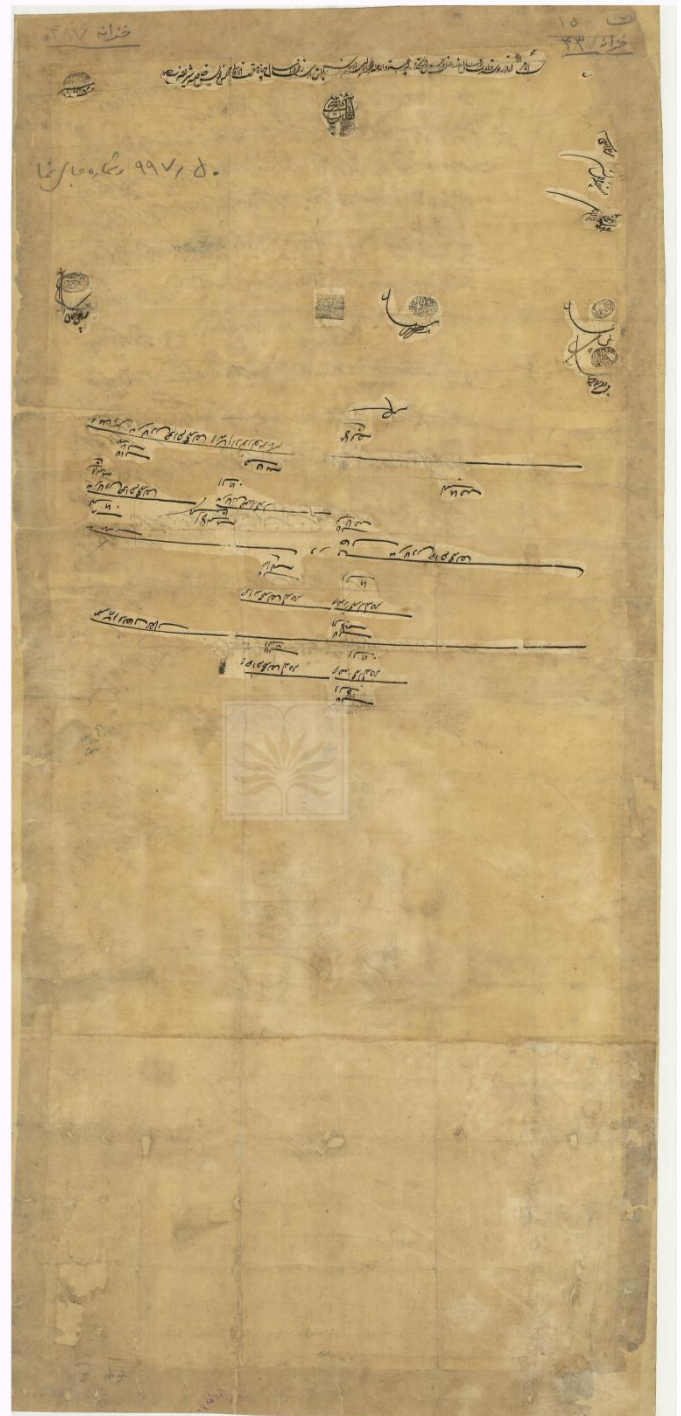
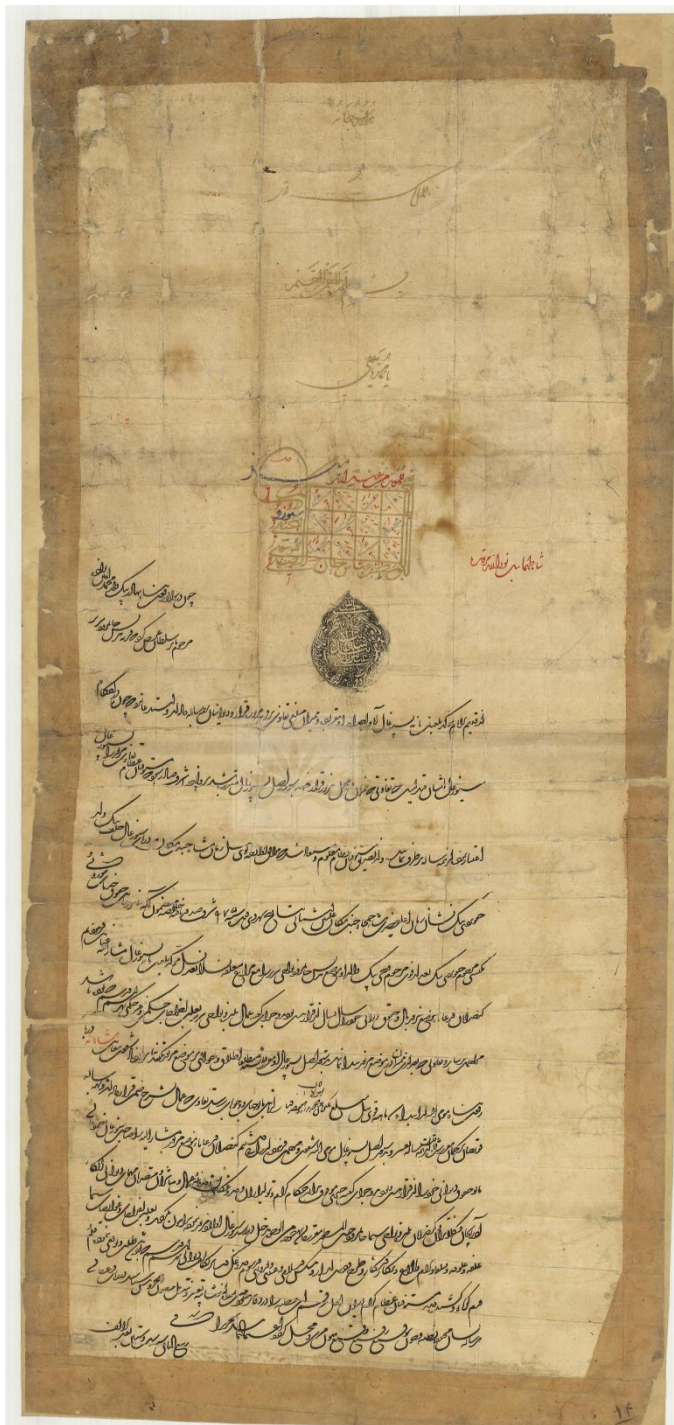
Ինտերնետային կայքէջեր

<http://www.hpj.asj-oa.am>
<http://www.olumensani.com>
<http://www.ensani.ir>
<http://www.noormags.com>
<http://www.iranicaonline.org>
<http://www.parsine.com>
<http://www.armenianhouse.org>
<http://www.digilib.am>
<http://www.opac.flib.sci.am>

ՀԱՎԵԼՎԱԾ - ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 1

Սեֆյան Շահ Աբբաս 2-րդի 1060 թ. հրովարտակը, սոյուրդալի հանձնման կապակցությամբ. (Իրանի Ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի արխիվ. No: 997-50):

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران- معاونت اسناد ملی- سند شماره 50/997 (2 ص، 1 طومار). "چون در هولاء رفعت پناه بهادر بیگ ولد محمد العمین نواده مرحوم بایر سلطان عرض کرد که قریه هرس جا نموده بر گرفتیم که لازم موکد بلعبنی تا به سیورغال آبا و اجدادی او مقرر بوده

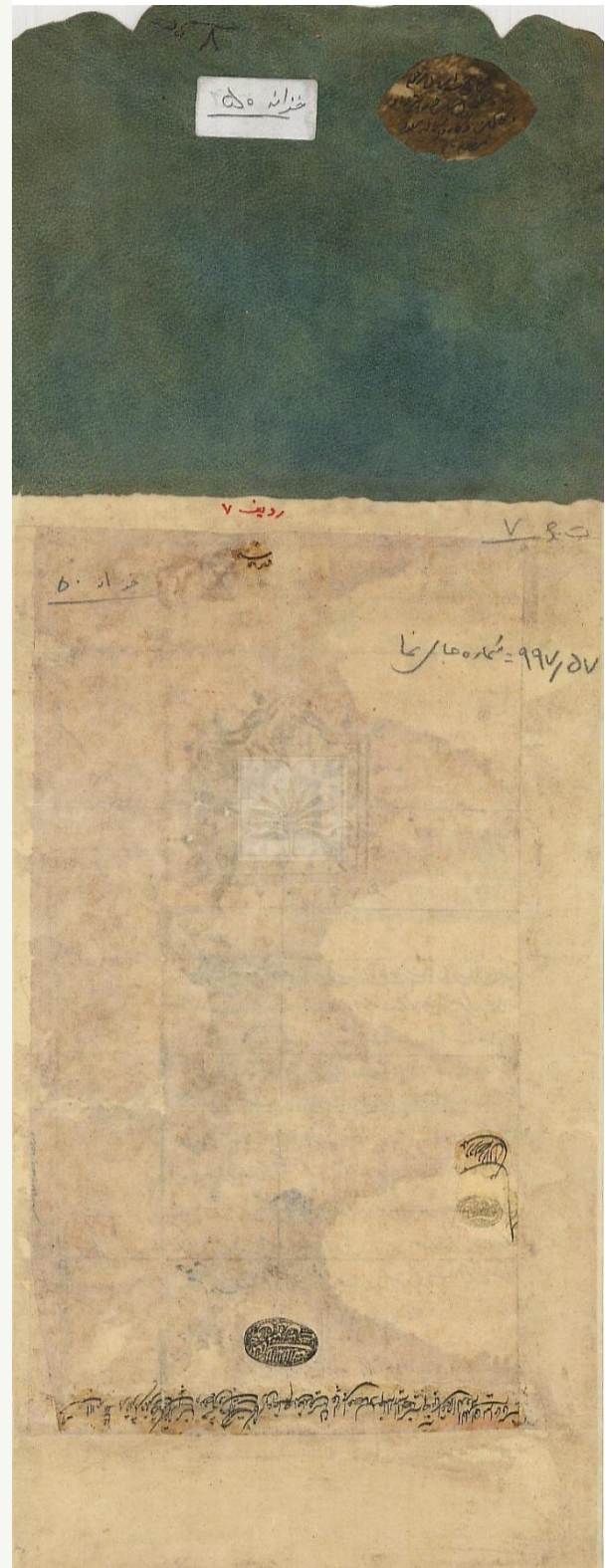
و میزان مبلغی تفاوتی بر قریه مزبوره قرار و دیوانیان سهم مشارالیه را که امر و استدعا نمود که چون در احکام سیورغال ایشان قید است که تفاوتی که [میان] در محل مزبور قرار [ضد] بحر و الصل سیورغال مقرر باشد پروانچه اشرف صادر شود که مستوفیان عظام تفاوت مزبور را بسیورغال اعتبار نموده از همه ساله بر طرف نماید ولد لصدیق مستوفیان عظام معلوم و مستفا شد که موافق اولاد بوی سل زمان شاه جنت مکان در آن سیورغال خلف بیگ ولد حمودی بیگ نشان زمان اعلیحضرت شاه حمجاه جنت مکان [علس لشباتی] بتسامح سهروی فی سنه 975 شرف صدور یافته خلاصه مضمون آنکه سایر رعایی حقوق خدمات موروثی و [مکسی] مرحوم حمودی بیگ بعد از فوت مرحوم فتحی بیگ والد او موضع بری جا نموده نواحی سریر رابع [مراع] معلفه نسلا بعد نسل موکد بلعب پایه سیورغال مشارالیه عنایت فرموده ایم کنصلان فرعا بوضع نرمربال و حقوق دیوانی خود را سال بسال از قرار رهن بوده مرو و جواب کعبه عمال بلده و نواحی سریر بعلت اخراجات حکم و غیر حکمی بهرلسم فرسم که بوده باشد. مزاحمی بر سایر و تفاوتی که بعد از میزان در موضع که نور سدا نمایند بدستور اصل سیورغال او مقرر داشته مطلقاً اطلاق و هولای بر موضع مزبور نکنند بنابراین نام شعوری بمعاش شاهانه در بها رفعت پناه مومن الله از ابتدا سه ماهه قوی بیل مبلغ یک تومان و هزار و سیصد دینار از بابت مالوجهات و وجوهات برسد تفاوتی که عمال بشرح ضمن قرارداد داده اند و بهمه ساله قولعای کرحمان مقرر شده و باقیست همه ساله تغیر و بدستور اصل سیورغال مومی الله شفقت و مرحمت فرموده لرسل میثم کنعلان [فرعاماء] موضع مزبور مشارالیه را صاحب سیورغال خود [دانی] مالی مالو حقوق دیوانی خود را از قرار هر ولو مر و جواب کعبه [قسمتی] موقوف برای حکام کرام و تیولداران و صروعکان و صرعیه عمال و مباحشان و متصدیات مهمان دیوانی الکا آذربایجان و کلانتران و کدخدایان بلده و نواحی سیما خاتم و وحی [المسطهر] مقرر که بهیچوجه من الوجوه مدخل در رسید سیورغال اولاد مزبور ننموده پیرامون مکرر و بلعب اخراجات و غوایصاب سیما علفه و علوفه و مسلعا و لام و الاع و الکار مکار طرح موی ابرار و مسکن مسلمی و غنی و افروی مرسوم صر و عکس سایر تکالیف دیوانی شهر لرسم و رسم که بوده من طلب و توقعی ننموده قلم و قدم کوتاه کشیده و مستوفیان عظام کریم دیوان اهل رقم این قصبه را در دفاتر جلوه ده نموده از شائبه تغیر و تبدیل حصول و محروس شناسند در بهای [فرموده] که هر ساله بسال

محدوده فصله فصول بتوقيع رفيع و قيع نموده مری و حمل کرده اعتماد
نمایند. تحریرا فی ربیع الثانی سنه سی تین و بعد الالف".

«Ինչպես որ հարգարժան Բահադոր Բեկը Մուհամմեդ Ամինի որդին և հանգուցյալ Բայեր սուլթանի թոռը տեղեկացնում է, որ իր պապենական սոյուրդալը, որը որոշակի գումարի վճարումով հաստատվել էր իրենց համար, արքայական դիվանի կողմից պահանջվել է, որպեսզի այդ սոյուրդալի համար հաստատված փարվանչեն մուսթովֆիազամի կողմից յուրաքանչյուր տարի պիտի հանձնվի, նրանց հաստատումը ստանալուց հետո և հետաքրքրվելուց պարզվում է, որ նրա զավակները Համադի բեկի հոր Վադադ բեկի սոյուրդալում նորին մեծության և ազնվափայլ արքայի հրամանով 975թ.-ին հաստատվել է նրանց համար և Համադի բեկի բոլոր ժառանգներին ևս տրվել է ժառանգելու իրավունք, նրա հոր Ֆաթիի բեկի մահից հետո որոշեցինք, որ սերնդե սերունդ այդ սոյուրդալի բոլոր իրավունքները հանձնվի նրանց և յուրաքանչյուր տարի համաձայն հաստատված որոշման հարկահավաք մոմայեզները դա իրենց համար օրենք համարելով ոչ մի կերպ նշված սոյուրդալից արքայական ծախսերի համար գանձում չկատարեն: Ռոսումի համար երեք ամիս՝ մեկ թուման և հազար երեք հարյուր դինար որպես արքայական ծախսերի բաժին ամեն տարի վճարել այն սոյուրդալի եկամուտներից, որոնք հանձնվեց վերոնշյալներին ու իրենց թիուղարներից, սարվոքանից, սարիյե ամալից, մոբաշերներից և բոլոր դիվանի պատասխանատուներից, որոնք կապված են Ազերբայջանի Օլքաին քալանթարների և քադիսուդաններից դիվանի կողմից նշված սոյուրդալից և նրանց ժառանգներից նաև անասնակերների և անասունների և բնակավայրերի համար համաձայն եղած որոշման պահանջ չներկայացվի, որով այդ ամենից նրանց ազատում ենք և յուրաքանչյուր տարի և բոլոր եղանակների համար կատարել և վստահելով գործադրել: Գրվեց 1060 Ռաբի ալ-սանի ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 2

Սեֆյան Շահ Սուլթան Հուսեյնի 1119 թ. հրովարտակը, Սեյեդ Ալի խանի կալվածքները նրա ժառանգներին հանձնելու մասին. (Իրանի Ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի արխիվ.No: 997- 57):

Տաշման ասնադ ւ քառաքան ւա

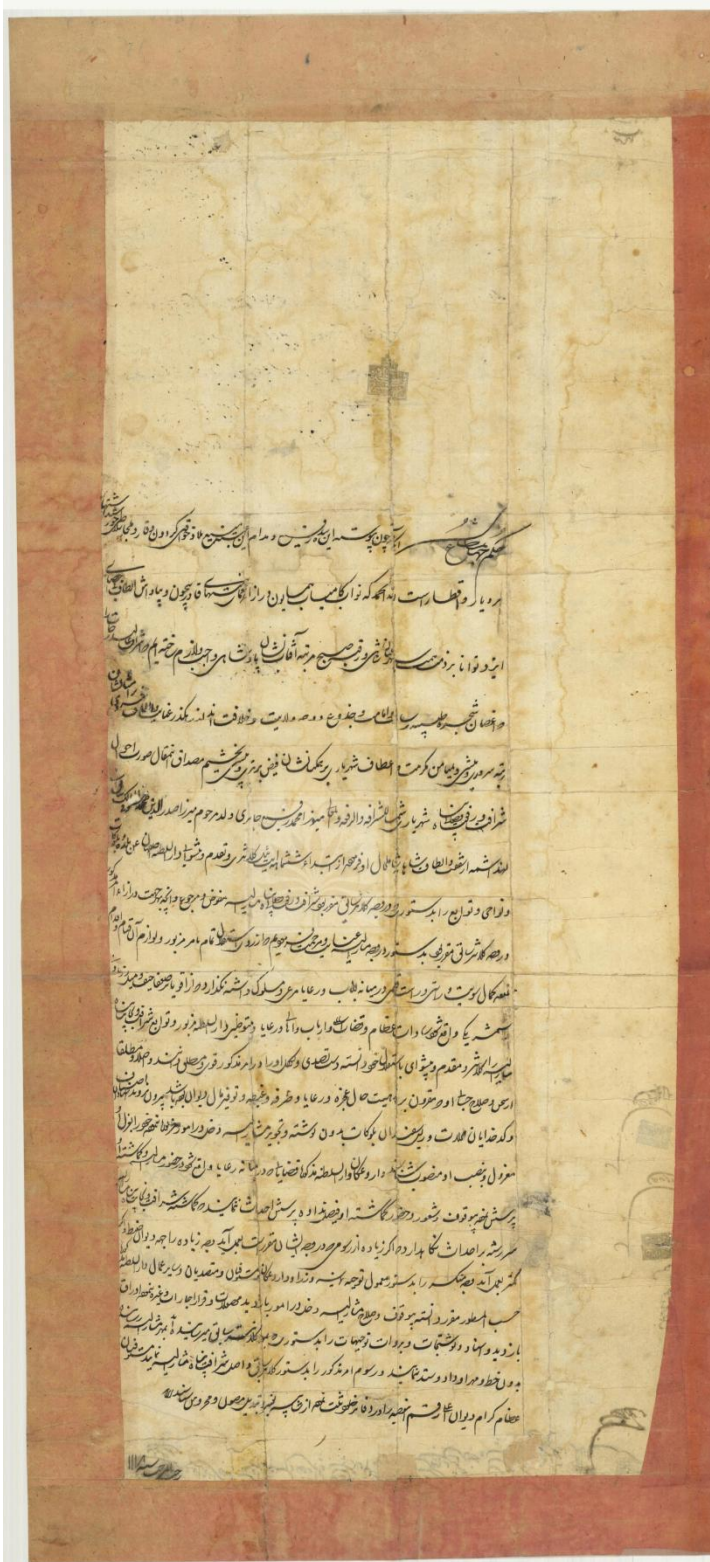
ایران- معاونت اسناد ملی- سند شماره 57/997 (2 ص، 1 طومار) "حکم جهانمطاع شد و آنکه درینوقت سیادت و کاتب و نقایب پناهان سلا انسان و السادات و النحاء ابوظام سید مجد الدین محمد و سید محمد جواد سید [سلی] الله اولاد مرحوم سید علیخان بعرض رساند که یکباب خان و چند باب خوانیت که در دارالعلم شیراز در جنب مدرسه منصوریه واقعست ملک اجدادی ایشان است و قبل از این میرزا محمد معصوم خویی مشارالیهم بحلا فشرع انور متصرف شده و بموجب رقم اشرف مطاع را تصرف او انتزاع و بتصرف والد ایشان داده شد و در ینوقت مشارالیه در اباب محله مجعولی درست داشته مجددا اداره تصرف در آنها دارد و استدعا نموده که مقرر کرده مشارالیه مصرف در آنها نموده مزاحمت نرساند بنابرین مقرر فرمودیم که نایب ضابط الکای فارس در باب خان و خوانیت مزبور را بنحوی که حسب الرقم اشرف قبل ازین مقرر و معمول شده ممض دانسته معمول دارد و در حضور اهالی شرع انور بحقیقت ادعای میرزا معصوم مزبور رسیده هر گاه حلا مسرع و حساب بوده باشد او را مجاب و ممنوع سازد و اگر نحو دیگر بوده باشد حقیقت آنرا مشروحا معروض شده والاتی و در رای قدغن دانسته از فرموده تخلف نوزد. تحریراًرمضان المبارک سنه 1119".

«Աշխարհաստտ հրամանագիր հրապարակվեց, սեյեդ Մաջդեդին Մուհամմեդը և սեյեդ Մուհամմեդ Զավադը, որոնք սերում են սեյիդներից և զավակներն են հանգուցյալ սեյեդ Ալի խանի հաստատում ենք, որ մէկ խան և մի քանի խանութներ, որոնք գտնվում են Շիրազի դարոլմարզում Մանսուրիյե դպրոցին կից, ժառանգաբար պատկանել է նրանց, որը գրավվել է Միրզա Մուհամմեդ Մանսուրիի կողմից: Համաձայն արքայական ռադամի (հրամանի) տարածքները պատկանել է իրենց հորը, այդ կապակցությամբ մեր խնդրանքն է, որ այդ տարածքների ղեկավարումը դարձյալ հանձնվի նրա ժառանգների հսկողությանը, և նրանց խանգարողներ չլինեն: Մենք որոշեցինք, որ ֆարսի Օլթայի նայեբ զաբեթը նշված խանի և մնացյալ խանութների կապակցությամբ ինչպես, որ նախապես հաստատվել էր արքայական ռադամում բնակչության և շարի ներկայացուցիչների ներկայությամբ ստուգի և չեղյալ համարի Միրզա Մասումի կողմից կատարված պահանջը, և նրան այդ վայրերի տնօրինման իրավունքից զրկի, արգիլելով նրա գործունեությանը և քննվի, որ նա կարգազանցություն չկատարի: Գրվեց 1119- Ռամազան ալ-մորաբաք ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 3

Սեֆյան Շահ Սուլթան Հուսեյնի 1118 թ. հրովարտակը Միրզա Մուհամմեդ Զաբերին Սպահանի Քալանթարի պաշտոնին նշանակման մասին. (Իրանի Ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի արխիվ. No: 997-61):

سازمان اسناد و کتابخانه

فرمان انتصاب میرزا محمد رفیع جابری به سمت کلانتری اصفهان: "حکم جهانمطاع شد آنکه چون پیوسته این سده زمین و مدام این اعمه منیع بلاد و خواقی گردون وقار و ملجا سلاطین خورشید اشتهاارد بردیار و اقطار است الله الحمد که نواب کامیاب همایون در ازاء نعمات سنتهای قادر همچون و پاداش الطاف حصابی ایزد توانا بر ذمه سمت سپهر نشان شاهی و رقبه صبح مرتبهآفتاب نشان پادشاهی واجب و لازم ساخته ایم که اشرف عالیدرجات را که واعضان شجره طیبه و سادت و امامت و جذوع و وجه ولایت و خلافت اند اندر رهگذر عنایت و الطاف خداوندی را منشا نشان رتبه سروری و پیشی و یمیا من مکرمات و اعطاف شهریاری بر همکنانشان فیض برتری و پیشی بخشیم مصداق اینمقال صورت احوال شرافت و رفعت [فصانی] شهریاری شمس للشرافه و الرفع و المعالی میرزا محمد رفیع جابری ولد مرحوم میرزا صدر الدین محمد مستوفی الممالک است لهذا شمس از شفقت و الطاف شاهان ملحان او فرموده اند از ابتداء ششماه [ایت ثیل] کلانتری و تقدم و پیشوایی دارالسلطنه اصفهان عن بلده و بلوکات و نواحی و توابع را بدستوری که در وجه کلانتر سابق مقرر بود شرافت و رفعت[وصا] پناه مشارالیه مفوض و مرجوع و آنچه بهر جهت در ازاء امر مذکور در وجه کلانتر سابق مقرر بود بدستور در وجه مشارالیه عنایت و مرحمت فرمودیم که از روی استقلال تمام بامر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نموده کمال سویت و راستی و راست قلمی در میانه بناب و رعایا مرعی و مسلوک داشته نگذارد که از اقویا بر ضعفا حیف و میل و زیادتی بسمشه یکی واقع شود سادات عظام و قضات المعلی و ارباب و اهالی و رعایا و متوظین دارالسلطنه مزبور و توابع شرافت و بی پناه مشارالیه کلانتر و مقدم و پیشوای باستمعال خود دانسته دست تصدی و لکهل او را در امر مذکور قوی و مطلق دانند و اصلا و مطلقا از سخن و صلاح جانی او که مقرون برماهیت حال عجزه و رعایا و صرفه و غبطه و توفیر مال دیوان بوده باشد بیرون نروند استادان اصناف و کدخدایان محلات و ریش سفیدان بلوکات بدون نوشته و تجویز مشارالیه دخل در امر مزبور ننموده خود را بعزل او معزول و بنصب او منصوب شناسند و دارو عکان دارالسلطنه مذکور را فضایی که در میانه رعایا واقع شود در حضور مشارالیه و گماشته او پرسش نموده بوقوف و شعور و حضور گماشته او فیض نداده پرسش احداث نمایند که گماشته شرافت و نجابت من مشارالیه سر رشته بر احداث نگاهدارد که اگر زیاده از رسوم که در وجه به ایشان مقرر است بعمل آید زیاده را جهت دیوان ضبط و اگر کمتر بعمل آید وجه منکر را بدستور معمول توجیه نمایند وزراء و داروگان و

مستوفیان و متصدیان و سایر عمال دارالسلطنه مزکور حسب المسطور مقرر دانسته و بیوقوف و صلاح مشارالیه دخل در امور بازدید محصولات و قرار اجارات و غیره نموده اوراق بازدید و اسناد و نوشتجات و بروات توجیهات را بدستوری که به کلانتر سابق میرسانیده اند بمهر مشارالیه رسانده بدون خط و مهر او داد و ستد ننمایند و رسوم ام مذکور را بدستور کلانتر سابق و اصل شرافت پناه مشار الیه نماید مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی رقم نموده را در دفاتر خود ثبت نموده از شایسته تفسیر و تبدیل مرصول و محروس شناسند تحریراً رجب المرجب سنه 1118".

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի փառաբանվի ամենակարող տիրոջ և աշխարհի ստեղծողն, որը ստեղծեց երկիրը, հաստատեց գիշեր և ցերեկ նա է ստեղծողը արևափայլ արքաների փառք ու փառաբանություն նրան, որի կողմից մեզ կատարված շնորհներով էլ մենք կարողանում ենք փառաբանել արքաներին, որոնք սերում են իմամների սուրբ սերունդներից և նրանց ժառանգները և ներկայացուցիչներն են: Աստվածային այս շնորհներով արքաներին առանձնացնելով հասարակ մահկանացուներից նրանց մեզ տեր և տնօրեն նշանակեց: Արքայական արևափայլ շնորհներով հարմար նկատեցինք, որ ամենակարող Աստծու կողմից մեզ շնորհված իրավունքների հիման վրա բարձր դասել մնացյալ մարդկանցից և Միրզա Մուհամմեդ Ռաֆի Ջաբերիին, որը հանգուցյալ Միրզա Սադրեդդին Մուհամմեդ մուսթովֆիալ մամալիքի զավակն է, մեր արևափայլ և արքայական հոգածության ներքո ինչպես որ վեց ամիս առաջ էր մայրաքաղաք Սպահանի և նրան ենթակա տարածքների քալանթարի պարտականությունը այնպես ինչպես գտնվում էր նախկին քալանթարի իրավասության մեջ նույնությամբ հանձնարարել նրան, որպեսզի նա ևս կատարելով իր պարտականությունները բարեխղճորեն վերահսկի, որ ուժեղների կողմից թույլերը և ենթակաները ճնշման չենթարկվեն: Իսկ մայրաքաղաքի բոլոր ղազիները և բնակիչները պիտի որ նշված քալանթարին իրենց գլխավորը համարելով ենթարկվեն նրա խոսքին ու որոշումներին և չհրաժարվեն այդ բոլորից, ինչպես նաև արհեստների վարպետները, գյուղապետները և շրջանների գլխավորները առանց նրա գրավոր իրավունքի որևէ հարցում իրենց ենթակաների նկատմամբ անձնական որոշումներ չկայացնեն, քանի որ նրա միջոցով է կատարվում այդ անհատների պաշտոնների փոփոխության իրավունքը: Մայրաքաղաքում ենթակաների մեջ

վիճահարույց հարցեր ծագելու պարագայում հարցերը պիտի քննարկվեն նրա ներկայացուցչի միջոցով և միայն նրա կողմից որոշումներ պիտի կայացվեն: Իսկ եթե որոշված քանակից ավելի ռոսում գանձվի ինչպես որ հարկն է վեճիրները, դարուղենները, մուսթովֆինները և մայրաքաղաքի այլ գործակալները ինչպես որ նախկին քալանթարի ժամանակ էր իրավունք ունեն ստուգել բոլոր ստացականները և բարաթները և ներկայացնել նրան, որի կնիքը և հաստատումը ստանալով հարգարժան մուսթովֆիե դիվան-ե ալլան ևս իր մատյաններում նշելուց հետո պիտի հանձնի այնտեղ ուր անհրաժեշտ է: Գրվեց 1118թ. Ռաջաբ ալ-մորաջաբ ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 4

Սեֆյան Շահ Սուլթան Հուսեյնի 1118 թ. հրովարտակը, Միրզա սեյիդ Ալիի կողմից կատարված բողոքին վերահասություն տալու համար (Իրանի Ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի արխիվ. No: 997-63):

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران- معاونت اسناد ملی- سند شماره 63/997 (2 ص، 1 طومار)"حکم جهانمطاع شد آنکه وزیر جلیل القدر فارس بشفقت شاهانه سرافراز گشته بداند که در ینوقت سیادت و نجابت و نقابت پناه هدایت و فضایل و کمالات دستگاه سلاله سادات و النحیاء العظام شمس للسیاده و النحایه و النقباه و الفضیله والددین میرزا سید علی ولد مرحوم میرزا نظام الدین احمد بعرض رساند که میر فخر لوکیل نثار الیه

که جهت ضبط حاصل املاک و سایر امور تعیین نموده بوده مبلغهای کلی تقلب و بتصرف در آنها نموده و خانه قریب بمبلغ دویست و چهل تومان در دارالسلطنه اصفهان جهت سیادت و نجات پناه مومی الیه ابتیاع نموده بوده و بعد از ورود مشارالیه به دارالسلطنه مزدها چون خانه مذکور را نپسندیده بوکیل مزبور داده که مبلغ و قیمت آنرا مهمسازی نماید و مومی الیه خانه مذکور را مدد و در مهمسازی قیمت آن تعلل مینماید و از قرار شود عالیجاه وزیر دیوان اعلیٰ مقرب الخاقان بنده زاده قدیمی مستوفی جلیل القدر بکار خاصه شریفه بحقیقت رسیده بموجب طومار و سند علیحده که مشارالیه در دست دارد تشخیص باقی وکیل مزبور نموده و سند گرفته و در ینوقت که حرکت سیادت و کمالات پناه مذکور را بسمت فارس شنیده روی پنهان نموده و متواریست و چون وکیل مزبور را در دارالعلم شیراز املاک و اسباب هست می باید که بعد از اطلاع بر مضمون رقم مطاع لازمه تفحص و تحسیس نموده املاک و اسباب وکیل مزبور را که در دارالعلم شیراز بوده باشد از ایدی کسان او انتزاع و بمعتمدی که خاطر از اعتبار او جمع داشته باشد سیاده که احتمال کلی آنست که مشار الیه بعد از استماع اینمراتب بدانصواب بدا لنصوب آمده قیمت خانه مزبور را با سایر متوجهات خود بشرحی که مقرب الخاقان مشارالیه تشخیص داده مهمسازی و املاک و اسباب خود را تصرف نماید والا انور رسانیده مساوی آن از املاک و اسباب او بتصرف سیادت پناه مزبور دهد و در ین باب قدغن دانسته در عهده شناسد تحریراً شهر ربیع الاول 1118

«Աշխարհասատ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի Ֆարսի հարգարժան վեզիրը արքայական կարեկցության շնորհիվ տեղեկացված լինի, որ այս շնորահշատ և հոգեպարար պահին հաստատոցինք, որ սեյիդների հարգարժան ժառանգներից հանգուցյալ Միրզա Նեզամադդին Ահմադի որդին Միրզա սեյիդ Ալի խանը հայտնել է, որ Միր Ֆախրը, որը վերջինիս վստահելին և իրավաբանն էր, նրա գույքերը և այլ ունեցվածքը տնօրինելու համար, ստացված եկամուտների և գումարների մեջ խաբեություն ու խարդախություն է կատարել և գումարները յուրացրել ու վերոնշյալի համար մայրաքաղաք Սպահանում մոտավորապես երկու հարյուր քառասուն թուման արժողությամբ բնակարան է գնել, իսկ նա գնված բնակարանը չհավանելով այն հետ է վերադարձրել նշված իրավաբանին, որպեսզի ծախսած գումարը հետ վերադարձնի իրեն, սակայն գումարը հանձնելը նա ձգձգելով, վճարում չի կատարում: Այդ պատճառով էր հարգարժան մողարաբ ալխաղան դիվան ալայի վեզիր Բանդեհզադեհ

Ղադիմին և հարգարժան մուսթովֆիին, նշանակեցինք ուսումնասիրելու իրողությունը, որոնք ուսումնասիրելով փաստարկները տեղեկացրին, որ վերջինս լսելով նշված հետաքնությունների լուրը, ֆարսից հեռանալով փախստական է դարձել ու թաքնվել է, նաև պարզվել է որ նշված անձնավորությունը Շիրազում մեծ կարողության և ունեցվածքի տեր է, հրամայում ենք, որ դրանք նրա հարազատներից գրավելով հանձնեն մի վստահելի անձնավորության, քանի որ հավանական է որ նա լսելով այդ ամենը վերդառնա և իր ունեցվածքից վճարի գումարը, որի մասին մեզ տեղեկացրել էր մողարաբ-ալ-խաղանը, այլապես ճիշտ այդ գումարին հավասար նրանից իր ունեցվածքի հաշվին գումար գանձվի: Հրամանը պիտի գործադրելի և պարտավորություն համարել: Գրվեց Ռաբիալ ավալ ամսին 1118թ.» :

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 5

Սեֆյան Շահ Սուլթան Հուսեյնի 1115 թ. հրովարտակը, Միրզա Սեյեդ Ալիխանի ժառանգականության հարցի կարգավորման կապակցությամբ (Իրանի Ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի արխիվ. No: 997-85):

"سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران- معاونت اسناد ملی- سند شماره

85/997 (2 ص، 1 طومار). " حکم جهان مطاع شد آنکه چون در ینوقت سیادت و نجابت و نقابت پناه هدایت و فضائل و کمالات و دستگاه سلاله السادات و النجباء العظام رسا للسیاده و النجابه و النقابه و الفضيله میرزا سید علی خان ولد مرحوم مبرور مغفور میرزا نظام الدین احمد بعرض رسانید که نوبت تولیت مدرسه منصوریه واقع در دارالعلم شیراز که از محدثات آبا و اجداد مومی الیه است و بتاریخ بنا تا حال در ید اجداد و اعمام مشارالیه و بعد از ایشان با میرزا نظام الدین احمد و بعد از فوت او حسب التحریر حکام شرع النجا سیما شیخ صالح بحرانی قاضی دارالعلم شیراز بنابر شرط اسس وار شد بودن اولاد ذکور و تقدم بطن اعلی در هر مرتبه بر بطن اسفل و در وقف می باشد سیادت وکالت مشارالیه رسیده و از قرار کتابتی که سید مشارالیه بخط خود بقاضی مذکور نوشته بود میرزا صادق خطیب نایب نوشت و میرزا معزالدین محمد ناظر بوده و بعضی از علمای اعدیه و سادات کرام دارالعلم مزبور صریحا نوشته اید که سیادت پناه میرزا معصوم بعد از فوت میرزا جمال الدین محمد شکی که با دعای وکالت مباشرت تولیت بوده دخل در تولیت نمود و بعد از آنکه سیادت و نجابت پناه میرزا سید علی خان ارشد و سان، وکیل تعیین کرد و ادعای رسیدن نوبت تولیت باو نمود حسب الحکم علمای انحاء و قاضی مشارالیه از ید میرزا معصوم انتزاع و سید وکیل او داده و علم شرعی داریم که بالفعل تولیت مزبور را حق شرعی سیادت پناه میرزا سید علی خان مشارالیه است و میرزا معصوم بدون حجت شرعی متعرف شده و شرفیت و افادت و اقااصب پناه فضیلت و کمالات دستگاه نظاملشریفه والافاده و الاخاصه مولانا محمد شفیع شیخ الاسلام شیراز نوشته که از اخبار و اشهاد جمع کثیر از نقاب و معتبرین مبعوث شرعی پیوست که موقوفات مدرسه منصوریه سنین عدیده بعنوان تولیت حسب التصدیق مرحوم شیخ محمد صالح بحرانی قاضی دارالعلم شیراز در ید وکلاء سیادت پناه مشارالیه بوده و از ملاحظه شروح تولیت از اسمیت و غیرها مطابق شرح کثیری از بوسحاب معتبره متعلقه بموقوفات مربوطه که بنظر رسید مستعاد میشود که تولیت موقوفات مزبور را حق شرعی او و ید وکلای او بر موقوفات مزبور را ید شرعی بوده و از نوشجات مرحمت و غفران پناهان آقا حسین خوانساری و مولانا باقر خراسانی ظاهر و مستبطن می شود که تولیتی که شرعا بسیادت و نجابت پناه میرزا سید علی خان مشارالیه منتقل شده بوده و بدستور سابق حاصل موقوفات بمصرف و جوب آن صرف میشده بمحض ادعای تولیت و بصرف در آن میرزا معصوم بدون ثبوت شرعی نسبت خود بواقف و حقیقت خود در محل موقوفه و تولیت مدرسه می بود که انکار ورثه مزبور انتزاع آن از ید میرزا سید علی خان مشارالیه و وکلای او صورت شرع ندارد بنابرین مقرر فرموده یم که وزیر فارس در حضور اهالی شرع انور انحاء موقوفات انحا را کماکان بتصرف وکیل سادات و نجابت و فضیلت پناه میرزا سید علی خان مزبور دارد نگذارد که میرزا معصوم مزبور مدخل در آن نموده برقم یا حکمی که در سیادت بر طبق مدعای خود گذرانیده باشد مستند شود هر گاه او را سخن و مستمسک و حجت شرعی بوده باشد در دارالسرع الامدس در حضور وکیل مزبور محکوم به ساحت حکم شرعی آنرا بعرض اقدس رساند که آنچه ثانی الحال مقرر کرده بعمل آورند و در عهده شناسند. تحریراً ربیع الاول 1113

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի այս շնորհաշատ և հոգեպարար պահին հաստատենք, որ սեյիդների հարգարժան ժառանգներից հանգուցյալ Միրզա Նեզամադդին Ահմադի որդին Միրզա սեյիդ Ալի խանը հայտնել էր, որ Շիրազի գիտական հաստատություններից Մանսուրիե դպրոցի ղեկավարությունը, որը հանդիսանում է իրենց ընտանեկան ժառանգությունը և հիմնադրման օրվանից գտնվում էր նրանց ժառանգներից Միրզա Նեզամադդին Ահմադի հսկողության ներքո, իսկ նրա մահվանից հետո էլ համաձայն հաստատված գրության, որը պատրաստվել է շարրի հաքիմներից Շիրազի Դարալուլումի(գիտական հաստատության) դատավոր Շեյխ Սալեհ Բահրանիի կողմից և գրի առնվել գրագիր Միրզա Սադեդի միջոցով, որի պատրաստմանը հսկել են Միրզա Մոհրադդին Մուհամմեդը ու հաստատության մի խումբ հոգևորականներ և հարգարժան սեյիդներ հստակորեն շեշտվել է, որ իր մահվանից հետո կենտրոնը համարվում է վակֆ տարածք և որի ղեկավարությունը հասնելու է նրա արական ժառանգներից, նրան ով իրեն ավելի մոտ է եղել: Միրզա Զամալադդին Մուհամմադ Շաքին այդ կառույցի կառավարիչը և աղոթարարն էր, որի մահվանից հետո Միրզա Մասումն սկսեց ղեկավարել դպրոցը: Միրզա սեյիդ Ալի խանը, բողոքելով հայտնել է, որ համաձայն կտակի և վճիռի իրեն է ժառանգություն հասել դպրոցի ղեկավարման պատասխանատվությունը, այդ պատճառով էլ պիտի, կենտրոնի ղեկավարումը Միրզա Մասումից վերցնել և համաձայն շարրի օրենքների հանձնել իրեն, քանի-որ Միրզա Մասումը շարրի օրենքների տեսակետից իրավասու չէ ղեկավարելու դպրոցը: Համաձայն Հանգուցյալ մեծարգո գիտնական և Շիրազի շեյխուլիսլամ Մոլանա Մուհամմեդ Շաֆիի հաստատած գրության, որի հավաստիությանը վկայել են մի խումբ հոգևորականներ և վստահված անձինք, որի մասին նաև հաստատել և վկայել են հարգարժան Հոսէյն Խանսարին և Մոլանա Բադեր Խորասանին հստակ է, որ այդ կենտրոնի ղեկավարումը (թուլիյաթը) բազում տարիներ է, որ նշված մողուֆաթ և Մանսուրիյե դպրոցի ղեկավարումը Միրզա Ալի Խանի ժառանգությունն է: Միրզա Մասումի պահանջը շարրի տեսակետից հիմք չունենալով, դպրոցի ղեկավարումը նրա կողմից պիտի հանձնվի Միրզա սեյիդ Ալի Խանին և նրա ժառանգներին: Այդ պատճառով էլ ֆարսի վեզիրին հրամայեցինք, որ տեղի վստահված անձանց ներկայությամբ հայտարարի, որ վերոնշյալ վայրի

ղեկավարում ինչպես և նախկինում էր, Միրզա սեյիդ Ալի Խանի ժառանգությունն է և համաձայն այս հրամանի Միրզա Մասումը դպրոցի կապակցությամբ որևէ իրավունք չունենալով եթե հակառակը պնդի միայն այն դեպքում եթե նա այլ փաստեր կարողանա ներկայացնել իր պահանջը հիմնավորելու համար , կարող ենք մեր նախկինում կատարած որոշումը երկրորդ անգամ վերաքննության ենթարկել, իսկ մինչև այդ հրամանը նրանց համար գործադրելի և պարտավորություն համարեն: Գրվեց Ռաբիալ ավալ ամսին 1113 թվականին»:

997-

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 6

Սեֆյան Շահ

Սուլթան

Հուսեյնի 1133 թ.

հրովարտակը

Միրզա

Մաջդեդին

Մուհամմեդին

սոյուրդալի

հանձնման

մասին. (Իրանի

Ազգային

գրադարանի

ազգային

վավերագրերի

արխիվ. No:

87):

"سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران- معاونت اسناد ملی- سند شماره 87/997 (2 ص، 1 طومار). "حکم جهانمطاع شد و آنکه چون درینوقت سیلوب و نجابت پناه هدایت و نقابت دستگاه نظام لسیاده و النجابه میرزا مجد الدین محمد ولد مرحوم میرزا سید علی جان بعرض رسانید که قبل از این تمامی سیورغالات قدیمی و جدیدی مرحوم میرغیاث الدین منصور جد مشارالیه و سیورغالات مدرسه رفیعه منصوریه و بقعه دشتک که از محدثات مرحوم

مذبور و در بلده و حومه و بلوکات شیراز واقع است حسب الرقم اشرف در وجه والد او مقرر و ممض و منتقد گردیده و از و اقدیم الایام حسب الاحکام مطاعه مقرر است که هیچ آفریده از حکام فارس و وزراء و وکلایشان عمال و کلانتران احشام و بلوکات و متصدیان جهات دارالملک شیراز بهیچوجه من الوجوه حوالتی ننمایند و بعلت سرکله و سایر وجوهات مفصله در رقم اشرف مزاحمت نرسانند و احکام نقیضه را درین ابواب سند نسازند و الحال با وجود آن مراتب متصدیان جهات قصاب شیراز و بعضی از عمال بعلت مطالبه جهات قصابی و سرکله و غیره بخلافحکم اشرف مزاحمت می رسانند و استدعا نموده که رقم امضاء بنحوی که بوالد و اجداد او مرحمت شده بوده باسم او شرف صدور یابد و مقرر گردد که حاکم و وزیر فارس امداد و اعانت نموده وجوه سیورغالات مفصله و رقم مذبور را از محل و مودیان وصل و واصل سازد و نگذارد که متصدیان و عمل جهات قصابی و سر و کله و غیره مزاحمت رسانند و از سر رشته ارقام مطاعه تصدیق نموده اند که رقم مبارک اشرف بقید حسب الامر الاعلی بتاریخ شهر صفر سنه 1118 با این شرح شرف صدور یافته که چون پروانچه آن نواب خاقان سلیمان شان بتاریخ شهر رمضان سنه 926 شرف صدور یافته مضمون آنکه بنابر وفور التفات و عنایت نبوت شاهانه در باره مرحمت پناه غیاث الدین منصور را مجدداً مقرر فرمودیم که تمامی سیورغالات و مسلمیات و مفروزیات قدیمی و جدیدی حوری و مغروری او و موقوفات مدرسه رفیعه منصوریه و بقعه دشتک که در بلده و حومه و بلوکات واقع است از بساتین و دکاکین بلده و محمود آباد و مواضع و مزارع و قنوات حومه و بلوکات و مواضع [مهبودی] کو همره و احشام زاهد و قهره و نهکر و کره کانی در کسلویه و جماعت متفرقه و مشوقات جره و غیره ذلک بموجب طوماری که مستوفیان دیوان اعلی درینباب در توشقال [ئیل] درست داشته اند و نشان همایون، بتاریخ شهر جمادی الاولی سنه خمس و عشرین و تسعماعه برطبق آن شرف نواز یافته بامضای مجدد متصدی و مقرون شناسند و بر مشارالیه معاف و مسلم دانند هیچ آفریده از امرا و احکام فارسی سیما عمده الملکی زین الدین علی سلطان و جلال الدین شاهرخ سلطان و امراء کرام بشارت بیگ و ابراهیم بیگ و بادبجان و غالیان نوالقدر در ملو و افشار و در را وکلایشان و عمال و کلانتران احشام و بلوکات و متصدیان زکوه و جهات دارالملک شیراز بهیچوجه من الوجوه بر آنمحال حوالتی ننمایند و بعلت متوجهات وجوهات و مستوجهات و کذلک و ساوری و شیلان بها در رسوم دارد و نمکی و چریت و پیشکش رسم الصداره و رسم الوزاره و رسوم کلانتری و رسومات متصدیان زکوه و جهات و رسوم شیره چیان وانکور شیره خانه و سرکله و علفخوار و

احداث و علفه و علوفه و آنچه اطلاق مالو خارج و بران توان نمود طلبی نکنند و جهت ضرر و مرحت و بازديد و شمباره و تفاوت پيرامون رسومی اليه نگردتد و قلم و قدم از انمحال کوتاه و کشيده دارند که دانسته بمومی اليه ارزانی داشتيم حکام کرام و غازيان و عمال و متصديان مهمات ديوانی دارالملک شيراز حسب المسطور مقرر دانسته مطلقاً مجال تمرد و مخالفت احدی ندهند و شکر و شکايت مشاراليه را عظيم موثر شناسند و احکام نقيضه را در اين ابواب سند نسازند و هر ساله رقم مجدد طلب ندارند و در ينوقت ميرزا سيد علی جان ولد ميرزا نظام الدين احمد نواده مرحمت پناه مزبور استدعای امضای اشرف نمود بنابرین پروانچه مطاع مزبور را من اوله الی آخره در باره مشاراليه ممض و منفذ فرموديم که احدی از مضمون آن عدول و انحراف نورزد بنابرین بر طبق استدعا رقم اشرف مزبور را من اوله الی آخره در باره سيادت و نجابت پناه مشاراليه ممض و منفذ و مقرر فرموديم که حاکم و وزير الکای فارس امداد و اعانت نموده وجوه سيورغالات مفصله در رقم اشرف مذکور را در محل و موديان وصول و واصل سيادت پناه مشاراليه نموده نگذارند متصديان و عمال و وجوهات قصابی و سرو کله و غيره مزاحمت باحوال مشاراليه رسانند و در ينباب قدغن لازم دانسته از فرمود تخلف نورزند و در عهد شناسند تحريراً - ذيقعه الحرام سنه 1133 ."

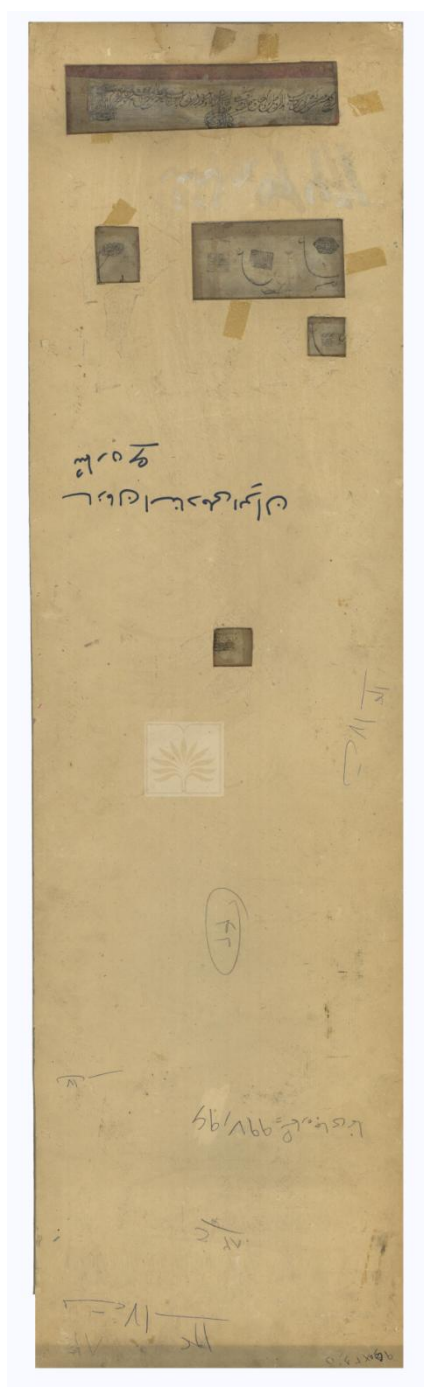
«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի այս շնորհաշատ և հոգեպարար պահին հաստատենք, որ հանգուցյալ Միրզա սեյեդի որդի Միրզա Մաջդեդին Մուհամմեդին է պատկանում բոլոր հին և նոր սոյուրդալները, որը պատկանում էր նրա պապին՝ հանգուցյալ Միր Ղիասեդդին Մանսուրին, որի մեջ է մտնում Մանսուրիյե դպրոցը և Դաշթաքի բողա-ն (սրբավայր), որը հանգուցյալի միջոցով կառուցված կենտրոններից էր, և գտնվում է Շիրազի շրջանների ենթակայության տակ, որը վաղուց հրամանով հաստատվել էր և հանձնվել նրան: Ֆարսի հաքիմները, վեզիրները և նրանց ենթակա վեքիլները անասունների քալանթարները և ֆարսի մեջ գտնվող բոլուքաթի հսկիչները, որոնք գտնվում են Շիրազի շրջաններում, ոչ մի կերպ նրանցից որևէ պահանջ կամ փաստաթուղթ չպահանջեն: Համաձայն նախապես հաստատված ռադամի, որը հանձնել էինք նրա հորը, նույնությամբ դա հաստատում ենք: Շիրազի մսավաճառները ևս պիտի ենթարկվեն նրան և ֆարսի հաքիմը ու վեզիրը պիտի օգնեն, որպեսզի նշված սոյուրդալի համար պահանջված անհատներին ևս բացատրվի մեր կողմից

հաստատված հրամանագիրը, որը նախապես հաստատվել է 1118 թվականի Սաֆար ամսին ինչպես նաև նախապես 926 թվականին Նավաբ Խաղան Սուլեյմանի անունով: Ուստի մեր արքայական բարեհոգության և առատաձեռնության արդյունքում դարձյալ Ղիասեդդին Մանսուրին հանձնում ենք բոլոր սոյուրդալները և նրան պատկանող հին և նոր տարածքները Մանսուրիյե դպրոցը և Դաշթաքի բողան, ինչպես նաև այդ տարածքներում և Մահմուդ Աբադի շրջանում գտնվող բոստանները, խանութները, ֆերմաները, ջրամբարները և անասունները: Համաձայն դիվան ավայի մուսթովֆիների նախապես պատրաստած հրովարտակում էին նշվել Խամա վա էշրին թիսմիա թվականի (925թ.) Ջամադի ալ-ավալ ամսին, դարձյալ հաստատել ու ստորագրվել է և Ֆարսի շրջանի հաքիմների Ջեյնեդդին Ալի սուլթանի, Ջալալեդդին Շահրոխ սուլթան և հարգարժան ամիրներ Բեշարաթ բեկ և Իբրահիմ բեկի ինչպես նաև նրանց ենթակաների անասունների քալանթարների ու բոլուքաթի պատասխանատուների և Շիրազի դարոլմուլքի պատասխանատուների կողմից, որ այդ տարածքների նկատմամբ որևէ կերպ իրավունք և իրավասություն չունեն, իսկ ղեկավարության համար ուղղված ռոսումները ինչպես վեզիրների քալանթարների անասունների վերաբերող և անասունների համար որևէ պահանջ չպիտի ներկայացնեն և իրենց քայլերը և ձեռքերը կարճ պիտի պահեն: Այդ կապակցությամբ Շիրազի դարոլմուլքի հարգարժան հաքիմները և դիվանի պատասխանատուները պիտի հսկեն, որպեսզի հրամանը ի կատար ածվի, թող, որ սա ընդունեն որպես խիստ հրաման ու իրենց պարտականությունը համարեն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն, քանի որ նախապես հաստատված փարվանչեի համաձայն այդ սոյուրդալը առաջին և վերջին անգամով հաստատում ենք Միրզա Նեզամմեդին Ահմադ Միրզայի անունով, որը զավակն է Սեյեդ Ալի Ջանի և վերոնշյալի թոռան անունով, սա կատարվում է նրա խնդրանքով, որպեսզի նորից մեր կողմից հաստատվի ռադամով: Մենք հաստատում ու պահանջում ենք, որպեսզի որևէ մեկը չհամարձակվի հակառակվել ու հրաժարվել մեր որոշումից, հրամայում ենք, որպեսզի Ֆարսի Օլքայի հաքիմները և վեզիրները ուշադիր լինեն, որպեսզի վերոնշյալ ռադամի նշված սոյուրդալի գումարների համար, որոնք գանձվեն և ուշադիր լինեն, որպեսզի այլ հարկահավաք գործակալները մսագործների և անասունների մնացուկների (ոտ ու գլուխ) վաճառողներից գումար

չվերցնեն, նրանց նեղություն չպատճառեն՝ նման արարքներ արգիլված համարելով հակառակ կերպ չվերաբերվեն: Գրվեց 1133 Ձիղադե ալ-հարամ ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 7

Սեֆյան Շահ Սուլթան Հուսեյնի 1115 թ. հրովարտակը, աշխատավարձի որոշման կապակցությամբ. (Իրանի Ազգային գրադարանի ազգային վավերագրերի արխիվ. No: 997-96):

" سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران- معاونت اسناد ملی- سند شماره 96/997 (2 ص، 1 طومار). "فرمان این شد و آنکه چون در ینوقت سیادت و نجابت و فضاہت پناہان میرزا محمد علی و میرزا عبد الغفار و میر صدر الدین محمد و میرزا مشاہیر نوادہای مرحوم میر عبد اللہ عبد الوہابی بعرض رسانیدند کہ بموجب احکام مطاعہ خوانین جنت نگین مبلغ شش دینار از بابت سرانہ آرامنہ کل آذربایجان در ازاء حقوق خدمات بسیورغال میر

عبدالله {جوشیان} مقرر بوده و بعد از آن میرزا محمد هاشم ولد میرزا زاهد علی و غیره برادران و اقوام مشارالیه و میرزا عبد المطلب کلانتر سابق تبریز و اولاد او مبلغ مزبور را بخلاف حساب با اسم خود گذرانیده اند و استدعا نمودند که وجه مذکور به دستوری که در وجه جد ایشان مقرر بوده در وجه مشارالیه مقرر و درین باب حکم امضاء اشرف صادر گردد و از سرکار اوارجہ آذربایجان تصدیق نمودند که در باب شش دینار مزبور قبل از این بر طبق عرض میرزا عبد المطلب کلانتر سابق تبریز و غیره پروانچه اشرف بعید حسب الامر الاعلی بتاریخ شهر جمادی الثانی سنه 1114 باس شرح صادر گشته که چون درینوقت میرزا عبدالمطلب کلانتر سابق تبریز بعرض می رساند که در این ایام شش دینار از بابت سرانه ارامنه آذربایجان که سابقا در وجه مدد معاش میر عبدالرزاق عبد الوهابی مقرر بوده در وجه قاضی زاهد و بعد از فوت او در وجه شش نفر اولاد او و یک نفر میرزا محمد امین نام شخصی که مجموع هفت نفر باشند مقرر گردیده استدعا نمود که شش دینار مزبور در وجه مشارالیه و دو نفر از اولاد او میر محمد ربیع و میر سید شریف و هفت نفر سادات مذکوره مقرر گردد و از سرکار اوارجہ آذربایجان نوشته اند که موافق اوارجات زمان شاه حمجاه جنت مکان محلین آشنایی سه شش دینار بقیه سرانه ارامنه و یهوداء از کل محال آذربایجان برینموجب بمدد معاش اولاد میر مشاهیر و غیره سادات عظام مذکوره عبدالوهابی مقرر بوده و در باب رسد اولاد مرحوم میر مشاهیر که مستمر و برقرار بوده پروانجات مطاعه امضاء بتواریخ مختلفه باسم اولاد مشارالیه صادر گشته و دو رسد دیگر که از استمرار افتاده بوده رسد مرحوم میر کمال الدین هیئت اله سابقا بر طبق عرض سیادت و نجابت وجوهات میرزا یحیی و میرزا عسگری و میرزا ابوطالب و میرزا رضی برادران مشارالیه اولاد مرحوم مزبور حسب الامر الاعلی از فراز پروانچه اشرف بتاریخ شهر ربیع الاول سنه 1111 از ابتداء هفتماه توشمال سل سیورغل سادات مزبوره شفقت و مقرر گشته و مستمرات و در باب رسد اولاد میر عبد الرزاق قبل از این که سیادت و نجابت رفعت پناه میرزا محمد هاشم ولد مرحوم میرزا محمد زاهد و غیره سادات مذکور ذیل بعرض رسانیده بودند که سابقا مرحوم میرزا محمد زاهد مذکوره وجه مزبور را باسم خود و پنج نفر سادات مفصله فوق عبدالوهابی استدعا می نموده بود و کیفیت دفتری در آن باب درست داشته کیفیت مزبور را بسپهسالار و بیگلربیگی آذربایجان بعرض اقدس رسانیده حسب الامر الاعلی وجه مذکور بمدد معاش ایشان شفقت و مرحمت شده و قبل از آنکه پروانچه اشرف در آن باب صادر شود والد مشارالیه فوت نشده و جمعی با مشارالیه بادعاء اولادیت مدعی

شده اند که وجه مزبور بعلت آنکه چند سال قبل از ین در وجه میر عبدالله مقرر بوده و ایشان از اولاد میر عبدالله مذکورند در وجه ایشان مقرر شود و استدعا نموده بودند که چون وجه مزبور برطبق عرض سپهسالار مشارالیه در وجه مدد معاش مرحوم میرزا محمد زاهد والد مشارالیه و پنج نفر سادات مزبوره عبدالوهابی [شع] شده رسد والد در وجه مشارالیه [ورسه] سادات مزبوره در وجه مشارالیه مقرر شود و میرزا محمد امین کاشانی که در نهایت عسرت و پریشانی است با ایشان شریک باشد و سادات عبدالوهابی که جمعی کثیراند با دعا شراکت مراحمات احوال ایشان میرسند بعد از سوال و جواب دفتری که حسب سیورغال اولاد میر عبدالرزاق بشرح فوق نوشته شده بود پروانچه اشرف بتاریخ شهر محرم سنه 1114 صادر و رسد شش دینار اولاد مزبور از ابتداء [ثیت ئیل] در وجه مدد معاش شش نفر سادات مذکوره و میرزا محمد امین کاشانی بالسموات مقرر شده که هر ساله بازیافت و صرف معیشت خود نموده بدعا گویی دوام عمر و دولت قاهره اشتغا نمایند بنابراین شفقت در باره سیادت و نجابت پناه مشارالیه و دو نفر از اولاد او مبذول داشته مشارالیه را نیز در شش دینار مذکور شریک و سهم فرمودیم که هر ساله وجه مزبور بالسموات بدستور بنی اعمام بازیافت و صرف معیشت خود نموده بدعاگویی دوام عمر و دولت قاهره اشتغاء نمایند. جماعت ارامنه و یهودی ساکنین آذربایجان حسب المسطور مقرر دانسته شش دینار مزبور را بلاقصور وانک بدستوری که در وجه اولاد میر مشاهیر و میر کمال الدین هیئت الله {تهماری} می نمایند بالسموات و اصل و عاید نه نفر سادات مزبور و نیز محمد امین کاشانی نموده موقوف ندارند حکام و عمال آذربایجان بخلاف حکم و حساب و خلاف در وجه مزبور ننموده قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند و در هر باب امداد و اعانت حسابی سادات مذکوره بتقدیم رسانند، و نوعی نماید که هر ساله وجه مذکور بلاقصور وانک برو اصل و عاید ایشان شده چیزی قاصر و منکر نگردد و سیادت و صدارت و نجابت پناه هدایت و نقاب و فضیلت دستگاه حقایق و معارف آگاه عالیجاه اسلام و اسلامیان منادی سمه للسیاده و الصداره و النجابه و الهدایه و الفضله و الاقبال میرزا محمد باقر صدر خاصه شریفه صدر الممالک محروسه تجویز نموده که قبل از ین در باب سیورغال مزبور میر محمد هاشم ولد مرحوم میر زاهد عریضه داده و موافق قسمتی که در آنوقت بتراضی یکدیگر شده رسد هر یک از عار رضول نیم دینار که دوازده یک بوده باشد شده بود در باب چهار سد عارضون مزبور ون که دو دینار بوده باشد پروانچه صادر شود بنابر شفقت شاهانه در باره سادات مذکوره از ابتداء [یئجی ئیل] مبلغ دو دینار از جمله شش دینار مذکور متغیر ده نفر مزبور بسیورغال

سادات مزبوره مقرر فرمودیم که هر ساله وجه مذکور را چهار نفر سادات مزبوره بالمساوات بازیافت و صرف معیشت خود نموده بدعاگویی دوام دولت قاهره اشتغال نمایند جماعت ارامنه و یهوداء ساکنین آذربایجان دو دینار از جمله شش دینار مزبور را مخصوص سادات مشارالیهم دانسته بدستوری که در وجه اولاد مرحومین میر مشاهیر و میر کمال الدین هیت الله مهمساری مینموده اند بالمساوات سال بسال واصل و عاید سادات مزکوره نموده موقوف ندارند حکام و عمال آذربایجان بخلاف حکم و حساب دخل در وجه مزبور ننموده در هر باب امداد و اعانت سادات مزبوره مقدم رسانیده نوعی ننماید که هر ساله وجه مزبور بلاقصور و یکبار واصل و عایدایشان شود و در عهده شناسد. تحریراً- شعبان المعظم، 1115".

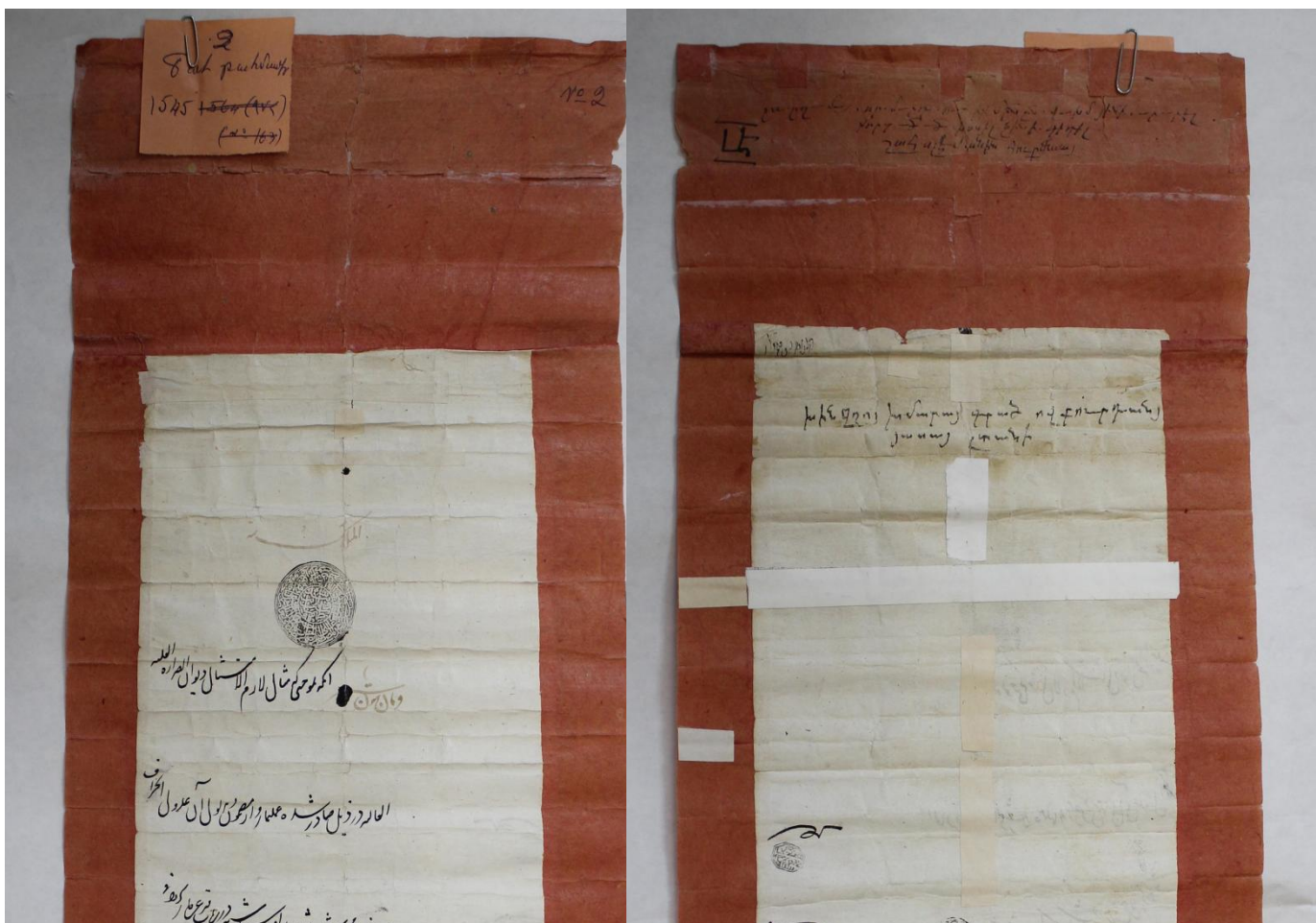
«Արքայական հրաման հրապարակվեց, հանգուցյալ Միր Աբդալլահ Աբդալվահաբիի թոռների՝ հարգարժան Միրզա Մուհամմեդ Ալի և Միրզա Աբդալլահաբար և Միրզա Սադրեդդին Մուհամմեդ և Միրզա Մաշահիրի խնդրանքով, որոնք դիմում են, տեղի խաների կողմից որոշված հրամանի՝ վեց դինարի համար, որը վերաբերում է Ազերբայջանի հայերի գլխահարկին, որպես աշխատավարձ սոյուրդալի և կատարված ծառայությունների համար, տրվել էր Միր Աբդալլահ Ջուշիանին, որից հետո որոշվել էր հանձնել Միրզա Մուհամմեդ Հաշեմիի հորը Միրզա Ջահեդ Ալիի ու նրա եղբայրների ինչպես նաև նրա ազգականների և Միրզա Աբդալմոթալեբի՝ Թավրիզի նախկին քալանթարի և նրա զավակներին, որոնք նշված գումարը սխալմամբ իրենց անունով են անցկացրել: Նրանք խնդրում են այն ինչ որ արքայական հրամանով տրվել էր իրենց պապին վերադարձվի իրենց, քանի որ այդ կապակցությամբ նախապես հրաման գոյություն ուներ Ազերբայջանի սարքարե ավարեջեն հաստատեցին այդ վեց դինարի կապակցությամբ, որ նախապես, ինչպես ասվել է, Թավրիզի նախկին քալանթարի Միրզա Աբդալմոթալեբի կողմից համաձայն արքայական փարվանչեի, որ հաստատվել է 1114 թվականի Ջամադի ալ-սանի ամսին, որով Թավրիզի նախկին քալանթարին հանձնարարվում է, որ վեց դինար Ազերբայջանի հայերի գլխահարկից կենսաթոշակի համար վճարվի Միր Աբդալռաշիդ աբդ ալ-վահաբին, որի մահից հետո տրվում էր նրա վեց զավակներին և մեկ հոգի էլ Մուհամմեդ Ամին անունով անձնավորության ընդհանուր գումարով յոթ հոգի այդ փաստաթղթի շնորհիվ նրանք խնդրում են, որ այդ վեց դինարը վճարվի նրա երկու զավակներ Միր Մուհամմեդ Ռաբի և Միր սեյեդ Շարիֆի անունով և յոթ հոգի էլ նրա

ժառանգ սաղաթներին: Ուստի Ազերբայջանի սարքարե ավարեջենիվիսին տեղեկացրին, որ համաձայն են ամենակալ և հզոր արքայի որոշմանը որ մնացյալ վեց դինարը, որ գանձվում է Ազերբայջանի տարածքի հայերի և հրեաների գլխահարկի հաշվին վճարվեն, որպես Միր Մաշահիրի զավակների և Աբդալվահաբի սաղաթների կենսաթոշակ: Այդ կապակցությամբ կատարած ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց, որ հանգուցյալ Միր Մաշահիրի ժառանգների և Աբդալվահաբի Սաղաթի համար նախապես հաստատված փարվանչեի մեջ նշվել է, որ հանգուցյալ Միր Քամալեդդինը այդ գումարները նկատի էր առել Միրզա Եահյաի, Միրզա Աբդուլլահի, Միրզա Աբութալեբի և Միրզա Ռասուլի վերոնշյալի եղբայրների և հանգուցյալի զավակների համար համաձայն 1111թ. Ռաբի ալ-ավալ ամսին հաստատված փարվանչեի և որոշվել է, որ կարգադրվի այդ սոյուրդալից վերը նշված Սաղաթի և Միր Աբդալրեզադի ժառանգների համար կենսաթոշակ նշանակվի: Քանի որ հանգուցյալ Միրզա Մուհամմեդ Ջահեդի որդի հարգարժան Միրզա Մուհամմեդ Հաշեմի, այլոց և նշված Սաղաթի համար նախապես տեղեկացրել և խնդրել էր, որ հանգուցյալ Միրզա Ահմադ Ջահեդը գումարը իր անունով և հինգ հոգի Աբդալվահաբի սաղաթների համար արձանագրի, Ազերբայջանի սեփահսալարի և բեկլարբեկի մատյաններում, որպեսզի այդ գումարը հատկացվի նրանց կենսաթոշակի համար: Համաձայն նախապես հաստատված արքայական փարվանչեին և նրան որ այդ որոշման ժամանակ նրանց հայրը դեռևս կենդանի էր և նրանք են իսկական ժառանգները հավաքական պահանջ են ներկայացնում, որպեսզի նշված գումարը, որ մի քանի տարի վճարվել է Միր Աբդուլահի համար, տեղեկացնում է որ իրենք ևս Միր Աբդուլահի որդիներն են և հանդիսանում են նրա ժառանգները: Իսկ ինչպես սեփահսալարին նախապես արված խնդրանքին գումարը նկատի է առնվել Միրզա Մուհամմեդ Ջահեդի վերոնշյալների հորը և հինգ հոգի Աբդալվահաբի սաղաթների համար, որպես կենսաթոշակ հատկացվի և որոշվի որ Միրզա Մուհամմեդ Ամին Քաշանին ևս նրանց Աբդալվահաբի սաղաթի հետ միասին բաժնետեր լինեն: Այնուհետև կատարված հարցման Միր Աբդուլրեզադի ժառանգներից նշված սոյուրդալի կապակցությամբ, որի արքայական փարվանչեի միջոցով հաստատել էր 1114 թվականի Մոհարամ ամսին, վեց դինար կենսաթոշակ նշված սաղաթի և Միրզա Մուհամմեդ Քաշանիի համար կենսաթոշակ

նշանակվեց, որը պիտի օգտվեն իրենց ծախսերի համար և որի համար պիտի փառաբանեն Տեր Աստծուն և ամենակարող տիրակալին արքային և նրա պետությանը: Որոշվեց, որ նրա երկու ժառանգներին այս գումարից բաժին հատկացվի, և յուրաքանչյուր տարի հավասար կերպով տրամադրվի նրանց ծախսերի համար իսկ նրանք ևս պիտի աղոթող և շնորհակալ լինեն ամենակարող տիրոջը: Ազերբայջանի հայ և հրեա բնակիչները ևս համաձայն որոշման առանց ուշացման պիտի որ այդ վեց դինարը տրամադրեն նրա զավակներին և Միր Քամալեդինին հավասար կերպով, ինչպես նաև այդ ինն սադաթի և Մուհամմեդ Ամին Քաշանիի համար, և Ազերբայջանի հաքիմները և գործակատարները այդ գումարներից իրենց ձեռքը կարճ պահեն և այդ օգնությունը հանձնեն նշված սադաթին ստուգեն, որպեսզի ամեն տարի առանց ուշացման գումարը նրանց հանձնվի ինչպես նաև Միրզա Մուհամմեդ Բաղերին, որը իսլամի և մուսուլմանների գլխավորը և սադր-ե խասսե շարիֆեն մամալիքե մահրուսեին հանձնարարում է, որպեսզի նշված սոյուրդալի համար Միր Ջահեդիի որդի՝ Միր Մուհամմեդ Հաշեմը խնդրագրով համաձայնվում է, որ այդ կապակցությամբ կես դինար, որը տասներկու մեկի հաշվով է, արքայական մեծահոգության համաձայն հատկացվի նշված սադաթի համար և երկու դինար այդ վեց դինարից, որը վերաբերում է տաս հոգու նշված սոյուրդալից տարեկան հավասար կերպով, որպես կենսաթոշակ նրանց վճարվի, թող որ նրանք էլ արքայի և պետության գոհաբանող և աղոթողը լինեն: Ազերբայջանի հայ և հրեա հասարակությանը հանձնարարվում է, որ երկու դինար այդ վեց դինարից համաձայն եղած հրամանի հանձնեն սադաթին ինչպես նաև հանգուցյալներ Միր Մաշահիրի և Միր Քամալեդինի զավակներին ևս հավասար կերպով բաժանելով տարեկան վճարել: Ազերբայջանի հաքիմները և գործակալները ևս որևէ կերպ այդ գումարը իրենց հաշիվների մեջ չբերեն և հետևողական լինեն, որ այդ գումարները կանոնավոր եղանակով տրամադրվի նշած Սադաթին: Գրվեց 1115թ. Շաբան ալ-մասում ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 8

Շահ Թահմասը (952 -1545 թ.) հրովարտակը այն մասին, որ կտակաւ գետինը ժառանգական չի կարող լինել. (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվներ. No:6.41.2.1 և 2):

6.41.2.1 Կتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند شماره

:"فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الاتثال دیوان الصداره العلیه العالیه در ذیل صادر شده عملمار و از مضمون و مدلول آن عدول انحراف نورزند و محض شرع شریف را عهده شناسند در ین باب قدغن فرمودند شهر جمادی الاول سنه 952 لله - محمد - علی - فاطمه - حسن - حسین

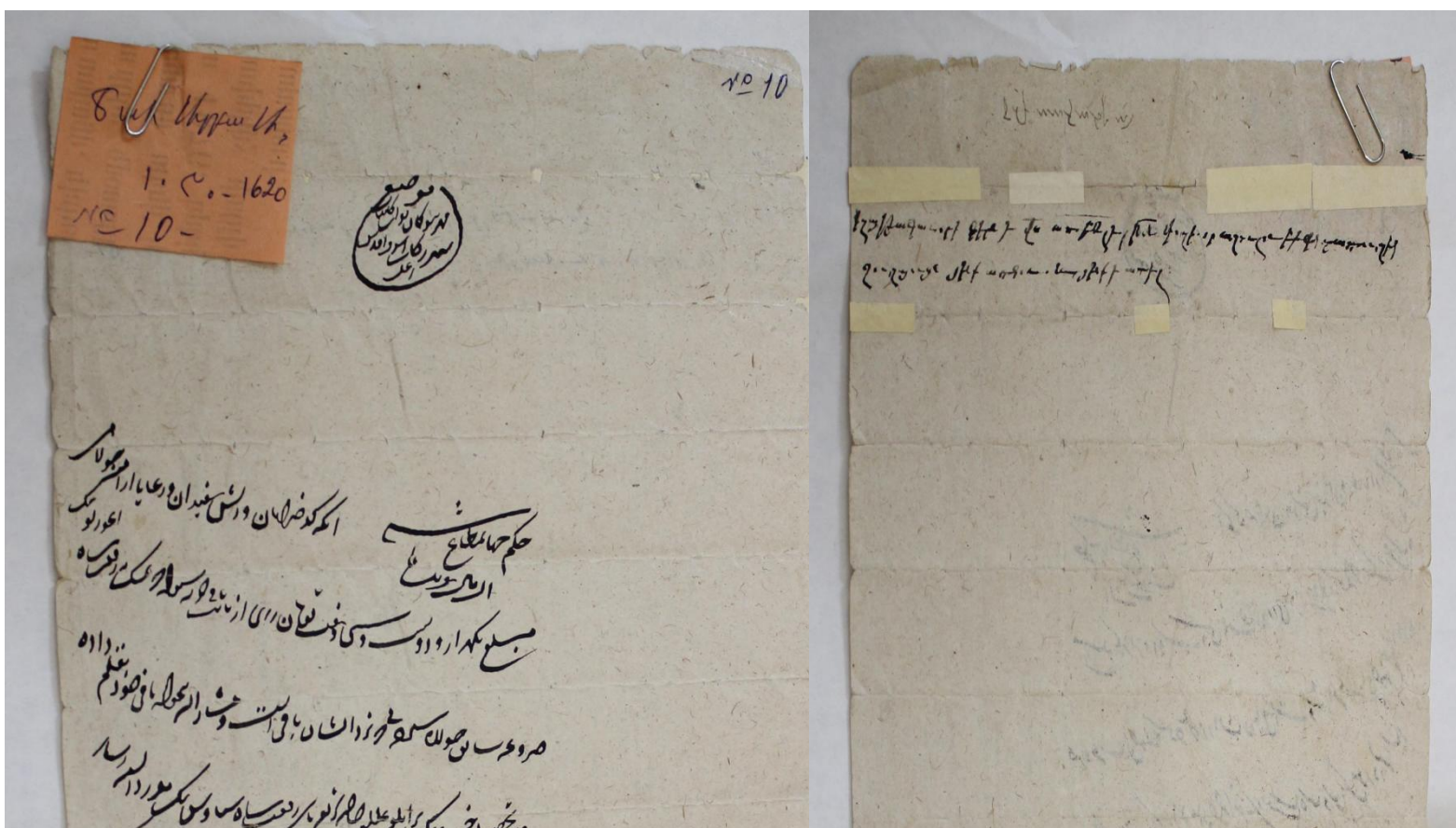
چون معروض شد که قریه جولاه از جمله موقوفات غارا نیست و هر یک از ارامنه ساکن آنجا متصرف قطعه از قطعات آنجااند و بهرچه و مالکانه متولی وقف غارانی میرسانند و چون یکی از ارامنه متوفی میشوند اقوام مسلمان او برغم آنکه وارث اند داعیه دارند که در آن تصرف نمایند و حال آنکه وقف مطلقاً موروث نمیشود بنا علیه مورث که مسلمین مومی الیهم از وقف مزبور خود را وارث ندانند و بموجب شرع شریف و شرط واقف و محض شرع شریف را قروه خانی از مخالف شریعه عزا احتراز لازم دارند قصار لسلام حسب المسطور. - شهر جمادی الاول 952"

«Արքայական հրաման եղավ, ինչպես գլխավոր դիվանի կողմից արձակված բոլոր հրամանները, այդ կապակցությամբ պարտավորություն է տրվում սրբազան շարի օրենքներին հետևելով արգելվում է հրաժարվել հրամանի գործադրումից և հրամայվում է ամենայան բժախնդրությամբ իրականացնել որոշումը: Գրվեց 952թ. Ջամադի ալ-ավալ ամսին

«Ինչպես որ պարզ է Զուլայի շրջանի տարածքները մաս են կազմում մողուֆաթին: Այդ տարածքներում բնակվող և այն շահագործող հայերը վճարում են իրենց համար նշանակված բահրաչեները (հարկերը), սակայն հայերի մահվանից հետո նրանց մուսուլման ազգականները, որպես ժառանգներ պահանջում են նրանց օգտագործման ենթակա տարածքները: Համաձայն սրբազան շարի օրենքների մողուֆաթ տարածքները ժառանգության ենթակա չեն, այդ կապակցությամբ նրանք պիտի տեղյակ լինեն և հրաժարվեն բողոքել և հակառակվել շարիաթի որոշումներին: Գրվեց 952-1573թ. Զամադի ալ-ավալ ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 9

Շահ Աբբաս Ա. (պատճ.)1030-1620թ. հրովարտակը, 1237 թուման հարկի վճարման առթիւ.(Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվներ.No:6.41.10.1 և 2):

کتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند شماره 6.41.10.1

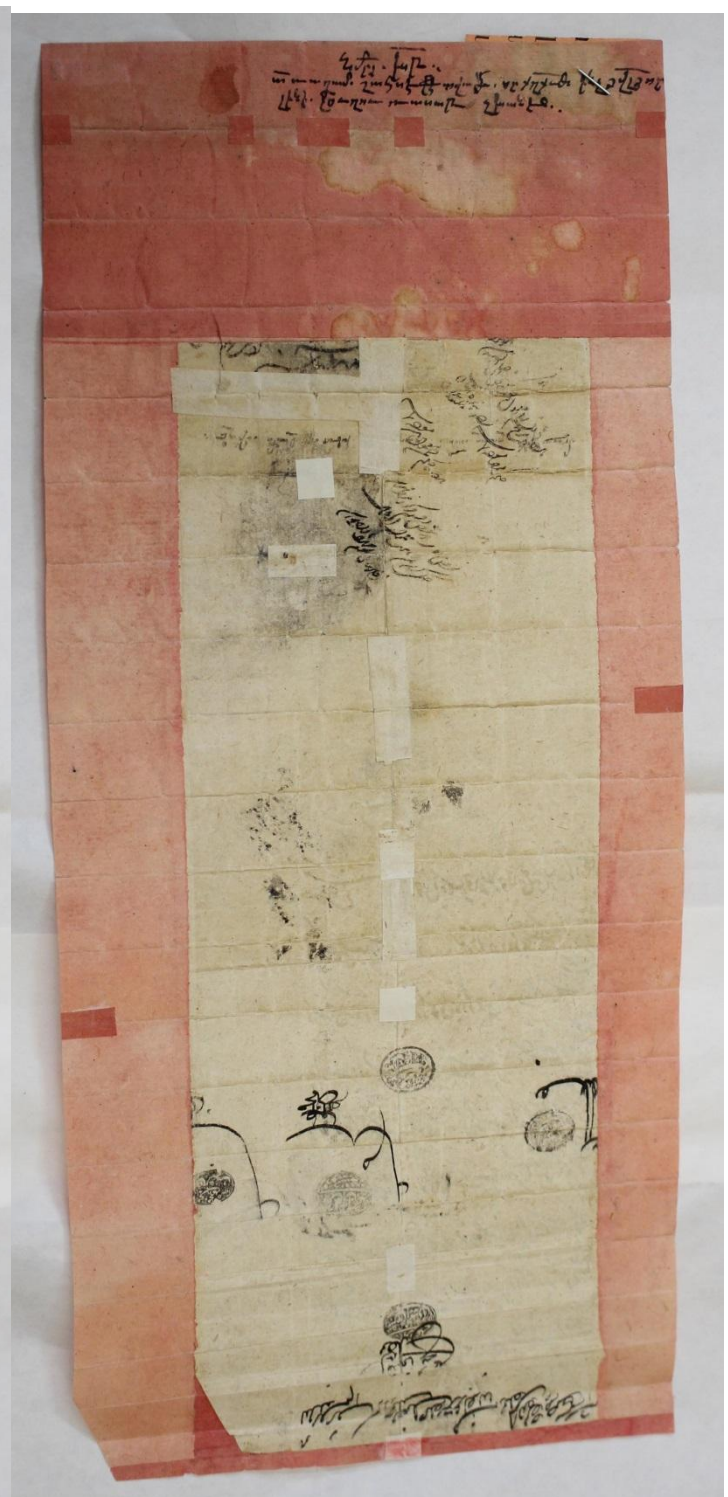
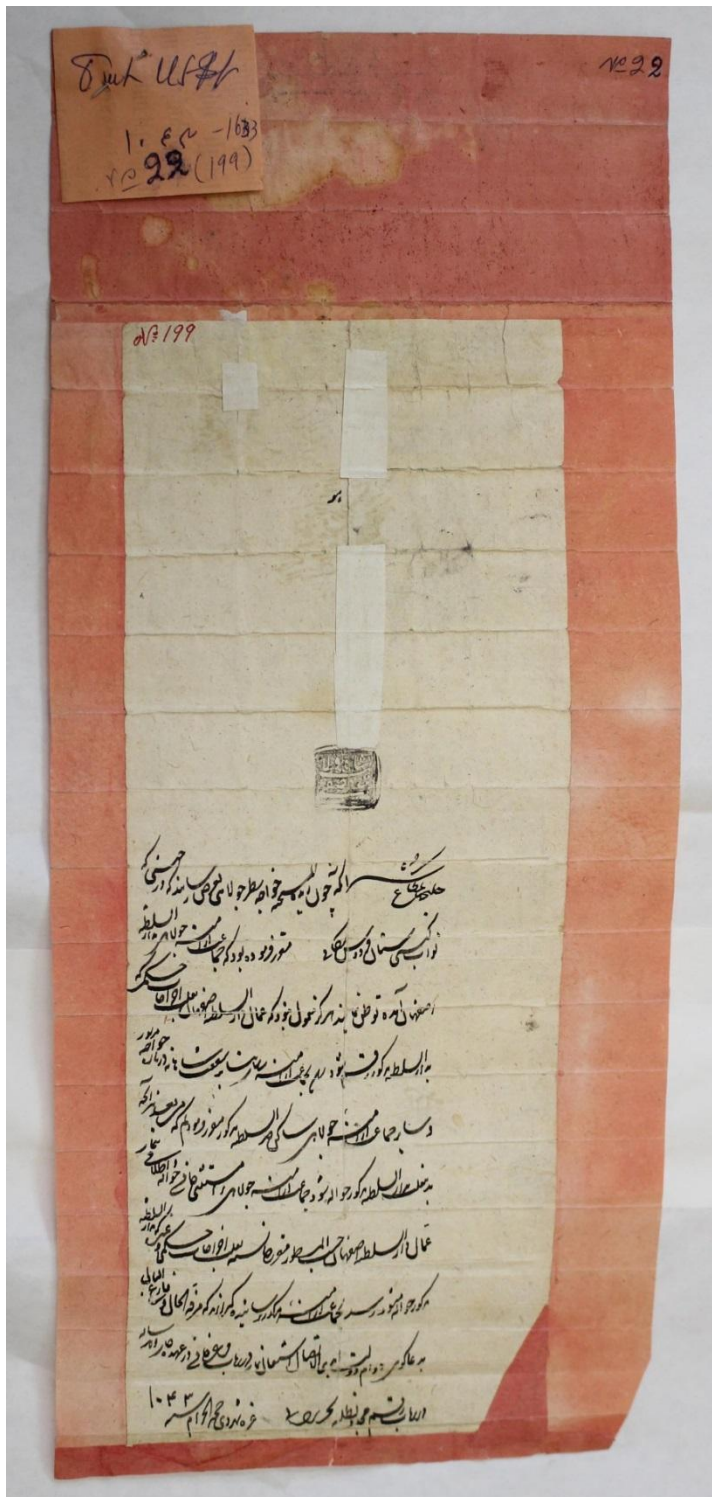
:"حکم جهانمطاع شد آنکه کدخدایان و ریش سفیدان و رعایا ارامنه جولاهی مبلغ یکهزار و دویست و سی و هفت تومان را از بابت آن که رسومی که تمسک رفعت پناه اعود لولیک مروعه سابق حولک شود که نزد ایشان باقی است و مشارالیه سحوله نامی خود بقلم داده و رفع تحصیل و خسرو تک بوانلو عللم خاصه شریفه {----} رفعت پناه سیادت مقرر داشته رساء و از قرار فیض بخرج مجری مانند مقرر آنکه اگر رعایا از جمله جمع مذکور که به اعود لولیک ماء سند و فیض و سند مشارالیه نزد رعایا ظاهر شود تحصیلدار از اعود لولیک مذکور بار ما فتنموده مکرراً از رعایا طلب ندارد و مستوفی سرکار خاصه نیز دو مبلغ یکصد تومان برای از بابت تحصیل مذکور در وجه انعام تحصیلدار مذکور مقرر دانسته بخرج تحصیل او مجری های تحصیلدار مذکور بعلت فرع و عره یکدن از را رعایا طلب بتموج طمع و توقفی ننماید و در عهده دارد. تحریراً جمادی الثانی 1030"

«Աշխարհասատ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի Զուղայի գյուղապետները, մեծավորները և ենթակա հայությունը հազար երեք հարյուր երեսուն յոթ թուման հարկ վճարեն համաձայն այն ռոսումին, որը ամենահզոր արքայի կողմից նախապես նրանց համար հաստատվել է, և հարկերը գանձելու համար նրանց մոտ գրություն էր թողել, որ

վճարվի խաասե շարիֆեին, որով նրանց ներկայացուցիչը ևս իր հերթին գանձելով իր ենթականերից դրա ստացականը նրանցից վերցնելով նորից պահանջ չներկայացնի: Իսկ մուսթովֆիե սարքար-ե խաասեն ևս երկու հարյուր թուման, որպես այդ գումարը գանձող թահվիլդարի (գումարը գանձողի) վճարում նրան հանձնեն, որպեսզի նա իր հերթին կրկին իր ենթականերից պահանջ չներկայացնի: Գրվեց 1030 թվականին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 10

Շահ Աբբաս Ա. (1043-1633թ.) հրովարտակը ուր հրամայում է այսուհետ Սպահանից պահանջաձ գումարների համար ջուղայեցիներին չնեղացնել. (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվներ.No: 6.41.22.1 և 2):

کتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند شماره 6.41.22.1

" حکم جهانمطاع شد آنکه چون زیده المسحنه خواجه نظر جولاهی بعرض رسانید که در حسنی که نواب گیتی ستان فردوس مکان مقرر فرموده بود که جماعت ارامنه جولاهی صدر السلطنه اصفهان آمده توطن نمایند هرگز معمول نبود که عمال دارالسلطنه اصفهان بعلت اخراجات حکمی که بدارالسلطنه مذکور رقم شود که بجماعت ارامنه جولاهی بنابر شفعت شاهانه در باره خواجه مزبور و سایر جماعت ارامنه جولاهی ساکن صدر السلطنه مذکور مقرر فرمودیم که من بعد هر آنچه بدینعلت بدار صدر السلطنه مذکور حواله شود جماعت ارامنه جولاهی را مستثنی دارد و حواله و اطلاعی بنماید عمال دارالسلطنه اصفهان حسب المسطور مقرر دانسته بعلت اخراجات حکمی و غیر که بدارالسلطنه مذکور حواله منور رسد بجماعت ارامنه مذکور رسانیده گرداند که مرفه الحال و فارغ البال بدعاگوی دوام دولت ابدی الاتصال استفال نماید در باب و عرفان در عهده جای ده ساله در باب رقم مجدد و نظلم تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه 1043 "

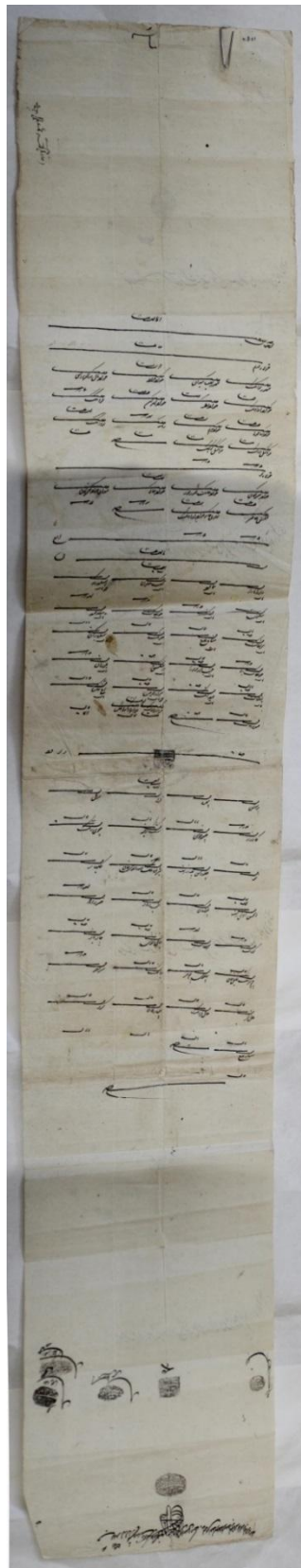
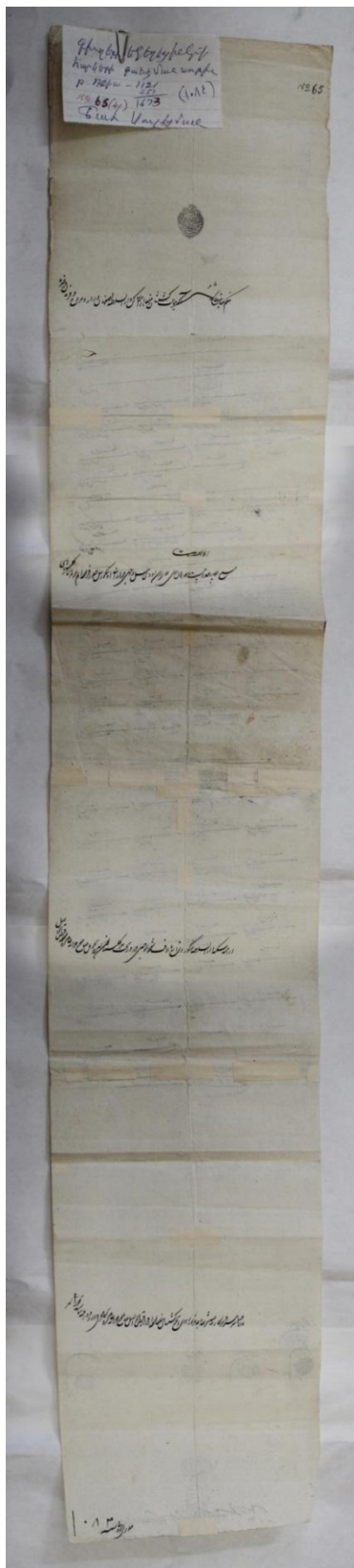
«Աշխարհասատ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի հարգարժան Ջուլայեցի Խոջա Նազարից այնպես, որ մեր արքայական և դրախտային հրամանի մեջ էինք հարմայել, որպեսզի մայրաքաղաքի բնակիչ ջուլայահայությունից ինչպես, որ նախապես ևս ընդունվել էր մայրաքաղաք Սպահանի համար կատարված և պահանջվող գումարների համար մայրաքաղաքի հայությանը չնեղել և նրանց պահանջ չներկայացնել, իսկ նրանք էլ պիտի աղոթարար լինեն այդ կապակցությամբ, արգելվում է հրամանի գործադրումից հրաժարվելը և հրամայվում է ամենայն բծախնդրությամբ իրականացնել որոշումը, գրվեց 1043 թ. Մոհարամ ալ-հարամ ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 11

Շահ Աբբաս Բ.-ի (1084-1673թ.), հրովարտակը եկեղեցիներից տարեկան 424 թուման տուրք գանձելու առթիվ. (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվներ.

No:

6.41.65.1 և 2):

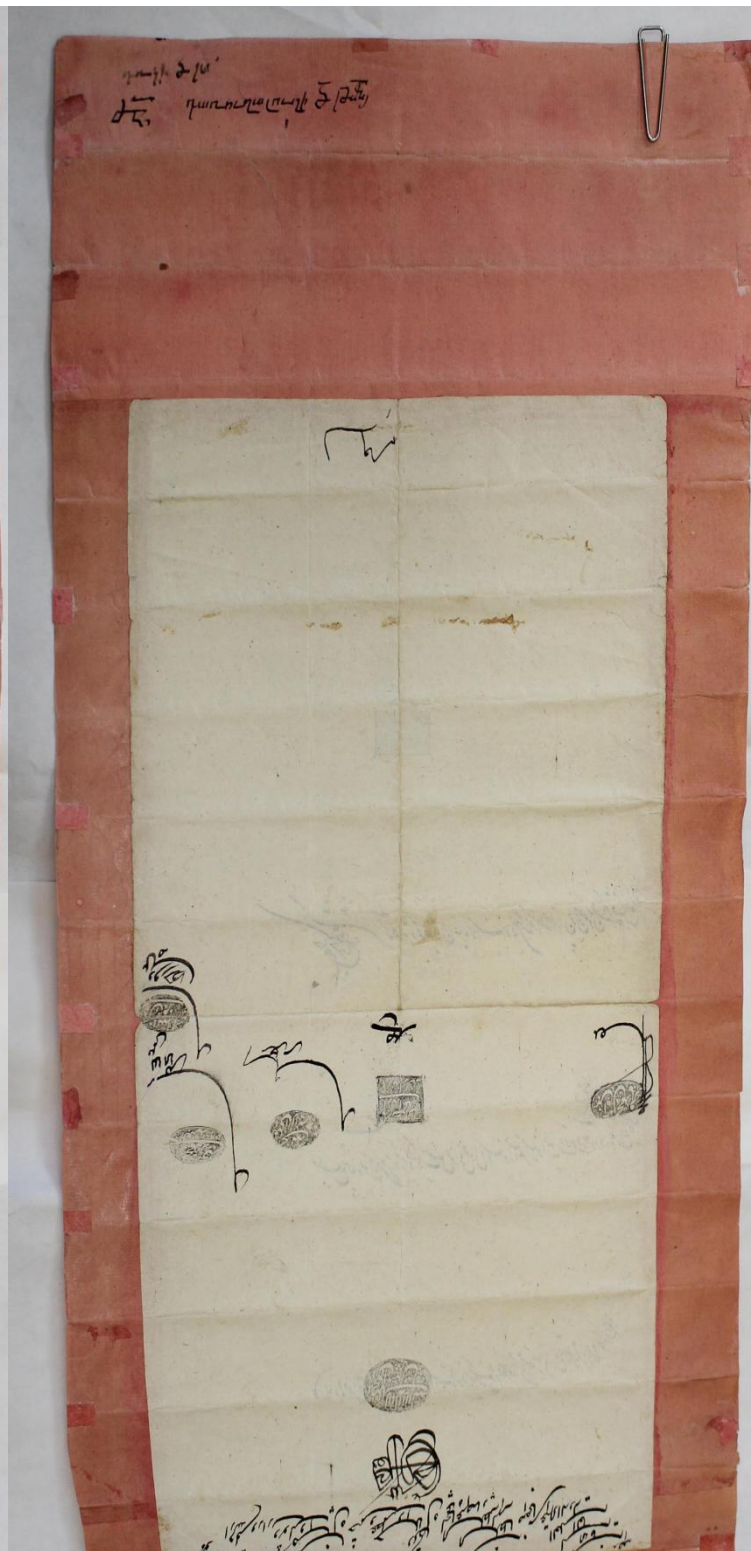
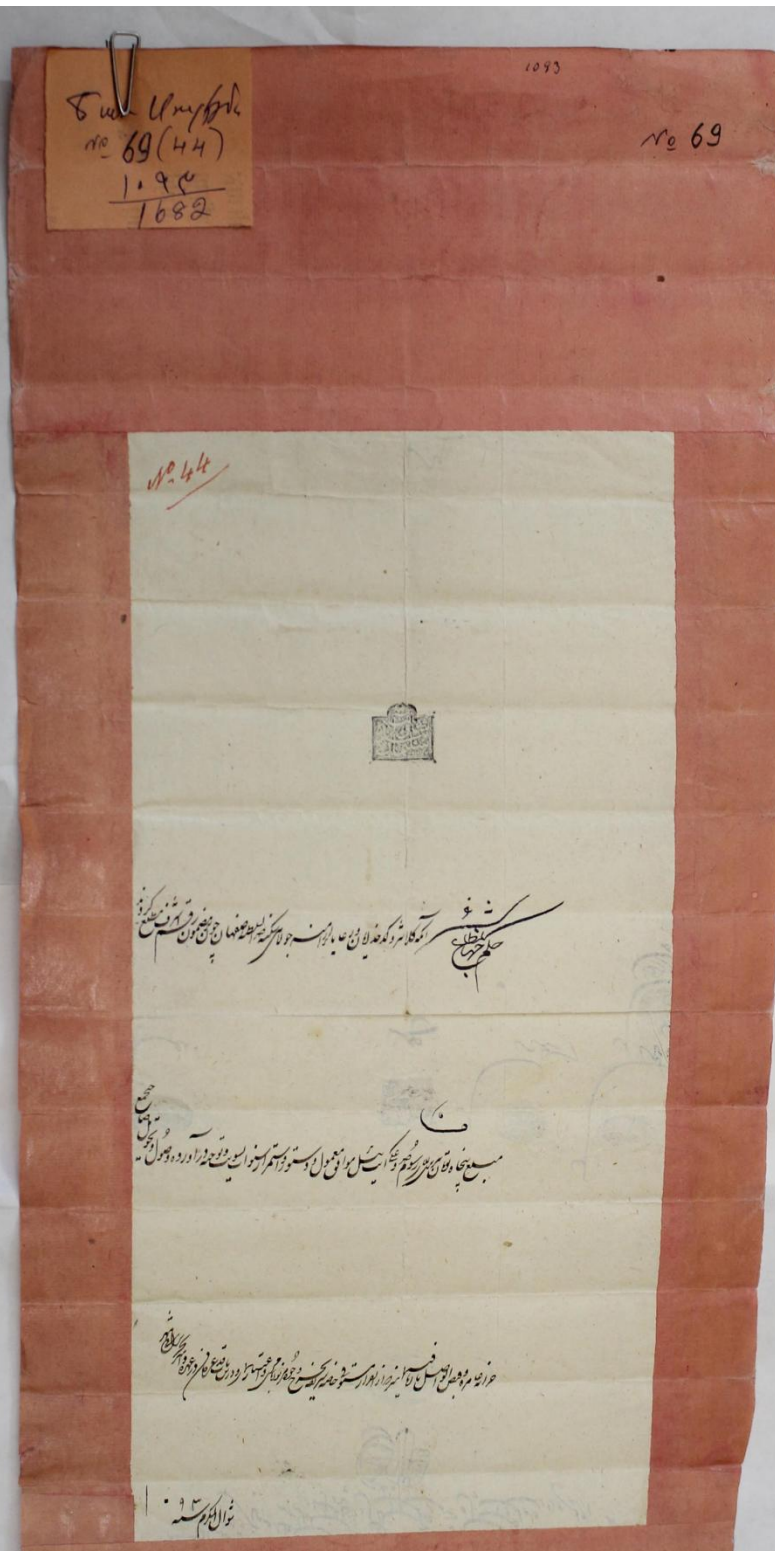
کتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند شماره

6.41.65.1 "حکم جهانمطاع شد آنکه جماعت کشیشان خلفا ارامنه ساکن دارالسلطنه اصفهان ورار و مروح و فریدن و غیره مبلغ چهارصد و بیست و چهار تومان برای [های را که] اودی محل وجهی که ارامنه اسکور سل مقرر فرموده ایم که هر ساله از کلیساهای ارامنه سکنه دارالسلطنه مذکور و توابع دریافت شود بموجبی که در بحث کلیسا نوی سره تحویل صاحبجمع خزانه عامره بموجب قبض الوصول مادام امر مستوفی سرکار خاصه شریفه وجه مزبور را از ابوابجمع کشیشان و خلفا بموجب از قرار قبض الوصول صاحبجمع خزانه عامره که محرض دارد و در عهد شناسد . تحریراً فی شهر جمادی الاولی سنه 1084"

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որով չորս հարյուր քսան չորս թուման հարկ նշանակեցինք Նոր Զուղայի մայրաքաղաք Սպահանի, Վարարի, Մարվահի և Ֆարիդանի շրջաններում բնակվող հայ հոգևորականների համար, դա այն գումարն է, որ պիտի գանձվի այդ վայրերի հայկական եկեղեցիներից և նրանց հայ բնակիչներից: Որոշման համաձայն այդ շրջանի եկեղեցիների հարկերը պիտի գանձվեն և հանձնվեն սահեբջամե խազանեդարե ամերեին(գանձապետին), որը իր հերթին վճարման ստացականը պիտի հանձնի մուսթովֆիե սարքար-ե խասսե շարիֆեին, սա էլ իր հերթին Զուղայի քահանաներից գանձված գումարների ստացականը հանձնելու է սահեբջամե խազանե ամերեին, որը պիտի հաստատի և պահպանի իր մոտ: Գրվեց 1084թ. Զամադի ալ-ավլալ ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 12

Շահ Սուլեյմանի (1093-1682թ.) հրովարտակը, Զուղայից 50 թուման հարկ գանձելու առթիվ. (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվներ. No: 6.41.69.1 և 2):

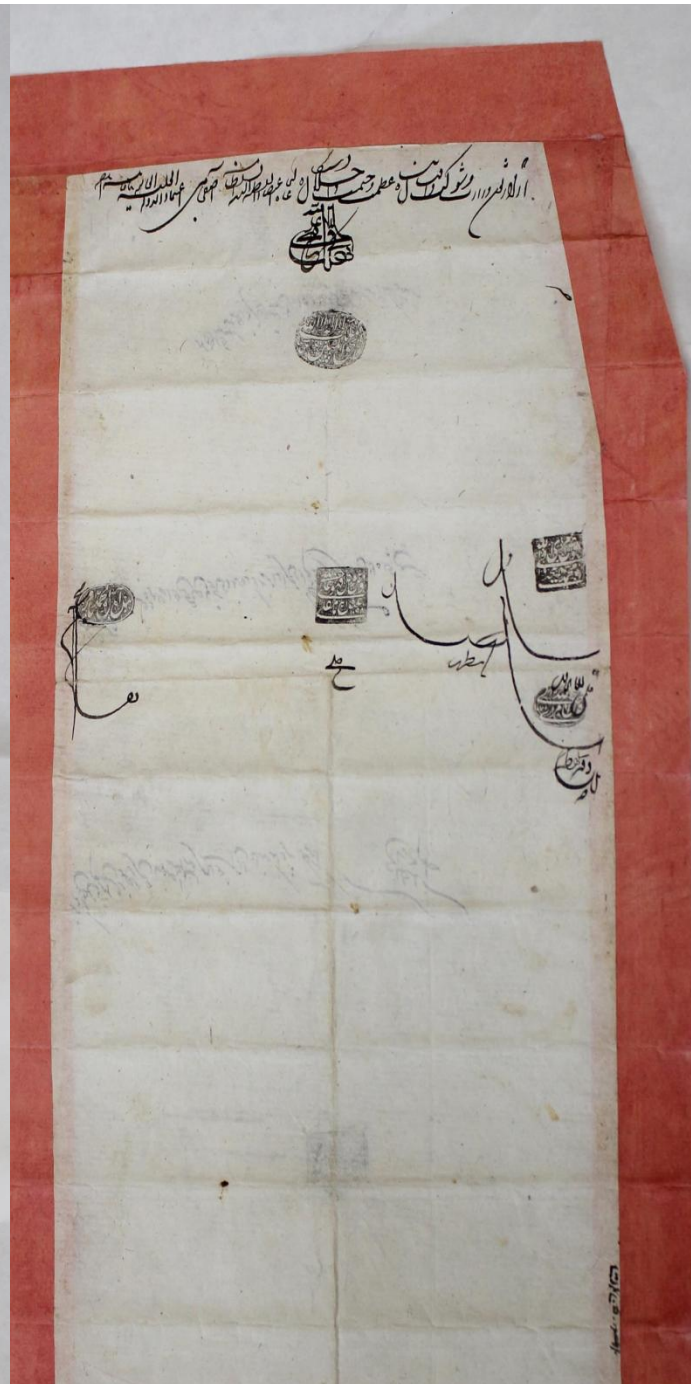

کتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند شماره 6.41.69.1: "حکم جهانمطاع شد آنکه کلانتر و کدخدایان و رعایا ارامنه جولای سکنه صدر السلطنه اصفهان چون بر مضمون رقم اشرف مطلع گردند مبلغ پنجاه تومان سرانه رسوم [صرو عکی ایت ایل] موافق معمول و دستور و استمرار از سنوات سویت و توجیه در آورده وصول و تحویل صاحبجمع خزانة عامره و قبض الوصول مافیه این که از قرار مستوفی خاصه شریفه بخرج وجوه مزبور و اعتبارهای و درس باب قد عرفان در عهده واسر تحریراً شهر شوال المکرم سنه 1093"

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի մայրաքաղաք Սպահանի և Զուլայի տարածքում բնակվող հայերի գյուղապետների և քալանթարներից համաձայն նախապես հաստատված և պահպանված ռադամի (հրամանի), նախկին տարիների պես 50 թուման գանձել և հանձնել սահեբջամե խազանե ամերեին, որի ստացականը պիտի հանձնվի մուսթովֆիե խասսե շարիֆեին, որի համար համապատասխան տնօրինում կկատարվի: Գրվեց 1093թ ողորմած Շավալ ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 13

Շահ Սուլեյմանի (1100-1688) հրովարտակը, Զուլայից դարուղի համար 50 թուման
հարկ գանձելու առթիվ. (Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվներ.
No: 6.41.74.1 և 2):

کتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند شماره 6.41.74.1

"حکم جهانمطاع شد آنکه کلانتر و کدخدایان ارامنه جولاهی صدر السلطنه اصفهان چون بر مضمون رقم اشرف مطلع گردند مبلغ پنجاه تومان برای سرانه های رسوم [صی و علی] کوی سر ارامنه مذکوره بزودی تحویل صاحبجمع خزانة عامره و قبض الوصول ها قید شد که از انوار مستوفی سرکار خاصه شریفه سجع محل دارد و درس باب قد عرفان در عهده شناسند. تحریراً شهر صفر سنه 1100"

«Աշխարհասատ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի մայրաքաղաք Սպահանի Ջուղայի հայության քալանթարը և գյուղապետները տեղեկացված լինեն արքայական ռադամ-ին, որ հայկական թաղամասերի գլխահարկի համար պիտի 50 թուման վճարեն սահեքջամե խազանե ամերեին, հաստատվում է նաև, որ ստացականը պիտի տրվի սահեքջամե խասսե շարիֆեին, որոնց համար համապատասխան տնօրինում կկատարվի: Գրվեց 1100թ. Սաֆար ամսին»:

1119 = 1707
No. 85 (52 pms. 173)

موضع
کا افسر
کا ممبر
مدرسا

[illegible]

Շահ Սուլթան Հոսեյն (1119-1707թ.), հրովարտակը եկեղեցիների հարկի զիջման առթիւ (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի արխիվներ. No: 6.41.85.1 և 2):

کتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند شماره

6.41.85.1: " حکم جهانمطاع شد و آنکه بنابر شفقت بیعنایت شاهانه در باره خلیفگان و کشیشان و کدخدایان و رعایای جولاه قدیم دارالسلطنه اصفهان مالیه کلیساهای محل مذکور را که بتخفیف مقرر بود و قبل از ین حسب الرقم اشرف مقرر شده بود که بازیافت نمایند از ابتدا هفتمانیه [تنکوزی نیل] مجدداً بتخفیف و تصدق فرق فرمداشای اشرف و مقرر فرمودیم که من بعد بهیچوجه من الوجوه بعلت مالیه کلیساهای مذکور چیزی از خلیفگان و کشیشان و کدخدایان جولاه مذکور مطالبه و بازیافت نشده بدانعلت مزاحمت با احوال ایشان نرسانید قلم و قدم کوتاه کشیده دارند عالیجاه مقرب الخاقان امیر اخور باشی جلو و ایلخان سرکار خاصه شریفه و ضابط محل مذکور حسب المسطور مقرر دانسته مالیه کلیساهای مسطور را بنحوی که قبل ازین مقرر شده بود بدستور بتخفیف مقرر داند و نگذارند که احدی بدانعلت مزاحم احوال خلیفگان و کشیشان و سایر کدخدایان جولاه مذکور گردد و در ین باب قدغن دانستند از تخلف که موجب بازخواست است اندیشه و احتراز نمایند مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی حسب المسطور در دفاتر خلود عمل نموده بدانعلت چیز بر ابوابجمع و حواله ننمایند. تحریراً شهر جمادی الثانیه سنه 1119"

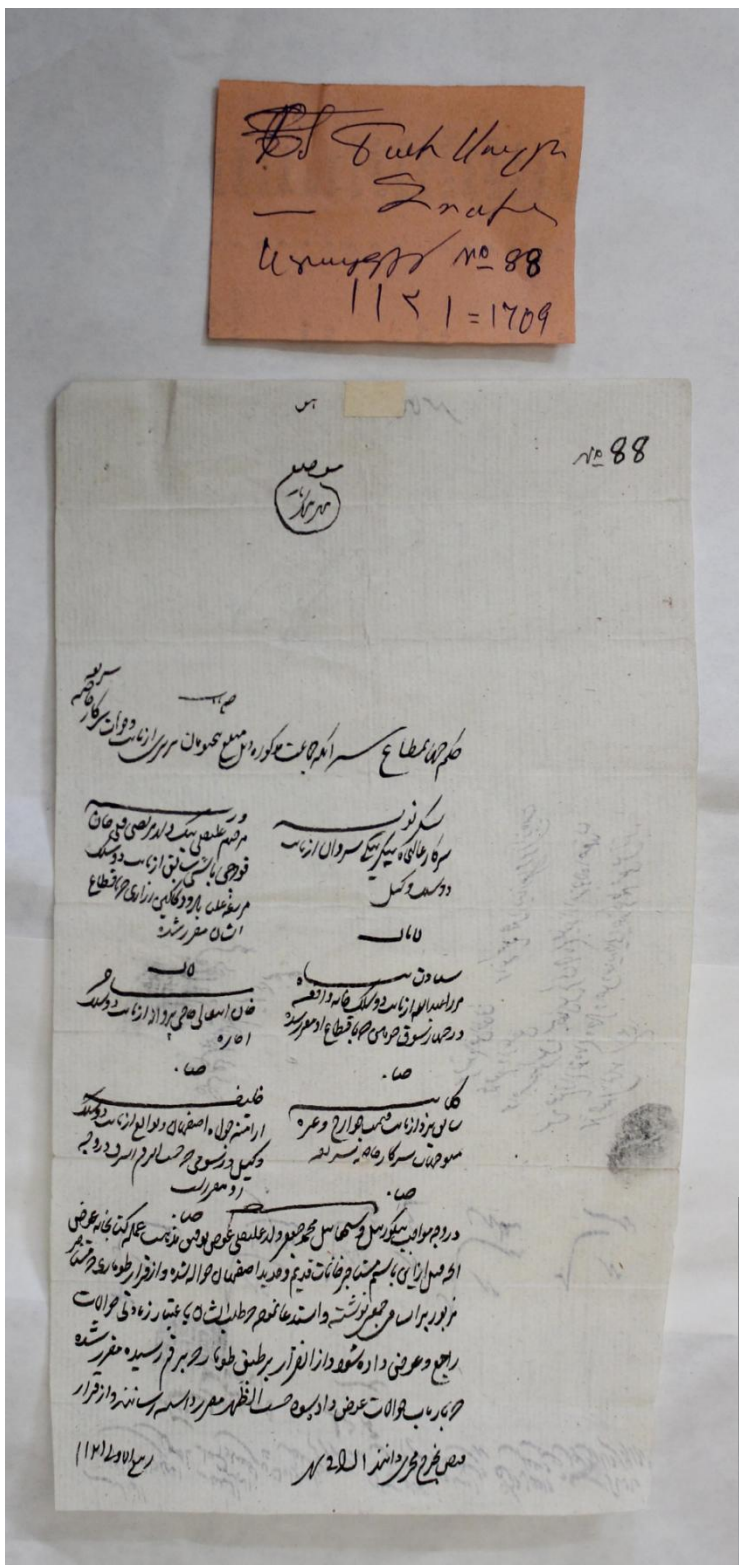
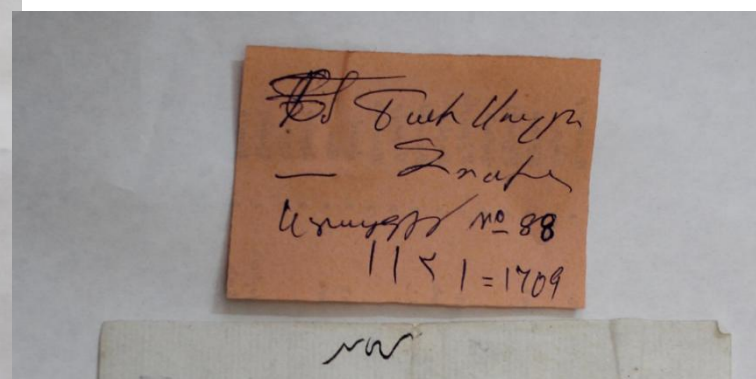
«Աշխարհասատ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի համաձայն արքայական անսահման բարեխղճության, Հին Զուղայի հոգևոր առաջնորդից, քահանաններից և

գյուղապետներից գանձվող գումարների (հարկերի) կապակցությամբ, որոնք համաձայն ռադամ-ի որոշվել էր գանձել, եկեղեցիներից զիջում և զեղջ կատարվի և հաստատում ենք, որ ոչ մի կերպ այն գումարները, որոնք պիտի գանձվեին առաջնորդից, քահանաներից, գյուղապետներից և Զուղային ենթակա եկեղեցիներից չգանձել և նեղություն չպատճառել վերոնշյալներին ու հեռու մնալ նրանցից: Իսկ Ալիջահի ամիրախոռ բաշիի և սարքար-ե խասսե շարիֆեի գործակատարներին ևս տեղեկացնում ենք, որ նախկին որոշման համաձայն այդ շրջանի եկեղեցիներից, զեղջի և զիջման ենք ենթարկում գումարների գանձումը, ուստի արգելվում է այդ

կապակցությամբ որևէ մեկը պահանջ ներկայացնի Զուղայի ներկայացուցիչ առաջնորդներից, քահանաներից և գյուղապետներից բացատրություն պահանջել կամ նրանց նեղություն պատճառել: Հանձնարարվում է Գլխավոր դիվանի հարգարժան մուսթովֆիներին այդ կապակցությամբ իրենց մատյաններում մատնանշում կատարել և այսուհետ վերոնշյալներից պահանջ չներկայացնել: Գրվեց 1119թ. Ջամադի ալ-սանի ամսին»:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 15

Շահ Սուլթան Հոսեյն (1121-1709թ.)
հրովարտակը, հարկերի ստացման
առթիվ. (Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ
Վանքի արխիվներ. No: 6.41.88.1 և 2):

کتابخانه و مرکز اسناد کلیسای وانک (جلفای اصفهان) - سند

شماره 6.41.88.1 : "حکم جهانمطاع شد آنکه جماعت مذکوره، ذیل مبلغ پنجمتومان سرانه از بابت وجوهات سرکار خاصه شریفه لشکر نویس- سرکار عالیجاه بیگلربیگی سروان از نایب دو شلک وکیل ورسه- مرحوم علیقلی بیگ ولد مرتضی قلی خان قورچی باشی سابق از بابت دو شلک مزرعه علی آباد و دکاکین ارازی که اقطاع ایشان مقرر شده لامن- [سادت سیاه] میرزا عبدالله از بابت دوشلک خانه واقع در چهار سوق طومای که با قطاع او مقرر شده

لاک- سام- خان انبعلی حاجی پروانه از بابت دو شلک اجاره
صا- کلاسه سابق سالن یزداز، بابت قسمت جوارح و غیره متوجهات سرکار
خاصه شریفه

صا- خلیفه آرامنه جولاه اصفهان و توابع از بابت دوشلک وکیل و رسومی که
حسب الرقم اشرف در وجه او مقرر است.

در وجه مواجب بیکور سل و سها سل محمد جعفر ولد علیقلی عوض توفیق مذهب
عمله کتابخانه عوض الحه صل از این باسم مستاجر خانات قدیم و جدید
اصفهان حواله شده و از قرار طوماری که مستاجر مزبور بر اسامی جمعی
نوشته و استدعا نمود که طلب ایشان باعتبار زیادتى حوالات راجع و عوض
داده شود و از آنقرار بر طبق طومار که برقم رسیده مقرر شده که بارباب
حوالات عوض داده شود حسب الظهر مقرر داشته رسانند و از قرار قبض بخرج
محرر دانند السلام- فی شهر ربیع الاول 1121"

«Աշխարհասատ հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի նշված հավաքակա-
նությունները հիսուն թուման գլխահարկ վճարեն սարքար-ե խասսե շարիֆեին:

Լաշքարնեվիս- Սարքար ալիջահ բեկլարբեկի սարվան նայեր դոշելք վաքիլը

Վարասե- Նախկին ղուրչի բաշի Մորթեզադուլի խանի հոր հանգուցյալ Ալիդուլի բեկին
տրամադրված աղթա-ի, որի մեջ են մտնում Ալիաբադի ֆերման և այդ տարածքի
խանութները՝ որոշվեց

Լաման- [Սադաթ (Սիահ)²⁷⁶] Միրզա Աբդալլահ երկու տների որոնք գտնվում էին
Չահարսուղում և որպես աղթա էին տրամադրվել որոշվեց

Լաք- (Սամ)- Անբալիի խան Հաջի Փարվանեից վարձու տրված երկու տարածքների
համար

Սա- Ջավարեի և սարքար-ե խասսե շարիֆեին տրամադրված այլ բաժնի համար:

(Սա)- Ջուղայի և հարակից շրջանների հայության հոգևոր առաջնորդին նախապես
որոշված արքունական ռադամ-ի համաձայն որոշվեց՝

Ալիդուլի Ավազի հոր Մուհամմեդ Ջաֆարի եկամուտների համար, որի անվամբ է
անցկացվել վարձակալումը Սպահանի հին և նոր խանութները և այն հրամանի
համաձայն, որ տրվել էր վարձակալողին՝ խնդրում է, որպեսզի վերը նշված
անհատները իրենց ներկայացրած հրովարտակի և ռադամ-ի հիման վրա գումարը

²⁷⁶ Բնագրում այս [Սիահ, Սա] բառերը հասկանալի չէ:

հանձնեն արբաբե հավալաթին և հաստատման կնիք ստանալուց հետո վճարում
կատարեն: Գրվեց 1121թ. Ռաբի ալ-ավալ ամսին»: